

Studia Academica Slovaca

33

*Prednášky XL. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry*

Bratislava 2004

Editori: prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc, PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.
Recenzent: prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Účelová publikácia Filozofickej fakulty
Univerzity Komenského v Bratislave
Vydal STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK
© STIMUL, Bratislava 2004
ISBN

Obsah

Miloslav Vojtech

Na úvod k 33. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

Jozef Bad'urík

Osobnosť univerzitného profesora Branislava Varsika (K nedožitej storočnici jedného zo zakladateľov modernej slovenskej historiografie)

Ladislav Čúzy

Peripetie hľadania (K storočnici Mila Urbana)

Juraj Dolník

Slovenský jazykový kodifikátor

Gizela Gáfriková

Prvý historiografický koncept slovenskej literatúry

Martin Homza

K otázke vzniku pohostinskej teórie a jej typológie

Zuzana Kákošová

K podobám ľúbostnej poézie v staršej slovenskej literatúre

Zuzana Kákošová

Dráma medzi realizmom a modernou (Venované 120. výročiu narodenia Vladimíra Hurbana Vladimírova)

Milan Kováč

Ľudová viera u slovenských Rómov

Dagmar Kročanová-Roberts

Prieniky existencializmu do slovenskej dramatiky v medziobdobí 1945–49. Prípad Leopold Lahola

Jozef Mlacek

K tvarovým zvláštnostiam slov v slovenských frazémach

Ladislav Mlynka

Remeslá a remeselníci v slovenskej ľudovej frazeológii

Šimon Ondruš

Praslovanský základ zemepisných mien Slovenska

Ján Sabol

Metamorfózy kvantity v spisovnej slovenčine

Mária Šimková

Možnosti využitia Slovenského národného korpusu na štúdium slovenského jazyka

Jozef Štefánik

Vedia alebo nevedia

Eva Tibenská

Eugen Pauliny a rozvíjanie jeho teórie intencie slovesného deja

Mária Vajičková

Slovenčina ako cudzí jazyk a nové médiá

Miloslav Vojtech

Umelecký preklad a medziliterárne vzťahy v období národného obrodzenia

Ján Zambor

O poetike Novomeského Nedele a Rumboidu

Pavol Žigo

Ján Stanislav – priekopník slovenskej univerzitnej slavistiky.

Na úvod k 33. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

K pozitívnym tradíciám letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca, ktorú od začiatku organizuje Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, patrí neodmysliteľne tradičná séria zborníkov, ktoré nielen že zachytávajú takmer všetko, čo odznelo vo forme prednášok v jej programe, ale zároveň podčiarkujú akademický a vedecký rozmer tohto podujatia. Pripomeňme len, že autormi a prednášateľmi predkladaných príspevkov sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedci pôsobiaci na slovenských univerzitách (najpočetnejšie je, tak ako po minulé roky, zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského a jej filozofická fakulta) a vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied. Navyše predkladaný 33. zväzok zborníka Studia Academica Slovaca vychádza v roku, ktorý je pre našu letnú školu mimoriadny tým, že si v ňom pripomíname 40. výročie jej vzniku. Toto okružie jubileum je výnimočnou príležitosťou na bilancovanie, rekapituláciu a hodnotenie na jednej strane, ale zároveň aj výzvou k úvahám o ďalších perspektívach a smerovaní nielen našej letnej školy, ale i slovakistiky ako vedeckej disciplíny doma a vo svete, k rozvoju ktorej Studia Academica Slovaca v uplynulých rokoch určite prispela nemalou mierou.

Jubilejný charakter 40. ročníka letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca si pripomíname nie len vo forme spomienkových sprievodných podujatí, ale aj osobitnou publikáciou venovanou tomuto výročiu, ktorá vychádza paralelne s týmto predkladaným zborníkom.

K náplni tohtoročného, v poradí už 33. zväzku, tak ako po minulé roky, patria štúdie a príspevky, ktoré spája predovšetkým zameranie na problematiku tzv. vlastivedných disciplín. Najpočetnejšie sú v zborníku zastúpené texty z oblasti jazykovedy, literárnej histórie, slovenských dejín, etnológie či religionistiky. Sú tu zastúpené štúdie, ktoré korešpondujú s celkovými úlohami a zámermi letnej školy, ale aj štúdie, ktoré svojou tematickou náplňou v syntetizujúcej alebo parciálnej podobe reflektujú špecifickú aktuálnu výskumnú odbornú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky. Čo je však na koncepcii tohtoročného zborníka zaujímavé, je orientácia pomerne rozsiahlej skupiny príspevkov na oblasť interkultúrnych vzťahov reflektovanú paralelne z pozície viacerých vedných disciplín, ako je jazykoveda (otázky bilingvizmu), literárna veda (medziliterárne vzťahy, umelecký preklad, presah inonárodných literárnosmerových podnetov do slovenskej literatúry) či etnológia a religionistika (reflexia náboženského života etnických skupín žijúcich na území Slovenska). Na druhej strane zborník obsahuje aj príspevky, ktoré si vyžiadali jubileá istých osobností. Tento rok sme si v zborníku vo forme osobitných príspevkov pripomenuli okružie výročia viacerých významných postáv slovenskej vedy a literatúry, a to mimoriadne až štyri storočnice: historika a univerzitného profesora Branislava Varsika, jazykovedca a univerzitného profesora Jána Stanislava, básnika Ladislava Novomeského, prozaika Mila Urbana a okrem toho ešte 120. výročie narodenia dramatika Vladimíra Hurbana Vladimírova. Okrem toho je tohtoročný 33. zborník Studia Academica Slovaca dôkazom toho, že ani filologicky orientované vedné disciplíny v ničom nezaostávajú za súčasnými trendmi, ktoré so sebou prináša informatika a informačné systémy, teória komunikácie a internet. Svedčia o tom príspevky venované korpusovej lingvistiky a vzťahu vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka a nových médií.

Zborník ako celok svojou reprezentatívnou a pestrú skladbou štúdií a príspevkov výberovo sprístupňuje adresátom z radov študentov slovenčiny, domácich i zahraničných slovakistov a slavistov i všetkých záujemcov o slovenčinu a slovakistiku, aktuálne výsledky príslušných vedných odborov na Slovensku a zároveň podáva istý obraz o stave vedeckého myslenia v oblasti filologických a spoločensko-vedných disciplín u nás. Okrem toho sa zborník iste stane aj užitočnou učebnou a študijnou pomôckou pre primárnych adresátov, pre

frekventantov 40. ročníka letnej školy, a to nielen pri rozvíjaní ich ďalšej jazykovej a odbornej slovakistickej kompetencie, ale aj pri získavaní nových poznatkov o Slovensku, o jeho jazyku, kultúre, dejinách, literatúre a iných stránkach života.

*Na záver môžeme vysloviť nádej, že 33. zväzok zborníka *Studia Academica Slovaca*, hoci podľa svojho poradia nejubilejný, ale vychádzajúci v roku pre SAS jubilejnom, sa svojimi kvalitami priradí k predchádzajúcim zväzkom a stane sa reprezentatívnym prameňom poznania nielen pre účastníkov jubilejného 40. ročníka tejto letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť.*

Miloslav Vojtech

Jozef BAĎURÍK

Osobnosť univerzitného profesora Branislava Varsika (K nedožitým storočnici jedného zo zakladateľov modernej slovenskej historiografie)

V moderných dejinách slovenskej historiografie niet zatiaľ veľa osobností, ktorých život a najmä vedecké dielo takou významnou mierou predznačilo kontúry rozvoja svojej vednej disciplíny. Popri profesorovi Danielovi Rapantovi (1897–1988) nesporne medzi také výnimočné osobnosti patrí aj historik, profesor Branislav Varsik. Z tohto pohľadu tohtoročná storočnica narodenia univ. prof. PhDr. Branislava Varsika, DrSc., člena korešpondenta SAV nám poskytuje nevšednú príležitosť zamyslieť sa nielen nad vedeckým a pedagogickým profilom tohto významného vedca, ale zároveň nám umožňuje zhodnotiť a načrtnúť aj jeho širšie pôsobenie v slovenskej vede a kultúre.

Práve „prítomná“ storočnica, ale aj desiate výročie jeho úmrtia (21. 4. 1994) nám poskytujú priestor na objektívne ohliadnutie sa, ako sa formovala osobnosť vedca a vysokoškolského pedagóga, ktorá mala to nevšedné šťastie približovať kolobeh historických udalostí dejín Slovenska a Slovákov plných deväť desaťročí uplynulého storočia. Vo svojom príspevku sa v rámci priestorových možností pokúsim načrtnúť nielen jeho pôsobenie ako vysokoškolského profesora histórie na našej alma mater, ale aj jeho prínos a zástoj do klenotnice slovenskej historickej vedy. V úvode môjho príspevku by som rád zdôraznil, že je to pre nás na Slovensku ešte stále viac-menej vzácna príležitosť poznať a priblížiť osudy našich zakladateľských osobností – prvých profesorov histórie Slovákov pôsobiacich na našej Univerzite Komenského. Pred siedmimi rokmi, v roku 1997, sme si pripomenuli po prvýkrát storočnicu nášho najstaršieho predchodcu – prof. Daniela Rapanta. Podobne je to aj pri tohtoročnom pamätnom výročí. Teraz, my, jeho žiaci a pokračovatelia v univerzitnom povolání, činíme tak predovšetkým s úctou k jeho osobe a v slovenských podmienkach k skutočne monumentálnemu dielu Branislava Varsika. Vážime si jeho účinkovanie na našej najstaršej vysokej škole, robíme to aj s plným vedomím odkazu jeho pôsobenia pre najmladšie generácie slovenských historikov, učiteľov dejepisu, archivárov, archeológov, historikov umenia, etnografov, historických geografov, jazykovedcov, či múzejníkov, teda všetkých tých, ktorí z jeho bohatého publikovaného diela budú stále vychádzať v detailnejšom poznaní života našich predkov.

Rodiskom prof. Branislava Varsika bolo západoslovenské mestečko Myjava (5. marca 1904), známy kraj spojený s viacerými pokrokovými tradíciami nášho národa v minulosti, ktoré v mnohom ovplyvnili jeho ďalší osobnostný vývin. Pochádzal zo známej pytlíarskej rodiny usadenej tu už niekoľko generácií. Stredoškolské štúdium absolvoval v posledných rokoch existencie uhorského štátu a v prvých rokoch novovytvorenej ČSR. Tým získal do vienka aj základy všetkých troch najpoužívanějších jazykov na Slovensku – nemčiny, maďarčiny a rodnej slovenčiny. Školy absolvoval postupne v maďarskom Nagykörosi, Skalici a v Bratislave. Jeho ďalšie životné osudy ovplyvnil najmä záver štúdia na reálnom bratislavskom gymnáziu (na Gröslingovej ulici), kde ho učil dejepis neskorší kolega na univerzite, univerzitný prof. Ján Eisner. To s najväčšou pravdepodobnosťou rozhodlo o jeho odbornom vysokoškolskom štúdiu. Univerzitné štúdiá histórie a geografie začal vo Viedni, pokračoval v nich na Karlovej univerzite v Prahe a zavŕšil ich na našej Univerzite Komenského v Bratislave. Nielen miesto, tradícia a atmosféra týchto niekoľko storočných univerzít, ale prítomnosť vynikajúcich profesorských osobností, akoby predurčili jeho neskoršie odborné zameranie na stredoeurópske, české a slovenské dejiny, ale aj všeobecné dejiny obdobia feudalizmu. Čím viac univerzít navštívil, tým viac sa stretol s mnohými vynikajúcimi profesormi tamojších univerzít. Vo Viedni to boli najmä profesori O. Redlich a A. Pribram, v Prahe zasa významné postavy českej a československej historiografie – Jozef

Šusta, Jozef Pekař, Václav Novotný alebo aj Václav Dobiáš – teda osobnosti, ktoré už v tom čase začínali formovať každý svoju vlastnú historickú školu.

Z oboch spomínaných starodávnych stredoeurópskych univerzít si odniesol nielen základné odborné vedomosti a skúsenosti, ale najmä vtedajšie metódy bádania – v podobe dobového pozitivizmu sústreďujúceho sa na kritiku prameňov a jeho výsledného bádateľského „sprítomnenia“ spočívajúceho v úcte k historickej pravde. Tá u profesora Varsika bola hlboko založená na jeho etickej zásade, ktorú nám ako študentom sa snažil vštepovať neustále. V jeho prednáškach to zdôrazňoval vetou „padni komu padni“ – pravdivé historické poznanie bez ohľadu na národnosť, príslušnosť k náboženstvu či k majetkovému základu. Napriek tomu však zostal verným vlastencom, hrdým Myjavčanom i aktívnym formovateľom novodobého slovenského národného povedomia. Robil to nenásilne predovšetkým prostredníctvom takých tém, ktoré považoval za nosné a dôležité pri presadzovaní a objasňovaní kľúčových otázok predovšetkým starších slovenských dejín. Preto aj jeho počiatkové témy boli reakciou na viaceré nezodpovedané otázky slovenských dejín, alebo vznikli v polemike s uznávanými historickými osobnosťami. Máme na mysli napríklad článok *O starých dejinách Myjavska* (polemika s dielom V. Chaloupeckého *Staré Slovensko*), ale najmä jeho prvú významnejšiu vedeckú štúdiu *Slováci na pražskej univerzite do konca stredoveku*. Kým v prvej vyjadril otvorene kriticky postoj mladej slovenskej generácie historikov k už vtedy neudržateľným tvrdeniam Václava Chaloupeckého o osídľovaní starého Slovenska, v druhej dokázal obhájiť tvrdenie, že Slováci už v stredoveku – časť z nich – aktívne získavali vzdelanie na jednom z najbližších stredoeurópskych „vysokoškolských učilišť“, na Karlovej univerzite v Prahe. Tým, že dokázal identifikovať príslušníkov našich „vtedajších elít“, hoci išlo len o niekoľko desiatok jednotlivcov, a ich prepojenosť na vtedajšie najvýznamnejšie centrá vzdelanosti a vedy, postavil do úplne nového svetla aj stredoveké kultúrne dejiny Slovákov.

Týmito poznámkami v úvode sme chceli naznačiť niekoľko črt a zásad, ktoré neskôr poznačili Varsikov ďalší vedecký i pedagogický profil. Bola to predovšetkým aktuálnosť tém, istá „tvrdohlavosť“ pri presadzovaní svojho etického princípu pravdivosti, ale aj dôraz, aký kládol na prísne pramenné poznanie a interpretovanie dejinných faktov. Z tohto hľadiska treba ešte pripomenúť, že hoci sa nezúčastnil napríklad tak aktívne diskusie s vtedajšími historickými autoritami na Univerzite Komenského ako napr. Daniel Rapant, v teoretickej štúdii o vzťahu československých a slovenských dejín (*Československé dejiny, Problémy a metódy 1930*), bol to práve on, ktorý vyjadroval svoje názory na oficiálny čechoslovakizmus reprezentovaný viacerými univerzitnými osobnosťami (prof. Václav Chaloupecký, prof. Albert Pražák) aktívne najmä na stránkach Politiky od začiatku 30. rokov, ktorú nakrátko aj redigoval. Napriek tomu zostal však historikom a nedal sa zlákať osídľami a možnými úspechmi „veľkej“ politiky. Veľmi skoro si uvedomil, že jeho miesto je na poli vedeckom a pedagogickom, pri organizovaní slovenskej historickej vedy. Tieto skúsenosti získal aj veľmi aktívnou činnosťou v rámci organizovania mladého slovenského študentstva (člen výboru Zväzu slovenského študentstva).

Kým prejdeme k vlastnému charakterizovaniu Branislava Varsika ako vysokoškolského profesora a vedca – historika, považujeme za potrebné zdôrazniť ešte obdobie prípravy na vlastnú univerzitnú a vedeckú kariéru. A keďže na túto časť života nášho jubilanta akosi zabúdame, pripomeňme si niekoľkými vetami aj túto etapu Varsikovej činnosti na poli archívniectva.

Táto etapa života prof. Varsika bola podľa nás motivovaná najmä nasledujúcimi skutočnosťami. Voľných učiteľských miest na Univerzite Komenského nebolo ani v tom čase, keď končil štúdiá, navyš. Navia, svoje miesto tu mali zabezpečené spomínaní skúsení českí profesori. Keďže sa už natoľko zbližil s históriou, najbližším možným pôsobiskom, ktoré priamo umožňovalo každodenný styk s historickými prameňmi, bol archív. Z tohto dôvodu

nastúpil mladý absolvent histórie po skončení vysokoškolského štúdia do Krajinského archívu v Bratislave, kde zostal pracovať plných desať rokov. Tu pracoval vo funkcii jeho šéfa aj jeho neskorší starší kolega na Univerzite Komenského – prof. Daniel Rapant. Neskôr, keď ten odišiel za mimoriadneho profesora na našu alma mater, Branislav Varsik postúpil na jeho miesto. Týmto momentom sme chceli pripomenúť túto menej známu súvislosť, že obaja naši spomínaní profesori začínali najprv pracovať v archíve, keďže akademické historické pracovisko vzniklo až po vzniku Slovenskej akadémie vied a umení (SAVU) v roku 1942. V Krajinskom archíve v Bratislave počas svojho pôsobenia získal mladý absolvent nielen prehľad o prameňnej základni na Slovensku, ale aj neoceniteľné osobné kontakty doma i v zahraničí. Preto aj neskôr bol poverovaný dôležitými funkciami pri získavaní a zachraňovaní archívnych fondov, najmä počas vojny, i pri snahe o vrátenie našich písomností z Maďarska. V archíve prof. B. Varsik však pokračoval v bádateľskej a publikačnej činnosti. Nebolo preto pre nikoho prekvapením, že keď prof. Václav Chaloupecký, vtedajšia vedúca osobnosť na stolici histórie, sa rozhodol doplniť a rozšíriť učiteľský kolektív aj o mladých pedagógov (historikov) Slovákov, z ktorých tam do konca 20. rokov nepôsobil nikto – ak nevezme do úvahy formálnu profesúru Dr. Milana Hodžu, ktorý sa však nikdy neujal reálnych pedagogických povinností – prišli do úvahy najprv Dr. Daniel Rapant (habilitácia v r. 1927, od r. 1933 mimoriadny profesor), neskôr aj Dr. Branislav Varsik. O obidvoch vedeli kolegovia z univerzity to, že sú odchovanci predovšetkým pražskej a bratislavskej univerzity, sú odborne dobre pripravení (poznajúc dôkladne domáce archívne pramene), hoci obaja nezdieľali rovnakú ideológiu ako univerzitní profesori na Univerzite Komenského a boli vedecky kritickí aj k viacerým ich prácam, ktoré publikovali k starším slovenským dejinám, resp. ku koncepčným otázkam vzťahu československých a slovenských dejín. Napriek tomu však dostali prednosť pred inými, lebo v ich prospech hovorila odbornosť, húževnatosť i čestný ľudský charakter.

V roku 1933, teda ešte ako pracovník Krajinského archívu, požiadal Branislav Varsik o možnosť habilitovať sa za súkromného docenta v odbore československé dejiny. Habilitoval sa prácou *„Husiti a reformácia na Slovensku do žilinskej synody“*. Bolo to práve v roku, keď Daniel Rapant sa stal mimoriadnym profesorom histórie na Univerzite Komenského. Priblížme si aspoň stručne priebeh Varsikovej habilitácie, ktorá sa uskutočnila 8. júna 1933. Habilitačnú komisiu tvorili: prof. Václav Chaloupecký, prof. Vladimír Klecanda, prof. Jozef Borovička a mimoriadny profesor Daniel Rapant. Podľa dobového úzu odohrala sa pred celým profesorským zborom fakulty. Toto grémium malo vtedy funkciu dnešnej vedeckej rady fakulty. Habilitačné kolokvium – zrejme posledná skúška menovaného – pozostávala z dvoch častí. V prvej časti skúškou – úvodom do nej bola vedecká rozprava venovaná základným otázkam a problémom československých dejín, ktoré uviedol prof. Chaloupecký a z tohto boli formulované aj otázky do vedeckej rozpravy, na ktoré odpovedal habilitant. Otázky sa týkali problematiky husitstva, obrodzenia a reformácie a významu Slovenska v obrodení. Prof. Borovička nepoložil inú otázku a prof. Klecanda sa spýtal na význam inštitúcie „vierohodných miest“ (loca credibilia) v Uhorsku a ich osudy na Slovensku. Poslednou otázkou počas habilitácie bolo zistiť znalosť uchádzača o „bibliografických pomôckach československej histórie“. V druhej časti – prednáške – na skúšku mu komisia vybrala tému: „Česko-slovenské vzájomné styky v dobe predbĕlohorskej“. Po jej úspešnom priebehu v tajnom hlasovaní profesorský zbor filozofickej fakulty vyslovil súhlas s udelením „venia legendi pre československé dejiny“. Zaujímavý je výsledok hlasovania – „odevzdáno 16 lístkov, znějících vesměs: ano“ (podľa zápisu o habilitačnom kolokviu z Archívu FiFUK).

Priblížme si ešte z dobového habilitačného posudku (napísaného v češtine a česko-slovenčine), ako B. Varsika posudzovala pri habilitačnom konaní vtedajšia vedúca osobnosť historikov na Univerzite Komenského prof. Václav Chaloupecký: *„Dr. Varsik pochází s evangelické rodiny, usedlé na Myjavě, v kraji, který je sice politickou částí starých Uher a*

dnešního Slovenska, ale geograficky náleží už spíše k Moravě. Prostředí domova i kraje vedlo jej už při studiu na filosofické fakultě naší univerzity k tematům, která souvisejí s náboženským vývojem československým. Zabýval se lokálními dějinami kraje podjavorinského, zejména pokud se týče jeho osídlení a náboženského vývoje a dějinami kulturních vztahů a styků Slovenska se zeměmi českými. Tak vznikla jeho práce: “Slováci na pražské univerzitě do konce středověku“, která vyšla ve Sborníku naší fakulty roku 1926. Ve snaze pokračovati dále v kritickém zhodnocení historických základů československé minulosti, zejména na poli kulturním, přešel Varsík od století XV. ke století XVI. Od husitství k reformaci. Těžiště jeho habilitační práce je vlastně v kritickém vyličení počátku reformace na Slovensku v starší a pro dějiny reformace zvláště důležité epoše, od vzniku a zapuštění kořenů reformace na Slovensku až do právního organizování se evangelické církve a zřízení církevněsprávních orgánů evangelických, státem uznaných, což se stalo až roku 1610 na synodě žilinské“.

Po úspěšné habilitaci bol od roku 1933 B. Varsík bytostne zviazaný s našou alma mater. Prvé roky prednášal ako súkromný docent. Boli to prednášky, ktoré vychádzali z jeho dovtedajšej vedeckej orientácie na obdobie slovenských dejín 15. – 17. storočia, čiže dotýkali sa problematiky husitských vojen, reformácie a protireformácie. V apríli 1939 prešiel na univerzitu na plný úväzok. Stal sa mimoriadnym a o rok už aj riadnym profesorom histórie našej alma mater, v ktorej službách zotrval až do odchodu do dôchodku v roku 1974, po dovŕšení sedemdesiateho roku života. Na pôde univerzity začínal ako profesor všeobecných dejín novoveku. Neskôr spolu so svojím bádateľským zameraním prednášal, viedol semináre a konzultoval diplomové a dizertačné práce z obdobia slovenského stredoveku. Na fakulte prešiel viacerými významnými funkciami – zastával aj najvyššiu funkciu dekana (v dvoch školských rokoch 1942/43 a 1943/44), tri školské roky funkciu prodekana fakulty. Bol pri založení prvej katedry všeobecných (svetových) dejín na Slovensku, bol zároveň aj niekoľko rokov jej vedúcim. V priebehu desaťročí však zastával aj ďalšie akademické a úradné funkcie – desať rokov bol riaditeľom Historického seminára Slovenskej univerzity (1939–1949), a zároveň vedúcim oddelenia pre novoveké dejiny. Okrem toho bol aj päť rokov mimoriadnym riaditeľom Národopisného seminára (1940–1945) a pod.

Po zložitých peripetiách povojnového spoločenského vývinu u nás a zvlášť po roku 1950, keď z vysokoškolského historického prostredia bol prinútený odísť Varsíkovi starší kolega prof. Daniel Rapant, nastali náročné časy pre zostávajúcich učiteľov, najmä tých, ktorí svoje vedecko-pedagogické hodnosti získali ešte za predchádzajúceho režimu. Napriek tomu, že prof. Varsík bol a zostal nestraníkom, svojím vedeckým profilom a odbornosťou sa stal nepostrádateľným a uznávaným vysokoškolským učiteľom. Aktívne profiloval aj najvýznamnejšiu stavovskú organizáciu – Slovenskú historickú spoločnosť pri SAV, ktorej bol dlhoročným predsedom. Bohaté boli aj jeho aktivity a skúsenosti, ktoré využíval v oblasti archívnej starostlivosti (predseda archívnej rady a i.), po založení SAV pôsobil aj vo viacerých jej vedeckých grémiách (predseda Vedeckého kolégia histórie SAV), v redakčných radách a zborníkoch, osobitne oceňme jeho podiel pri vydávaní nášho najdlhšie vychádzajúceho akademického vedeckého orgánu Universitas Comeniana – Zborník Filozofickej fakulty – Historica (dosiaľ vyšlo 45. ročníkov).

Rozhodujúcou však popri historickom výskume a vedecko-organizačných aktivitách bola jeho pedagogická činnosť na našej alma mater. Od konca tridsiatych rokov spolu s profesorom Danielom Rapantom a Alexandrom Húščavom tvorili zakladateľskú trojicu slovenských profesorov – historikov na Slovenskej univerzite ešte pred vznikom SAVU. Zodpovedne si plnil všetky povinnosti na najvyššom poste vysokoškolského profesora. Medzi študentmi patril medzi obľúbených a prajných profesorov. Vyžadoval nekompromisne povinné penzum znalostí z histórie a netoleroval neznalosti tým študentom, ktorí buď z pohodlnosti či chytráctva sa snažili prejsť štúdium cestou ľahšieho študentského života. Vo

svojich prednáškach, ktoré čítal podľa dobového akademického úzu – tak ako jeho všetci kolegovia, sa prezentoval nielen ako zanietený historik a bádateľ, ale najmä ako učiteľ, ktorý svoje povolanie považoval doslova za poslanie s cieľom objasňovať a približovať pravdivé informácie o starších slovenských dejinách. Ako to dokladajú jeho deti, s týmito ideálmi a princípmi žila aj jeho rodina.

V prednáškach i v seminároch neustále zdôrazňoval otázku pôvodnej výskumnej bádateľskej práce. Cítiť to bolo aj v jeho prednáškach zo svetových novovekých dejín, keď vždy v rámci jednotlivých kurzových tém dokázal upozorniť aj na pozoruhodnosti a spätosť európskeho, či stredoeurópskeho a slovenského kontextu a jeho špecifik. Nebolo pre nás študentov neskôr ničím prekvapujúcim, ak pri prednáške zo všeobecných dejín pán profesor napríklad pri téme o vzniku a vývine európskych miest vhodne pripomenul aj naše najstaršie mestá. Podobne, ak nie oveľa intenzívnejšie a sugestívnejšie, sa mu to stávalo, ak prednášal o príchode hostí do strednej Európy. Odložil na chvíľu papiere s napísanou prednáškou a poskytol nám malý, ale výstižný exkurz do dejín osídlenia trebárs severovýchodného Slovenska. Nezabudol aktuálne upozorniť na prípadný konkrétny bádateľský problém, s ktorým sa práve pasoval. Zároveň sme absolvovali aj malý intepretálny proseminár pri jeho polemike názorov s Istvánom Kniezsom alebo G. Györffym. Tu sa plne prejavil aj jeho myjavský temperament – na chvíľu prestal byť vážnym a vyrovnaným profesorom, ostal prirodzeným človekom ako sa prejavoval aj na futbalových zápasoch jeho obľúbeného Slovana Bratislava. Popri zdôrazňovaní aktívnej práce s prameňmi prof. Varsík prízvukoval to, na čo akosi zabúdame v súčasnosti – na čo najširšie štúdium historickej matérie prostredníctvom máp a geografických pomôcok. Táto vlastnosť v ňom zostala, keď začínal svoje univerzitné štúdiá histórie spolu s geografiou. Takým zostane v našich spomienkach.

Ak sme doposiaľ venovali viac pozornosti jeho pôsobeniu profesora na univerzite, nebolo to celkom na úkor toho, že by sme nedoceňovali výskumnú činnosť. Tá v rozhodujúcej miere dotvárala integritu osobnosti Varsíka – pedagóga a vedca. Vo vedeckej tvorbe sa venoval predovšetkým starším slovenským dejinám, obdobiam 10. – 17. storočia. Je autorom osemnástich samostatných knižných titulov venovaných problematike ohlasu husitstva, reformácie, dejín trnavskej univerzity, národnostnej hranice slovensko-maďarskej, otázkam formovania slovenského zemianstva a šľachty, dejín osídlenia, ale aj dejín rodného Myjavka a ďalšie.

Prof. Varsík sa stal priekopníkom a uznávaným odborníkom v disciplíne osídľovania Slovenska. Predovšetkým svojou trojzväzkovou monografiou *Osídlenie Košickej kotliny* (1964–1974) výrazne prispel nezmazateľným podielom slovenskej historiografie do spoločných stredoeurópskych sídlištných výskumov tejto problematiky. Najprv začínal svoje výskumy len širším regiónom Košíc, neskôr svoj „bádateľský priestor“ rozšíril na celé východné Slovensko a časť Potisia. Táto jeho základná práca, ale aj ďalšie z historickej onomastiky, napr. *Z osídlenia západného a stredného Slovenska* (1984), sa stali východiskom pre jeho nasledovníkov – historikov sídlištného bádania, ako sú prof. F. Uličný, DrSc., dr. Ján Beňko, DrSc., prof. Vincent Sedlák, CSc., doc. Ján Lukačka, CSc. a ďalší, ktorí postupne vo svojich monografiách a štúdiách kriticky poopravili názory na osídľovanie rozhodujúcich regiónov stredovekého Slovenska. Prof. B. Varsík sa pri týchto výskumoch prezentoval ako výrazná bádateľská osobnosť, ktorá pri finalizácii svojich výskumov v plnej miere využívala metódy a výsledky nielen historickej vedy, ale aj archeológie, historickej jazykovedy osobitne onomastiky a toponomastiky, historickej geografie i viacerých pomocných vied historických.

Jeho vedecko-historický záber bol obdivuhodný. Na začiatku začínal ako historik rodného kraja, z ktorého mu vyplynul záujem o osvetlenie otázok vplyvu husitstva na Slovensku a počiatkov reformácie. Už v týchto prvých štúdiách a knižných prácach dokázal, že vplyvy husitstva u nás vo vzťahu k vplyvu protestantizmu nepochádzajú z 15. storočia, že to bola len „chcená a želaná predstava“, že objektívne korene reformácie na našom území sú

až z luterského obdobia. U Varsika ako historika prevláda aj ďalšia dôležitá osobná a bádateľská črta – mal v sebe vlastnosť i odvahu reagovať na zámerne skreslené tvrdenia, alebo ako hovorieval prof. Varsik – „na falšovanú históriu Uhorska“.

Ukážkovým príkladom toho je ďalšia Varsikova knižná monografia *Národnostný problém Trnavskej univerzity* (1938). Kniha vznikla ako reakcia na tvrdenia vtedajšieho rektora Pázmányovej univerzity v Budapešti prof. G. Kornisa. Ten v knihe venovanej 300. výročiu vzniku Trnavskej univerzity (v roku 1935)¹ popieral, že Slovania a Slováci boli profesormi tejto univerzity, ako aj to, že prevahu na nej nemali uhorskí Slovania a Slováci. Varsik podrobnou analýzou a interpretáciou prameňov vyvrátil tieto jeho tvrdenia, ba dokonca presvedčivo preukázal, „že medzi študentmi trnavskej univerzity bola vždy veľká prevaha slovanského študentstva nad maďarským, ba tvorili oni absolútnu prevahu medzi poslucháčmi univerzity vôbec a nie zriedka túto prevahu tvorili dokonca Slováci ..., že medzi profesormi boli Slovania v plnom počte zastúpení, že samých Slovákov bolo hodne vyše sto a okrem nich tu bol ešte aj mnoho Čechov, Chorvátov a Slovincov“².

Preto na otázku, pre koho založil kardinál Peter Pázmán Trnavskú univerzitu, Varsik objektívne dodáva, že „mala slúžiť všetkým katolíkom Uhorska bez rozdielu národnosti. Bola to teda uhorská (a nie maďarská) katolícka univerzita.“³ Zaujímavé sú aj jeho záverečné konštatovania, ktoré mu vyplynuli zo skúmania etnicity študentov tejto univerzity. Autor uzatvára, že len „takto pochopíme aj ten problém, že v národnostne nehomogénnom Uhorsku, musel sa udržiavať latinsky jazyk vo verejnom živote najdlhšie v Európe, lebo musel aspoň čiastočne preklenovať tie značné kmeňové rozdiely v Uhorsku“⁴. Táto Varsikova kniha je právom vysoko hodnotená mnohými historikmi. Z hľadiska vývinu slovenskej historiografie, ale aj kultúrnych dejín treba oceniť autorov prínos, nielen použitými metódami bádania – najmä využitie a rozbor univerzitných matrik ako významného a často jedinečného prameňa pre poznanie vzdelanostných pomerov obyvateľov vtedajších krajín. V tomto smere Varsik metodicky nadviazal na svoje výskumy o študentoch na pražskej univerzite v stredoveku.⁵ V čase, keď publikoval obe práce, spomínanú monografiu i štúdiu, nebolo v európskych historiografiách ešte bežným javom skúmanie a rozbor univerzitných matrik pre zisťovanie frekvencie a počtu študentov na európskych univerzitách. Aj v tomto smere by sme mohli označiť Varsikove výskumy za priekopnícke vo vtedajšej „mladej slovenskej historiografii“. V takomto a podobnom duchu by sme mohli rovnako podrobne hodnotiť aj ostatné jeho vedecké monografie. Aj tento náš príspevok považujeme zatiaľ skôr za náčrt hodnotenia Varsikovej osobnosti. To hlavné však ešte len čaká na komplexné historiografické zhodnotenie jeho vedeckého prínosu do studnice slovenskej historiografie.

Ak hodnotíme celkový prínos prof. B. Varsika pre rozvoj historickej vedy a kultúry na Slovensku, netreba zabúdať, že počas pôsobenia na univerzite prispel k výchove viacerých generácií historikov, stredoškolských profesorov dejepisu a odborníkov z príbuzných historických disciplín – archeológie, etnografie, dejín umenia, múzejníctva a pod. Prostredníctvom týchto aktívnych vedcov a vysokoškolských učiteľov pokračuje a rozvíja sa v našej vede „Varsikov duch“ a odkaz. Ako jeden z mála našich historikov stihol ku koncu života napísať a publikovať aj svoje pamäti. Vyšli pod názvom „*O čom mlčia archívy*“ (Bratislava, Slovenský spisovateľ 1987) a zaujmú čitateľa nielen sviežosťou jazyka, ale aj dovtedy menej známymi skutočnosťami, ktoré nám v nich sprostredkoval priamy príslušník formujúcej sa slovenskej inteligencie. Je to nielen výpoveď a pohľad jednotlivca, ale aj výpoveď jednej historickej generácie, ktorá bola pri zrode modernej historickej disciplíny na Slovensku. Cesta jeho bohatého a na vedecké práce plodného života sa uzavrela dva mesiace po dovŕšení deväťdesiateho roku – 21. mája 1994. Prof. Branislav Varsik sa svojím životom a dielom zaradil nielen medzi zakladateľské osobnosti slovenskej profesionálnej historickej vedy, ale aj medzi nezabudnuteľnú zakladateľskú trojicu prvých slovenských historikov

profesorov – prof. Daniel Rapant, prof. Branislav Varsik a prof. Alexander Húščava, ktorí pôsobili celú svoju profesionálnu dráhu na pôde Univerzity Komenského v Bratislave.

A celkom netradične na záver nášho príspevku by sme radi upozornili na prílohu, ktorú pripájame k tejto stati, aby si každý súdny čitateľ mohol urobiť predstavu nielen o pracovitosti jubilanta aj po odchode do dôchodku, ale aj o rozsahu jeho knižnej produkcie. K tomu, aby bolo jeho dielo úplné, však treba pripočítať aj ďalšie desiatky štúdií, odborných článkov, príspevky v zborníkoch z konferencií, recenzie a ďalšie bibliografické jednotky. Je to len výber z najvýznamnejších publikovaných knižných prác prof. Varsika, pripravený so zámerom, aby si mohol potencionálny záujemca siahnuť po tom-ktorom titule. Komplexné vedecké zhodnotenie diela prof. B. Varsika, ako sme už zdôraznili, teda ešte len čaká na slovenskú historiografiu. Jeden z prvých a dôležitých krokov sme urobili už na pôde „jeho i našej“ filozofickej fakulty vedeckou konferenciou „Storočnica univ. prof. Branislava Varsika“, ktorá sa uskutočnila za účasti najvýznamnejších slovenských historikov dňa 11. mája 2004.

Poznámky

¹KORNIS, Gyula: *A királyi a magyar Pázmány Péter tudományegyetem alapítáa 300 éves evfordulójának jubileumi emlékkönyve*. Budapest 1934, 304 s. a KORNIS, Jule: *Le tricentenaire de l'université royale hongroise Pietre Pázmány de Budapest*. Budapest 1936, 268 s.

²VARSIK, Branislav: *Národnostný problém Trnavskej univerzity*. Bratislava 1938, s. 232.

³Tamtiež., s. 232

⁴Tamtiež., s. 232,

⁵Táto štúdia pod názvom *Slováci na pražskej univerzite do konca stredoveku* vyšla samostatne tlačou, ale aj v Sborníku FFUK IV., 1926. č. 45.

Výber z knižných prác prof. B. Varsika

Husiti a reformácia na Slovensku do žilinskej synody. Bratislava 1932, 236 s.

Národnostný problém trnavskej univerzity. Bratislava 1938, 7+259 s.+ fotogr. príl.

Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach. Bratislava 1940, 89 s. + mapové prílohy.

Die Slowaken und ihr Lebensraum in der Vergangenheit. Bratislava 1943, 32 s.

Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. stor. Bratislava 1955, 437 s. + 15 príloh

Osídlenie Košickej kotliny I. Bratislava 1964, 475 s.

Osídlenie Košickej kotliny II. Bratislava 1973, 604 s.

Osídlenie Košickej kotliny III. (s osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Potisie). Bratislava 1977, 575 s.

Husitské revolučné hnutie a Slovensko. Bratislava 1965, 375 s.

Zo slovenského stredoveku. Bratislava 1972, 536 s.

Dejiny Myjavy do roku 1848. In: *Myjava*. (monografia). Bratislava 1985, s. 30–118.

Z osídlenia západného a stredného Slovenska. Bratislava 1984, 257 s.

O čom mlčia archívy. Bratislava : Slovenský spisovateľ 1987, 223 s.

Vznik a vývoj zemanstva na Slovensku. Bratislava 1988, 298 s.

Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. (Príspevok k etnogenéze Slovákov). Bratislava 1990, 80 s.

Literatúra a pramene

Archív Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, fond prof. B. Varsik

BAĎURÍK, Jozef: *Storočnica univerzitného profesora Branislava Varsika*. In: *Naša univerzita. Spravodaj Univerzity Komenského* č. 8., apríl 2004, s. 17.

DOLAN, Ondrej (zost.): *Univerzita Komenského – Prehľad profesorov 1919–1966, Prehľad pracovníkov 1919–1948*. Bratislava: Rektorát UK 1969, 281 s.

NOVÁK, Jozef - SPUŠKOVÁ, Alžbeta: *Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*. Martin: Osveta 1987, 118 s.

VARSIK, Branislav : *O čom mlčia archívy*. Bratislava : Slovenský spisovateľ 1987, 223 s.

Ladislav ČÚZY
Peripetie hľadania
(K storočnici Mila Urbana)

Dedinská téma vládla slovenskej próze prakticky v celom období literárneho realizmu (teda zhruba od roku 1880). Jej obľúba u autorov vstupujúcich do literatúry po vzniku prvej Československej republiky (teda po roku 1918) sa znížila, ale jej využitie bolo stále bežné, hoci už oveľa rôznorodejšie. Jedným z autorov, ktorý produktívne nadväzoval na podnety klasickej slovenskej realistickej prózy, ale zároveň ju umelecky pretváral, bol Milo Urban, ktorého sté výročie narodenia si pripomíname práve v tomto roku.

Milo Urban sa narodil 24. augusta 1904 v Rabčiciach. Detstvo prežil v horskom prostredí v hájovni pod vrchom Babia hora. Azda práve detské roky strávené v tomto prostredí silne ovplyvnili Urbanovo vnímanie sveta, ktoré formovalo jeho umelecké začiatky.

Milo Urban absolvoval nižšie gymnázium v Trstenej, ale žiadne vyššie vzdelanie už nedosiahol. Napriek tomu vstúpil do literatúry ako talent, ktorý „nepotreboval“ formovať svoju poetiku. Svoje najlepšie práce – debut *Jašek Kutliak spod Bučinky* (1922), *Za vyšným mlynom* (1926), novely zaradené do zbierky *Výkriky bez ozveny* (1928) a román *Živý bič* (1927) – vytvoril v prvom decéniu svojej tvorby.

Od realizmu sa Urban odklonil zvýšenou lyrizáciou, ktorá nemala len estetický účinok, ale stala sa aj prostriedkom prehlbovania svojráznej psychologickéj kresby postáv. Vo svojich prvých novelistických prózach oslabil dejovú líniu na úkor neraz symbolického stajomňovania vnútra prostého človeka, čím za denotačnou rovinou textu vytvoril priestor potencionálnych a nejednoznačných významov. Zobrazoval zväčša individuálneho človeka, ktorý sa však stával symbolom tajomnej ľudskej existencie, a najmä problematického spolužitia v rámci dedinského kolektívu. Urbanove postavy sa neraz dostávajú do sporu s kolektívnym vedomím dediny. Ich konanie ovplyvňuje tradícia, primitívnosť ich životnej filozofie ovplyvnenej existenčnými problémami a etiku formujúceho akceptovania kresťanského Boha. V jeho prvých prózach sa objavuje aj veľa skepsy, tajomnosti, osamotenía a neriešiteľnej dezilúzie, ktoré do určitej miery konvenujú s pocitmi človeka moderny.

V Urbanovom prvom románe *Živý bič* sa dostal do popredia taktiež prostý človek, neuvedomujúci si svoje postavenie v novej spoločenskej situácii. Fenomén vojny bol pre neho niečím neznámym, takže sa stal na určitý čas len súčasťou veľkej vojnovkej mašinérie, ktorej tlaku museli zákonite z rozličných dôvodov podľahnúť viacerí jednotlivci. Ak však neprežili jednotlivci, prežil človek ako kolektív a z neho sa neskôr začali oddeľovať jedinci, vidiaci veci už ináč ako ich predchodcovia (Adam Hlavaj, Sedmík...). V *Živom biči* humanistická koncepcia človeka prekryla politické pozadie problému. Jednotliví ľudia len tušili, že sa deje niečo zlé, ale ešte nevedeli, kto ho zapríčiňuje a ako sa mu brániť. A azda aj tu, v tejto humanizujúcej pointe, môžeme hľadať určité dôvody pre zmenu autorskej poetiky, ktorá sa už v nasledujúcom románe začala meniť v prospech racionálnejšieho tematizovania skutočnosti so smerovaním výraznejšie evokovať a sformulovať filozofickú orientáciu autora.

Milo Urban je autor, okolo ktorého sa ani doteraz dôsledne nerozriešilo niekoľko nejasností. Určité nejasnosti sú okolo jeho novinárskeho pôsobenia, najmä ako šéfredaktora časopisu *Gardista*, jeho následnej emigrácie, a najmä návratu na rodné Slovensko. Určitým problémom literárneho a estetického charakteru je zmena poetiky Urbanových prác, ktoré vydával po roku 1930.

Slovenská próza po roku 1918 sa otvorila Európe. Klasický psychologicky orientovaný realizmus predchádzajúcej generácie autorov bol pomaly nahradzovaný rozličnými variantmi expresionizmu, ale objavili sa aj oneskorujúce sa vplyvy naturalizmu a náznakovo aj vplyvy iných avangardných prúdov. Latentným prvkom v štruktúre slovenskej medzivojnovkej prózy

bola lyrizácia, ktorá sa objavila v rozličných variantoch inovujúcich realistickú poetiku. Z tohto hľadiska je prekvapujúca skutočnosť, že prozaická cesta Mila Urbana mala akýsi obrátený charakter: od svojráznych expresívno-lyrických modernizmom ovplyvnených próz k psychologickému a neskôr k analytickému realizmu. Čo spôsobilo tento autorský poetologický obrat, je dosť problematické. Milo Urban ho sám dostatočne explicitne neobjasnil a dnešný čitateľ môže zostať len v rovine domnienok.

Milo Urban sa od mladosti upísal novinárstvu. Už v roku 1922 sa zamestnal ako pomocný redaktor v denníku *Slovák*, do ktorého sa po čase vrátil a pracoval v ňom ako redaktor (1928–1940), tu získaval národné presvedčenie, ktoré sa stalo bázou jeho možného pôsobenia vo funkcii hlavného redaktora v denníku *Gardista*. V rokoch 1925–1926 pracoval ako redaktor časopisu *Slovenský národ*.

Milo Urban nebol politicky organizovaný, ale ľudsky inklinoval k nacionálne orientovanej slovenskej politike, ktorej orientácia bola celkom zrejmä v časopise *Slovák*. K vyhroteniu jeho vnútorných rozporov, ale zároveň objektívne k akémusi zdôrazneniu oficiálnej politickej línie Slovenskej republiky došlo v čase, keď prijal miesto šéfredaktora profašistického denníka *Gardista* (1940–1945). Publicistické aktivity Mila Urbana, ako aj jeho organizačné pôsobenie vo funkcii hlavného redaktora Gardistu, neboli dosiaľ do dôsledkov a objektívne spracované. Určitým dokladom jeho zmýšľania (nie objektívnym zhodnotením jeho novinárskej činnosti) sú Urbanove pamäti, najmä ich tretí zväzok, ktorý vyšiel oneskorene v roku 1994 pod názvom *Na brehu krvavej rieky (spomienky novinára)*.

Prvý zväzok sa podarilo Milovi Urbanovi vydať ešte roku 1970, má názov *Zelená krv* a autor v ňom opisoval „svoje detstvo a ranú mladosť skôr impresionisticky ako faktograficky” (Hochel, 1999, s. 475). Ďalšie zväzky koncipoval Urban v sedemdesiatych rokoch, ale v čase normalizácie nemohli vyjsť tlačou, všetky vyšli až po roku 1989, po smrti ich autora (Milo Urban zomrel 10. marca 1982 v Bratislave). Spomienky písal v dobe, keď bol síce slobodným občanom, ale prakticky človekom trpeným režimom. Zdá sa, že táto skutočnosť, silne ovplyvnila ich obsah, pretože ich autor písal pod tlakom autocenzúry, pričom si bol veľmi dobre vedomý, čo môže, a čo nemôže napísať a asi nebudem ďaleko od pravdy, ak poviem, že sa tak trochu chcel aj ľudsky „vylepšiť” v intenciách socialistickej ideológie. Takže sa z nich stratil, podľa môjho názoru, skutočný autorský postoj a objektivita. Pre čitateľa zostal len dojem, že Milo Urban bol človek veľmi tvarovateľný, ktorý mal sociálne, národné i demokratické zmýšľanie, a ktorý nemal vlastne nič spoločné (okrem priateľstva s niektorými exponovanými osobnosťami režimu a svojej publicistickej činnosti) s vládnucim režimom, nie to ešte s fašizmom. Sám evokoval predstavu o sebe ako o človeku, ktorý podliehal tlakom silných, o politickej situácii veľa nevedel, ale vzhľadom na svoje známosti s predstaviteľmi vládnucej moci, neraz pomáhal prenasledovaným a ubiedeným.

Vzhľadom k skutočnosti, že najmä po roku 1948 bolo odsúdených veľa osobností, neraz aj za menej významné aktivity, ako bolo vedenie profašisticky orientovaného časopisu, vynára sa otázka, ako to vlastne bolo s Milom Urbanom? Urban, ako je známe, bol síce súdený, ale prakticky bol výrokom súdu oslobodený. Ako hlavný redaktor angažovaných novín sa však musel určite podieľať na tvorbe prinajmenšom orientácie časopisu. Ako to skutočne bolo, to azda ukáže až budúcnosť, keď sa dozvieme viac zo zákulisia súdneho procesu a najmä, keď budú detailnejšie analyzované Urbanove publicistické aktivity a jeho organizačná činnosť v Gardistovi.

Pri riešení tohto problému nám jeho pamäti veľmi nepomôžu, pretože jeho vyjadrenia k niektorým závažným problémom sú veľmi naivné a neakceptovateľné. Na potvrdenie tohto názoru spomeniem aspoň niekoľko jeho vyjadrení. Na margo rozmáhania sa agresivity fašizmu v Nemecku, aj napriek faktu, že fašisti spálili jeho román *Živý bič*, hodnotil situáciu nasledovne: „Mnohí, a najmä komunisti, nechceli hitlerovskému cirkusu veriť. Od začiatku mali k nemu vyhranený, odmietavý postoj. Mne však, dôverčivému človekovi, ktorý sa

o politiku a o jej kaukliarske finty nezaujímal, tento v podstate pacifistický názor vyhovoval i stačil. Dokonca nedojalo ma ani to, že v Nemecku už vtedy pálili knihy a že medzi nimi zhorelo i nemecké vydanie môjho Živého biča. Záchvat, krč, myslel som si. Vyspia sa z toho; príde čas a oni to zas pekne vydajú” (Urban, 1994, s. 25).

Nevzrušil ho ani vpád maďarských fašistov na východné Slovensko. „Ani len vpád Maďarov na východné Slovensko som patrične nezaregistroval. Bol som presvedčený, že aj on je Hitlerovým výmyslom, ako pritísnuť k stene naivných Slovákov” (Urban, 1994, s. 58). A dokonca ho veľmi nevzrušili ani chýry o existencii koncentračných táborov. „A ešte keby som bol vedel, že jestvuje akýsi Osviečim, Majdanek či Mauthausen. Ale nevedel som. Až po vojne dozvedel som sa o existencii týchto vykynožovacích táborov” (Urban, 1994, s. 87). Nuž, neviem, či môžeme veriť tejto jeho „neinformovanosti”.

Do funkcie hlavného redaktora Gardistu ho nominoval Alexander Mach a Milo Urban svoju funkciu vykonával od 1. novembra 1940 až takmer do úplného skončenia vojny.

Ako sa opäť sám vyjadril (ale jeho vyjadrenie máme opäť až z čias socializmu), redaktorská práca ho nikdy veľmi nebavila, nikdy nebol zanieteným novinárom. Takže aj v Gardistovi „som sa len motal, aby som si zarobil na každodenný chlieb” (Urban, 1994, s. 75). Avšak na inom mieste konštatuje, že „bolo to tupé živorenie na brehu krvavej rieky, lacné, nezmyselné posluhovanie vojnovnej propagandy, ktorá sa skrz-naskrz priečila mojej povahe, mojim ideálom” (Urban, 1994, s. 95).

Milo Urban sa viackrát pokúsil zmeniť svoje postavenie a abdikovať na funkciu šéfredaktora Gardistu, tak to aspoň tvrdí vo svojich pamätiach, písomné doklady však o tom neexistujú. Ani raz sa mu to však nepodarilo. A vždy stačilo relatívne málo. Len „príhovor” silnejších. „Namiesto písomnej odpovede prišiel Mach. A aby jeho slovo zavážilo, priviedol si aj šéfa Úradu propagandy Tida J. Gašpara. Vraj ako si to predstavujem? Či neviem, že je vojna? Či som si všimol, že jestvuje zákon o verejnoprávnych korporáciách za brannej pohotovosti štátu – zákon, ktorý sa vzťahuje i na HG a s ňou tiež na Gardistu?... Popravde o vojnové zákony som sa nevelmi staral a už tobôž nemyslel na to, že by ho raz vytiahli proti mne” (Urban, 1994, s. 95).

Schýľovalo sa už ku koncu vojny a opäť za neho museli myslieť iní. Milo Urban ani neuvažoval o tom, že by mohol mať po vojne nejaké politické problémy a až na nátlak Alexandra Macha odišiel s gardistami 3. apríla 1945 do emigrácie. Cieľom ich cesty bol rakúsky Aulolzmunster. Jeho rodina prišla inou cestou prakticky paralelne za ním. Začala sa takmer dvojročná emigrantská anabáza Mila Urbana.

Milo Urban sa vrátil na Slovensko 3. marca 1947. Nebol slobodným občanom, bol uväznený a čakal ho proces. O pozadí procesu vieme veľmi málo. Veľmi často sa však spomína intervencia sovietskeho spisovateľa Il'ju Erenburga, ale to sú všetko len dohady. Proces mal rýchly priebeh a skončil prekvapujúco, pretože dnes už vieme, koľkí takmer nevinní boli za kolaboráciu, alebo len za názory nezrovnávajúce sa s nastupujúcou komunistickou ideológiou po roku 1948 ťažko potrestaní. Mila Urbana odsúdil Okresný ľudový súd 11. decembra 1947 len na verejné pokarhanie, takže bol vlastne hneď právne slobodným človekom. Predstavitelia komunistickej moci nechali hneď po svojom nástupe preveriť niektoré súdne procesy a preverovali aj proces s Milom Urbanom. Ale nič sa nestalo. Bratislavský ľudový súd potvrdil 16. decembra 1948 Urbanovi predchádzajúci rozsudok. Milo Urban svoje oslobodenie vysvetľoval najmä novinárskou neangažovanosťou a pomocou mnohým, ktorí v procese svedčili v jeho prospech.

Po krátkom čase hľadania miesta svojho ďalšieho pôsobenia sa Milo Urban usadil s rodinou v Chorvátskom Grobe.

V čase svojej „slobody” sa usiloval zapojiť sa do kultúrneho života, najmä ako aktívny spisovateľ, prípadne redaktor. Veľmi sa mu to však nedarilo. Doba mu nepriala a aj keď sa to nikde a nikdy oficiálne nedeklarovalo, až do svojej smrti žil v akejsi osobnej izolácii.

Dôkazom tejto skutočnosti je aj fakt, že ani jeho rozsiahle pamäti, ani jeho posledný román *Železom po železe* (1966) nemohli vyjsť v čase jeho života.

Ale vráťme sa k problémom poetiky jeho próz. Ich zmena je všeobecne vnímaná a zrejme, problémy sú však pri dešifrovaní ich príčin. V posledných rokoch venoval azda najsystematickejšie pozornosť Urbanovmu dielu Stanislav Rakús a aj on si položil otázku: „prečo ten istý autor dospeje raz k mimoriadnemu umeleckému výsledku, inokedy zasa k výsledku nevýraznému a okrajovému, viditeľne zaostávajúcemu za kvalitou jeho základných diel?“ (Rakús, 1988, s. 64). Zároveň aj hypoteticky odpovedá. „Odpovedí by sa našlo niekoľko, no isté je, že v Urbanovom prípade má táto situácia popri dôvodoch mimoliterárnych, ideových, noetických a názorových, ktorým sa venovala sústredená pozornosť, aj menej preskúmané umelecké príčiny, vyplývajúce zo samej podstaty autorovho tvorivého naturelu“ (Rakús, 1988, s. 64).

Teda vieme, prečo k zmenám došlo, ale aj nevieme. S. Rakús zameral svoju pozornosť najmä na zmeny, ktoré sa udiali vo vzťahu k Urbanovým románom *V osídlach* a *Zhasnuté svetlá*. Je však celkom zrejme, že Urban začal meniť poetiku svojich próz už krátko po vydaní svojich prvých románov *Živý bič*, ktorý bol dokončený a aj vyšiel v roku 1927, a románu *Hmly na úsvite*, ktorého prvé vydanie z roku 1930 ešte v mnohom pripomína román *Živý bič*. Zvýraznená orientácia na spoločenskú problematiku s ideologickým vyústením v románe *Hmly na úsvite* už signalizovala zmenu autorskej koncepcie. Dôkazom, že išlo o zámernú zmenu poetiky a nie o dočasný úbytok tvorivých síl, sú jeho nasledujúce romány, ale aj dve prepracovania samotného románu *Hmly na úsvite* (1941, 1970).

Urban sa románom *Hmly na úsvite* pokúsil rozšíriť epický priestor svojho rozprávania. Dej sa už neodohráva len v izolovaných Ráztokách, ale postavy sa museli z existenčných dôvodov vydať do sveta, spočiatku len blízkeho (Vranov a okolie), neskôr sa zoznamujú so životom vo väčších mestách (Bratislava, Praha), ale napokon sa objavujú aj motívy spojené s odchodom za prácou do Ameriky. Kontext prostredia však okrem skutočnosti, že ním autor zvecnil rozprávanie, nehrá veľmi významnú úlohu. Samozrejme, ak neberieme do úvahy, že sa už nestretávame len so sedliackym ľudom, ale do popredia sa už dostávajú aj príslušníci robotníckej triedy a rôznorodá mestská societa.

S. Rakús typovo charakterizoval Mila Urbana ako „intenzitného prozaika, ktorému ide takmer vždy, v rozlohe celého diela, o nastolenie alebo riešenie nejakého závažného osobnostného, individuálneho alebo spoločenského problému“ (Rakús, 1988, s. 64), pričom pri generovaní textu dodržiaval estetickú dištanciu od látky. Túto stratégiu však neskôr zmenil. „V neskoršej Urbanovej sociálnej novelistike a najmä v románovej tvorbe autorovu prítomnosť cítiť bezprostrednejšie – v komentároch, hodnoteniach, no aj v zblížovaní sa s hrdinami, ktorí sú zväčša tlmočníkmi jeho postojov a názorov“ (Rakús, 1988, s. 53).

Čo spôsobilo túto zmenu nevedno, a nepomôže nám ani autorovo tvrdenie z neskoršieho obdobia, keď na margo vydania románu *Zhasnuté svetlá* povedal: „Čo sa mňa týka, chcem iba pripomenúť, že pri uskutočňovaní tohto literárneho plánu neviedli a nevedú ma umelecké pohnútky. Čo som napísal, napísal som preto, lebo som to nemohol nenapísať“ (citované zo záložky *Zhasnutých svetiel*. Bratislava 1958). Vtedy sa však už písal rok 1958, čo všeličo vysvetľuje. Ale prečo začal Urban meniť svoju poetiku už v tridsiatych rokoch (viď prvé prepracovanie románu *Hmly na úsvite* a román *V osídlach*)? Vtedy to od neho nikto nežiadal. Bola Urbanova túžba osobne sa zaangažovať a vysloviť na margo dobovej spoločenskej situácie taká veľká, že opustil poetiku svojich prvých kníh a začal tvoriť individuálny variant akéhosi analytického realizmu?

Román *Zhasnuté svetlá* vyšiel v Prahe vo vydavateľstve Družstevná práca. Obsahoval 636 strán. Bol voľným pokračovaním románu *Živý bič* a vo svojom prvom variante ešte evokoval svojou poetikou poetiku románu *Živý bič*. Určité spojivko vytvárala postava dekana Mrvu, ktorý reprezentoval konzervatívnu filozofiu osudového prežívania v intenciách

humanisticky chápanej viery v Boha. Román začínal kapitolou, v ktorej sa stretávame s dekanom Mrvom, ktorý sa prechádza po okolí Ráztok, tu sa stretáva s Adamom Hlavajom. Je rok po vojne a Adam Hlavaj orie. Obaja filozofujú o prítomnosti, ale aj o premenách, ktoré sa udiali. Dekan Mrva neustále evokuje predstavu bieleho koňa, je to symbol nezničiteľného, ale zároveň nezmeniteľného života. Podľa neho, život po pohromách pokračuje, akoby sa v jeho podstate nič nestalo, dokonca, akoby boli pohromy prirodzenou súčasťou ľudskej existencie. Dekan Mrva nič explicitne nevysvetľuje a Adam Hlavaj mu ani veľmi nerozumie, akceptuje ho skôr empaticky ako rozumove. On už tuší, že sa predsa len niečo zmenilo a zmeniť sa aj musí. Avšak aj Adam Hlavaj v tomto okamžiku reprezentuje návrat ku koreňom, k podstate, teda k zemi ako živiteľke človeka. Táto filozofia je obsiahnutá v celom románe a explicitne vyslovená v pointe poslednej kapitoly štvrtej časti. „A bolo treba ísť ďalej. Bolo treba vrátiť sa do Ráztok, rozpáliť a oplodniť tú nevernú zem svojou vierou” (*Hmly na úsvite*, 1930, s. 584). Prvú časť nazval pôvodne Milo Urban intenčne *Život – biely kôň*.

Štýl úvodu, ale aj celý ďalší text románu, obsahuje pasáže tlmočené obrazným spôsobom evokujúcim symbolické vnímanie skutočnosti. Základným stylistickým prostriedkom je personifikácia a zriedkavejšie metaforizácia autorskej reči. Tieto pasáže sa postupne „dynamizujú” a menia pod tlakom stvárňovanej skutočnosti do polohy denotačnej správy. Akéhosi záznamu komplikovaného diania v meniacich sa Ráztokách. Do diania vstupuje politika a tým sa mení aj autorská zaangažovanosť.

V nasledujúcich vydaniach urobil Milo Urban podstatné zmeny v makrokompozícii textu (druhé a tretie vydanie bolo podstatne skrátené), ale aj v prepracovaní niektorých podstatných epizód a napokon aj v jazykovej rovine (zmeny v lexike, syntaxi a gramatike). Detailné textologické rozborý týchto zmien ešte neboli urobené a azda v budúcnosti prinesú nové poznatky o premenách poetiky Mila Urbana, ale azda aj o zmenách jeho svetonázorovej koncepcie.

V druhom vydaní úplne vypustil prvú kapitolu prvej časti. Do deja vstúpil in medias res, začal stvárňovať premeny, ktoré sa v Ráztokách udiali. Najmä vnímanie vzniku Československej republiky a zároveň odklon sedliakov od sedlacky práce v prospech podnikania, akéhokoľvek druhu. Meditatívnosť a lyrickosť sa pomaly z textu vytrácala, ich filozofická informatívnosť sa zmenšila, stali sa skôr ornamentom.

Nemenila sa však len estetická stránka jednotlivých variantov románu *Hmly na úsvite*. Čo je oveľa prekvapivejšie, menila sa aj ich ideová orientácia. Urban celkom programovo vypustil viaceré epizódy, niektoré prepracoval a iné doplnil. Horizontálne línie textu celkom zreteľne zvýrazňoval pred vertikálnymi. V konečnom dôsledku sa zvýšila sociálna kritickosť celého románu. Znížila sa spiritualita, najmä vo vzťahu k osudovosti a k akceptovaniu viery a jej miesta v živote človeka a do popredia sa dostávala mimovoľná myšlienka o úlohe triedneho uvedomenia. Z hľadiska autorskej filozofie má dominantné miesto jedenásta kapitola 4. časti, v ktorej sa stretávame so zavaleným Sedmíkom, ktorý je pod betónovými platňami v podzemí po páde nedostavaného obchodného paláca. Sedmík sa zobúda z bezvedomia, uvedomuje si, že je síce vcelku zdravý, ale má len malú šancu na záchranu, pretože je zavalený sutinami v hĺbke domu a z „betónovej klietky” sa nemôže dostať. Na premenách tejto kapitoly je možné sledovať peripetie Urbanovho filozofického hľadania a svetonázorovej orientácie.

Robotník, neorganizovaný komunista Sedmík si v polovedomí premieňa vlastný život, ktorý má však platnosť zovšeobecnenia, detstvo s kresťanskou výchovou, vojnu, v ktorej vojakom absurdne zdôrazňovali „Miluj bližného svojho, ako seba samého”, nezamestnanosť a vystaňovalosť za prácou. Jeho konečným pocitom je otázka, kto to všetko zapríčinil? Sedmíkovi sa zdá, akoby v tme niekto vedľa neho sedel a v sne sa s ním začína rozprávať. Hľadá odpoveď na svoju otázku. Urban spočiatku Sedmíkovho partnera v rozhovore nazýva

pocestný, inokedy neznámy, ale napokon je celkom zrejmé, že ide o Ježiša Krista. V jeho prehovore treba asi hľadať Urbanovu neistotu v nastoľovaní základných filozofických otázok. Pretože Kristus odpovedá Sedmíkovi veľmi utopisticky. Naznačuje mu, že oni (robotníci – komunisti) obviňujú kapitalistov zo svojho zlého postavenia, ale kapitalisti vlastne sú len výhonkom „náuky“, ktorá ovplyvnila aj ich a to je túžba po bohatstve a materiálnych statkoch na úkor duchovnosti a viery. Sedmíkovi naznačuje, že v postavení kapitalista – robotník vlastne ani nie je rozdiel, ak by sa vymenili, konali by dnešní robotníci tak, ako konali vtedy kapitalisti. Záver: Zmeniť treba podstatu javu, teda ľudstvo sa musí vrátiť ku kresťanským počiatkom reprezentovaným pokorou a vierou. Túto myšlienku Urban obmieňa v prvom vydaní vo viacerých variáciách, pričom z druhého (a tretieho) vydania už viaceré takto orientované pasáže vypustil. „Máte síce veľké mestá, máte zázraky techniky, mohutný priemysel, slávne umenie, ale zmietate sa bezmocne v pochybnostiach, v nešťastí. Máte všetko, ale čo to všetko platné, keď vy ste sa nezmenili vôbec, keď máte podvodníkov, zlodejov, vrahov, keď máte tých istých farizejov, ktorí mňa pribili na kríž a ktorí mojich vraždili na arénach Ríma? Čo je to všetko platné, keď ste nenašli ani to najzákladnejšie, čo potrebujete k životu: vieru a dôveru a pokoj? Kristus... uvedomuje si Sedmík. Kristus ... tancuje mu to podivné meno vo vedomí.“ (*Hmly na úsvite*, 1930, s. 569). Túto časť Urban už z nasledujúcich vydaní vypustil.

Filozofická orientácia je zrejmá, nie tak už vypointovanie záveru kapitoly, v ktorom sa Sedmík pýta Krista, čo bude s ním. „– A ja, Kriste? Čo ja? Tu musím zostať?“ opýtal sa s úzkosťou v prebúdajúcich sa očiach, vidiac, že pocestný vstáva, chytá palicu a vystupuje na cestu.

– Nie, odvetil ešte pocestný. – Ty vstaneš a pôjdeš tvoriť nový svet“ (*Hmly na úsvite*, 1930, s.571).

V intenciách filozofickej orientácie prvého vydania, by sa dalo predpokladať, že Sedmík sa mal azda preporodiť a že mal začať hlásať kresťanstvo ako základ etickej obrody človeka. Sociálne otázky a politika azda mali zostať kdesi v úzadí, alebo to bolo inak?

V druhom vydaní došlo k zmenám, okrem štylistických zmien, ktoré mali občas len tendenciu „prečistenia jazyka a štýlu“, došlo aj k vypúšťaniu niektorých obrazov, ktoré rozširovali konotačný priestor textu a k vypúšťaniu epizód, ktoré prehlbovali náboženskú intenciu textu. A čo je najdôležitejšie, z druhého vydania sa už stratila postava Ježiša Krista a zostal len pocestný, prípadne neznámy. Zmena je na prvý pohľad malá, ale jej dopady na možné interpretácie textu sú veľmi výrazne.

„– A ja? Čo ja? ... Tu musím zostať?“ – opýtal sa s úzkosťou v prebúdajúcich sa očiach, vidiac, že pocestný vstáva, berie palicu a vystupuje na cestu.

– Nie, – odvetil ešte pocestný. – Ty vstaneš a pôjdeš domov pomáhať tvoriť nový svet.“ (*Hmly na úsvite*, 1941, s 462).

Z interpretačného aspektu je potrebné ešte zdôrazniť dve podrobnosti. V prvom rade je potrebné upozorniť na slovko *domov*, ktoré v druhom vydaní celkom zrejme zužuje možnú pôsobnosť Sedmíka, ako spasiteľa. Už nejde o celok, o ľudstvo, ale len o vymedzený priestor s vymedzeným okruhom ľudí. Oveľa dôležitejšia je však skutočnosť, že pôsobenie Sedmíka sa v nasledujúcich vydaniach mení, z človeka intuitívne cítiaceho, že postavenie robotníka a chudobného človeka treba meniť a nepodliehať osudovosti hlásanej vládnuou vrstvou a kňazmi, sa stáva v treťom vydaní už človek organizujúci štrajky a racionálne pôsobiaci na uvedomenie lesných robotníkov. Teda z kresťanského spasiteľa už nezostalo takmer nič.

Otázka, prečo niektoré zmeny Milo Urban urobil už pri koncipovaní druhého vydania (kedy nebol ešte tlak novej politickej situácie zrejmý), zostáva nezodpovedaná. Ján Medveď pri interpretácii tejto pasáže hovorí, že ide o stotožnenie Ježiša Krista so Sedmíkom. Podľa môjho názoru je asi vhodnejšie nehovoriť o stotožnení, ale o odovzdaní posolstva, a v tom prípade by jeho názor, že „v roku 1941 sa Kristus nemohol stotožniť s komunistom

Sedmíkom, ostal iba pocestným” (Medveď, *Hmly na úsvite*, 1990, s.439), nedával príliš zmysel. Myslím si, že aj keď to nie je veľmi pochopiteľné, Urban už v tomto období nielen sociálne súcítil s robotníckou triedou, ale začal vnímať sociálne problémy už aj s náznakmi triedneho videnia. Tretie vydanie, so zvýraznenou sociálnou líniou, ktorá ústi až do triedneho postulovania základných problémov, tomu nasvedčuje. Hoci toto prepracovanie už vzniklo v celkom inej dobe, a azda by sa aj mohlo uvažovať o určitom autorskom konformizme, ktoré malo podčiarknuť Urbanovu snahu o návrat do literatúry, tentoraz však už socialistickej.

Sociálne cítenie Mila Urbana bolo zrejmé, ale prečo až do takej miery zmenil text, je teda nejasné. Asi sa to udialo v dôsledku jeho úsilia exaktnejšie analyzovať politickú situáciu na úkor asociatívnosti a nejasného naznačovania podstaty človeka. Spoločenská analýza dostala v jeho nasledujúcich prácach prednosť pred minucióznymi psychologickými portrétmi individuálnych ľudí, ktoré tak výrazne zaujali dobových čitateľov, ale ktoré sú čitateľné a myšlienkovito podnetné aj dnes.

V predloženej štúdiu som sa pokúsil len načrtnúť peripetie ľudského, filozofického a estetického hľadania jednej z najvýraznejších osobností slovenskej medzivojnovnej prózy. K objektívnejšiemu hodnoteniu týchto peripetií dospeje slovenská literárna história až po detailnom analyzovaní Urbanovej publicistickej činnosti a po detailných analýzach okrem iného aj transformácií rozsiahleho románu *Hmly na úsvite*.

Je však zrejmé, že z umeleckého hľadiska mala tvorba Mila Urbana zostupnú tendenciu. Možno to súviselo aj s jeho neujasnenými filozofickými a spoločensko-politickými postojmi, tak ako to naznačili jeho postoje v časoch redigovania Slováka a najmä Gardistu. Zmena poetiky v románe *Hmly na úsvite* vo vzťahu k jeho predchádzajúcej tvorbe naznačila tento zostup, v čase prvého vydania však nebol ešte taký evidentný. Dve prepracovania románu *Hmly na úsvite* však odhaľujú smerovanie jeho poetiky, ktoré sa prejavilo v ďalších Urbanových románoch. Iste má však pravdu aj S. Rakús, ktorý pri svojom vysvetlení zostupného trendu Urbanovej poetiky vychádza len z čisto literárneho materiálu. „Zostupný trend jeho prózy v zásade nesúvisí s úbytkom tvorivých síl, ale vyrastá popri inom (úroveň pochopenia zobrazovaných udalostí, hĺbka prieniku a pod.) aj z nepriaznivého vychýlenia Urbanovho intenzitného založenia, ktoré sa dostalo do kolízie s invariantnými vlastnosťami žánru i so spôsobom umeleckého stvárňovania” (Rakús, 1988, s. 89).

O úbytku tvorivých síl možno však určite hovoriť len v metaforickom zmysle. Urban „bojoval” s realitou a textom tak, ako vedel, výsledky, ktoré by boli zrovnateľné s jeho počiatkovou tvorbou, sa však už nedostavili. Škoda.

Literatúra

- HOCHÉL, B.: *Urban Milo* (heslo). In: Mikula, V. a kol.: *Slovník slovenských spisovateľov*. Praha 1999.
- MEDVEĎ, J.: *Edičné, biografické a bibliografické poznámky*. In: Milo Urban: *Hmly na úsvite*. Bratislava 1990.
- RAKÚS, S.: *Metóda a žáner. (Látka, téma, problém a tvar v próze Mila Urbana)*. In: Rakús, S.: *Epické postoje*. Bratislava 1988, s. 64–89.
- RAKÚS, S.: *Sociálno a próza. (Typologické tendencie v slovenskej sociálnej novelistike 20. rokov)*. In: Rakús, S.: *Epické postoje*. Bratislava 1988, s. 44–63.
- RAKÚS, S.: *Epické súvislosti témy človeka. (Výstavba sujetu a modelovanie postavy v Urbanovej novelistike)*. In: Rakús, S.: *Epické postoje*. Bratislava 1988. 90–139.
- RAKÚS, S.: *Sujetová komunikácia a vnútorný svet postáv. (K charakteru vnímania a prežívania v Urbanovej novelistike)*. In: Rakús, S.: *Epické postoje*. Bratislava 1988, s. 140–160.
- URBAN, M.: *Hmly na úsvite*. Praha 1930.
- URBAN, M.: *Hmly na úsvite*. Turčiansky Sv. Martin 1941.
- URBAN, M.: *Hmly na úsvite*. Bratislava 1970.
- URBAN, M.: *Na brehu krvavej rieky*. Bratislava 1994.

Juraj DOLNÍK

Slovenský jazykový kodifikátor

Slovenské jazykové spoločenstvo patrí ku komunitám, v ktorých sa kodifikátor spisovného (štandardného) jazyka presadzuje ako autoritatívna sociálna inštitúcia. Nasledujúci výklad rozvíja túto východiskovú konštaláciu so zreteľom na tri otázky, ktoré sa pri nej prioritne vynárajú. 1) Ako sa prejavuje táto autoritatívnosť? 2) Prečo je to tak? 3) Aké sú následky tejto autoritatívnosti? Autoritatívnosť vo všeobecnosti je vlastnosť, ktorá je nezlučiteľná s toleranciou, ale je kompatibilná s fundamentalizmom a uplatňuje sa ako sociálny regulátor s naprogramovanou spätnou väzbou. Tieto príznaky sa premietajú aj do charakteristiky autoritatívneho kodifikátora. Živnou pôdou autoritárstva je reálna alebo predstieraná potreba „vodcovského“ zjednocovania spoločenstva v prospech jeho dobrého fungovania, pričom korelátom takého fungovania je taká predstava o stave spoločenstva, ktorý sa dá dosiahnuť a udržiavať na základe dôvery členov spoločenstva k regulačnej elite. Autoritárstvo vyvoláva odpor, ale býva sprevádzané aj masovým konformizmom, úbytkom svojbytnosti a stratou sebavedomia. Tento selektívny pohľad na autoritárstvo má navodiť evaluačný rámec vnímania autoritatívneho kodifikátora, pričom sa, pravda, ráta s dohliadaním vnímateľa na to, či vopred daný evaluačný rámec nedeformuje sledovanú realitu. Budeme ju sledovať podľa spomínaných otázok.

1. Autoritárstvo kodifikátora súčasnej spisovnej slovenčiny sa prejavuje z hľadiska vonkajšej a vnútrnej stránky kodifikácie, čiže jednak pri presadzovaní kodifikácie v jazykovom spoločenstve a jednak pri kodifikačných rozhodovaniach. Pri presadzovaní kodifikácie sa hyperbolizuje jej rola v živote jazykového spoločenstva s tendenciou k jej fetišizácii. Najmarkantnejšie to ilustrujú odseky 2 a 3 paragrafu 2 Zákona Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky z 15. novembra 1995: „(2) Kodifikovanú podobu štátneho jazyka vyhlasuje Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky... (3) Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je nepripustný“. Sú to odseky paragrafu, ktorý hovorí o štátnom jazyku a jeho ochrane. Zákonom sa ochraňuje kodifikovaná podoba štátneho jazyka, ktorú musí vyhlásiť ministerstvo kultúry, z čoho vyplýva, že sa nedá spoľahnúť na prirodzenú autoritu kodifikátora, ktorou sa kodifikácia presadí bez sprostredkovania zákonom a ministerstvom. Deficit prirodzenej autority sa kompenzuje autoritatívnym opatrením. Parameter záväznosti kodifikovaného jazyka pre jazykové spoločenstvo tu nadobudol hodnotu „striktne záväzný“ – striktnosť je vystužená autoritou zákona a ministerstva –, a teda používateľ jazyka je vtesnený do rámca vymedzeného vôľou kodifikátora. Jazyková preskripcia sa povýšila na zákon, vôľa preskriptora sa pretavila do vôle zákonodarcu, a tak sa stala striktne záväznou. Keďže ide aj o vôľu zákonodarcu čiže demokraticky zvoleného parlamentu, spôsob presadzovania vôle kodifikátora je demokratický. Prečo teda hovoríme o autoritatívnosti kodifikátora? Je zjavné, že v citovanom jazykovom zákone sa jazykovedné regulovanie jazyka včlenilo do jeho legislatívnej regulácie. Inak povedané, s fundamentálnym komponentom kultivácie spisovného jazyka čiže jazykovej kultúry – kodifikácia je nástroj kultivácie tohto útvaru – sa zaobchádza ako so zložkou jazykovej politiky, alebo vyjadrené terminológiou západnej proveniencie, *corpus planning* vo svojom kodifikačnom aspekte a *status planning* sa pragmaticky zjednotili. Jazykovokultúrna otázka sa teda spolitizovala. Čo môže motivovať kodifikátora rozvinutého spisovného jazyka, ktorý funguje v nereštriktívnych demokratických podmienkach, k hľadaniu opory v legislatíve, t. j. politickej podpory? Z tejto otázky vyplýva, že na Slovensku nie politika vtiahla kodifikátora do svojej sféry, ale naopak, kodifikátor sa dožadoval vstupu do nej. Tento krok bol následkom inklinácie kodifikátora k role normotvorcu, čo vo vyspelom slovenskom jazykovom spoločenstve nemohlo nájsť všeobecnú akceptáciu, a tak sa kodifikácia ako lingvistický kultivačný nástroj pretavil na jazykovedno-

politický inštrument, čím sa kodifikátor posúva do pozície autoritárskeho preskriptora. Stretávame sa tu so zdanlivým paradoxom, totiž s tým, že legitímne využitie parlamentu ako reálnej demokratickej inštitúcie vyústilo do podpory autoritárstva. V skutočnosti však ide o to, že pri legislatívnom uchopovaní slovenského jazyka zákonodarca neoddelil jeho politickú stránku od jeho kultivačného aspektu, a tak sa kodifikácia musela dostať do autoritárskej pozície – nadobudla status demokraticky ustanovenej autoritatívnej regulačnej inštitúcie. Kodifikácia je, pravdaže, naďalej jazykovedným nástrojom kultivácie spisovného jazyka, ale tým, že sa ocitla v doméne politiky a legislatívy, opustila cestu k upevňovaniu roly preskripcie s prirodzenou autoritou a vydala sa na cestu smerujúcej k autoritatívnej preskripcii.

Pripomeňme si ešte raz časť (3) z citovaného paragrafu jazykového zákona: „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je nepripustný“. Kto rozhoduje o tom, čo je v rozpore so zákonitosťami kodifikovanej podoby jazyka? Konečnou inštanciou v rozhodovacom procese je kodifikátor, pretože on pripravuje kodifikačné diela, v ktorých je určené, čo nie je v rozpore so zákonitosťami spisovného jazyka. Čo kodifikačné dielo čiže kodifikátor nepripúšťa, nie je v súlade so zákonitosťami jazyka. V praxi to znamená, že keď sa v jazykovom úze vyskytuje istý jav, ktorý je podľa kodifikátora v rozpore so zákonitosťami spisovného jazyka, a teda ho nemôže zaradiť do kodifikačného diela, je zakázaný zákonom. Oživme si niekoľko príkladov, o ktorých sa v poslednom čase v slovenskej jazykovede diskutovalo. V jazykovom úze sa stretávame s týmito javmi: predložka *kvôli* aj v príčinnom význame (*kvôli chorobe*), *hrať na bicie* (akuzatívna väzba), *zemiakové hranolky*, sloveso *preplatiť* vo význame „vykonať prevod istej sumy na inú osobu v hotovosti alebo bezhotovostným stykom“, nominatív plurálu *záujemci*. V Krátkom slovníku slovenského jazyka sa tieto javy neakceptujú. Pri predložke *kvôli* sa explicitne upozorňuje na to, že správnou predložkou pri vyjadrovaní príčiny je *pre* (*pre chorobu*); sloveso *hrať* s predložkou *na* + názov hudobného nástroja sa vyskytuje len s lokálom (*hrať na bicích*); uvádza sa len výraz *zemiakové hranolčky* pri slovese *preplatiť* v spomínanom význame je informácia, že správne sú len výrazy *vyplatiť*, *zaplatiť*, *uhradiť*; pri substantíve *záujemca* sa uvádza ako nominatív plurálu len *záujemcovia*. Napriek tomu, že sa prezentovali lingvistické argumenty, ktoré preukázali, že spomínané javy v úze nie sú v rozpore so zákonitosťami spisovnej slovenčiny, kodifikátor ich odmieta. Tým, že sa lingvistické stanovisko kodifikátora pretavilo do legislatívneho rozhodnutia zákonodarcu (ako sme spomenuli, zákonodarca nedokázal oddeliť jazykovokultúrnu otázku od jazykovopolitickej problematiky), uvedené javy sú kodifikačne zablokované aj legislatívne, a tak kodifikátor presadzuje svoju vôľu autoritou zákona.

Keď z lingvistickej analýzy v rámci tej istej metodologickej pozície vyplýva variantnosť, nevzniká pochybnosť o kodifikovateľnosti alternatív. Napríklad každý jazykovedec vníma deriváty *lakovník* a *lakovač* ako ústrojné (systémové), lebo sú utvorené v súlade so slovotvornými typmi v spisovnej slovenčine. S lingvistickými polemikami sa však stretávame vtedy, keď sa nevystačí s takpovediac prvoplánovou analýzou alebo sa analyzuje z rozdielnych metodologických pozícií. Napríklad v úze sa oddávna vyskytuje substantívum *dotaz*, ktoré sa v kodifikačnom slovníku explicitne odmieta, a upozorňuje sa na to, že správne výrazy sú *otázka* a *dopyt*. Pretože jestvuje sloveso *dopytať sa/dopytovať sa*, v analytickom pohľade sa okamžite objaví odvodenina *dopyt*, a to na pozadí príslušného slovotvorného typu (*doviezť/dovážať* – *dovoz*, *dohliadnuť/dohliadať* – *dohľad*). Slovo *dotaz* nemá takú oporu (v slovníku sa neuvádza, ale v úze sa vyskytuje *dotazovať sa*, *dotazovanie*), a teda sa vylučuje. Kodifikované je však substantívum *dotazník* (aj adjektívum *dotazníkový*). Používateľ jazyka výrazne pociťuje motiváciu tohto slova, a to lexikálnu aj štruktúrnú, vníma segment *dotaz* – a prostredníctvom slovotvornoparadigmaticky zoskupených slov *otázka*, *otázočka*, *otáznik*, *otázny*, *dotazník*, *dotazníkový* v jeho jazykovom cíte je zakotvený aj

viazaný slovotvorný základ – *taz/-táz-*. V slovenčine síce niet slovesa *tázať sa* (podobne ako napr. neexistujúce sloveso *ložiť*), ale to nevylučuje odvodeninu *dotazovať sa* (podobne ako napr. *vyložiť*); v našom prípade ide o nedokonavú formu, perfektový tvar nie je v úze). Ale aj keď vylúčime sloveso *dotazovať sa*, môžeme argumentovať v prospech substantíva *dotaz* poukázaním na známy jav zvaný analogická slovotvorba, ktorý je zastúpený aj v slovenčine. U nás ho opísal J. Furdík (1993, s. 55) ako „tvorenie slov napodobnením morfeematickej štruktúry existujúcich derivátov bez zreteľa na fundujúce slovo“; napr. hoci niet slovesa *umerat'* jestvuje slovo *úmera*, ktoré je analogickým derivátom k substantívu *výmera* s fundujúcim slovesom *vymerať* (autor argumentuje proti zaradeniu takého prípadu do prefixálnosufixálneho tvorenia). Z jednej strany sa teda *dotaz* vníma ako fundujúce slovo v pomere k *dotazník* (ako napr. *zápis* – *zápisník*) a z druhej strany ako produkt analogickej slovotvorby (ak odmietneme brať do úvahy, že sa v úze vyskytuje sloveso *dotazovať sa*, resp. slovesné podstatné meno *dotazovanie*). Substantívum *dotaz* má zreteľné miesto v slovotvornej paradigme založenej na morféme – *taz/-táz-*. Derivát *dotaz* nie je v rozpore so zákonitosťami spisovnej slovenčiny, ale kodifikátor narába s ním tak, akoby bol. Svoju lingvistickoanalytickú pozíciu premietol do kodifikačného diela a dal ju pod ochranu zákona. Podľa jazykového zákona je slovo *dotaz* neprípustné v komunikátoch, v ktorých sa vyžaduje kodifikovaná podoba štátneho jazyka, lebo je v rozpore s jeho zákonitosťami. Tento rozpor „odhalil“ kodifikátor. Pri prístupe bez tendencie k autoritárstvu by sa vychádzalo z toho, že si konkurujú dva deriváty – *dopyt* a *dotaz* – a teda treba ich posúdiť ako prvky triedy konkurenčných javov. To značí, že buď sa zaregistrujú ako vnútrojazykové ekvivalenty s tým vedomím, že sa budú vyvíjať ako iné synonymné dvojice, alebo sa zachytia s preferenčným odporúčaním, ak sa zistí že to zodpovedá stavu v ich používaní, a teda toto odporúčanie je reakciou na implicitnú „objednávku“ jazykovej komunity. Až po spoznaní tejto „objednávky“ má lingvista istú šancu na jazykovedné zdôvodnenie preferencie. Pravda, aj opačný postup je možný – preferencia sa odporúča na základe lingvistickej úvahy o danom jave a jeho súvislosti –, ale treba počítať s tým, že výsledok úvahy má pravdepodobnostnú povahu. Ak napríklad z úvahy vyplynie, že sa odporúča uprednostňovať *dopyt*, lebo sa tým upevní slovotvorný rad *pýtať sa* – *dopýtať sa/dopytovať sa* – *dopyt* (s možnou perspektívou, že doň pribudne *dopytník*), treba brať vopred do úvahy, že medzi týmto zdôvodnením (aj keď sa podporí ďalšími systémovo-lingvistickými úvahami) a používaním nie je vzťah nevyhnutnosti.

Citovaný odsek (3) z paragrafu 2 jazykového zákona demonštruje vôľu zákonodarcu ochrániť spisovný jazyk pred zásahmi, ktoré by ho deformovali tým, žeby doň vnášali prvky v rozpore s jeho zákonitosťami. Už samotný výraz *zákonitosti* má vyvolať u používateľov jazyka osobitný rešpekt, evokovať predstavu nevyhnutnej podriadenosti kodifikovanému jazyku a upozorniť na to, že ide o podstatnú stránku jazyka, ktorú spoľahlivo pozná práve lingvista – kodifikátor, a preto je on rozhodujúcim posudzovateľom správnosti zásah do normy spisovného jazyka. Tieto asociačné súvislosti s výrazom *zákonitosti* sa prejavujú v jazykovej kritike (z pozície kodifikátora) aj v odborných diskusiách. Dobrým ilustračným príkladom je kritika zameraná na neskloňované používanie loga, napr. IKEA. Hoci jazykový kritik si uvedomuje motiváciu takého používania – funkčné zachovanie nemennosti loga (napr. VITAJTE V IKEA) –, odmieta ho s odôvodnením, že je to v rozpore so zákonitosťami slovenčiny. Jednoduchým poučným jazykom povedané, nedá sa nič robiť, lebo v slovenčine sa podstatné mená skloňujú, takže sa tomu musí podriaďovať aj skloňovateľná IKEA, aj keď sa tým prekazí zámer používateľa. Po prijatí jazykového zákona sa môže naň kodifikátor odvolať a autoritatívne sa správať. V odborných diskusiách sa často preukazuje – pracovne povedané – viacero-merovosť jazykových zákonitostí. Autoritatívny kodifikátor jednoducho buď ignoruje lingvistické poznanie istej zákonitosti v istom rozmere, alebo ním

preferovanému rozmeru prisúdi väčší význam a svoju preferenciu prezentuje v kodifikačných dielach.

Globálny pohľad na kodifikačnú filozofiu na Slovensku ukazuje, že je v ostrom kontraste s filozofiou jazykového manažmentu, je jej krajným náprotivkom. Kým filozofia jazykového manažmentu je založená na idej, že skutočné jazykové problémy sú tie, ktoré identifikuje používateľ jazyka v komunikácii, sledovaná kodifikačná filozofia vychádza z toho, že jazykové problémy identifikuje odborník a v prípade sporu rozhodujúcim arbitrom je kodifikátor, ktorý má právo na autoritárske pôsobenie v jazykovom spoločenstve. Kodifikátor apeluje na zodpovednosť najmä profesionálnych používateľov spisovného jazyka za jeho stav a vývin, ale najvyššiu mieru zodpovednosti prisudzuje sebe, z čoho vyvodzuje záver pre svoju rolu v jazykovom živote spoločenstva. Keď sa k tomu pridáva, že vníma seba ako vrchného jazykového experta, znalca jazykových zákonitostí, svoju pozíciu v jazykovom živote spoločenstva umiestňuje na miesto absolútneho regulátora spisovného jazyka.

2. Druhá otázka sa dotýka príčin načrtnutého stavu v oblasti jazykovej kodifikácie. Treba ich hľadať v historických a sociálnopolitických podmienkach vývinu slovenského národa, ako aj v sociálnopsychologických faktoroch a vo vývine lingvistického myslenia na Slovensku. Historické okolnosti boli také, že aktivity Slovákov motivované etnickou existenčnou a evolučnou potrebou museli byť permanentne zamerané na presadenie sa ako rovnoprávného národa v štátnych útvaroch, v ktorých žili, t. j. v Uhorsku a potom v Československu. Rozhodujúcim pôvodcom národnoemancipačných aktivít bola, prirodzene, národne orientovaná elita, ktorá zohrávala úlohu atraktora a integrátora Slovákov s vôľou podporiť národnú emancipáciu, ako aj regulátora všetkých aktivít vyvolaných apeláciou na národné povedomie, resp. aktualizáciou jeho potenciálneho prežívania. V rámci aktivít tejto elity prebiehalo aj kultivovanie spisovnej slovenčiny ako závažný epifenomén národnoemancipačného úsilia. Inak ani nemohlo byť. Kodifikácia ako fundamentálny kultivačný nástroj sa realizovala v súlade s atraktorskou, integrátorskou a regulátorskou rolou elity. Kodifikátor ako jeden z reprezentantov elity pútal na seba pozornosť aktívnych používateľov spisovného jazyka ako subjekt, ktorý je povolaný zjednotiť jazykové spoločenstvo a určiť základné smernice pre jazykové správanie národného spoločenstva. Pestovala sa tradícia elitárskeho kodifikátora a upevňoval sa elitársky kodifikačný model, v ktorom kodifikátor vystupuje ako suverénny a rešpektovaný preskriptor.

Politické podmienky vývinu slovenského národa spôsobili, že sa pestoval obranársky a ochranársky postoj k spisovnej slovenčine. Pomery v Uhorsku vyvolávali apologetické reakcie – bolo treba obháňovať existenčnú oprávnenosť slovenčiny ako atribútu slovenského národa –, kým v Československu apologetika – aktualizovaná potrebou vyrovnat' sa s ideológiou československého národa a ideou československého jazyka – postupne odznela a do popredia sa dostal ochranársky postoj, totiž ochrana slovenčiny pred silným vplyvom češtiny. S aktivitami stimulovanými obranárskoochranárskym postojom sa v slovenskom povedomí fixoval syndróm permanentného národného ohrozenia, teda aj ohrozenia celonárodného jazyka. Potreba čeliť ohrozeniu vyžadovala kodifikátora, ktorý zodpovedajúco zasahuje do spisovnej normy a určuje, čo je v jazykovom úze spisovné. Politické podmienky podporovali normotvorcovské chápanie kodifikátora.

Takéto chápanie kodifikátora bolo aj výplodom sociálnych podmienok, v ktorých sa konštituovala a rozvíjala spisovná slovenčina. Spisovná slovenčina v uhorskom období mala úzku sociálnu bázu (nebolo početnej vrstvy inteligencie ako aktívneho nositeľa spisovného jazyka). Jej postupné rozširovanie – urýchlené v československom období – aktívnym osvojovaním si tohto jazykového útvaru nositeľmi slovenských nárečí prebiehalo ako prirodzené prispôsobovanie sa jazykovej norme, ktorú stanovil kodifikátor ako dominantný informačný zdroj vo vzťahu k spisovnému jazyku. Používatelia jazyka boli v role pasívneho akceptátora preskripcie kodifikátora a pestoval sa direktívny kodifikátorsko-používateľský

vzťah. Tento vzťah bol prirodzený v predkulminačnej fáze demokratizácie spisovného jazyka, t. j. pred dosiahnutím takeého stavu, že spisovný jazyk aktívne ovládala podstatná časť obyvateľstva a postupne silnel jej diferenciačný tlak na tento útvar národného jazyka. V postkulminačnom období demokratizácie spisovného jazyka tento vzťah strácal príznak prirodzenosti, ale tradícia kodifikátora normotvorcovsko-direktívneho typu sa naďalej udržiavala. Živnú pôdu našla táto tradícia v socialistických spoločensko-politických pomeroch, v ktorých centralisticko-direktívne riadenie zohrávalo kľúčovú rolu. Táto kodifikátorská tradícia sa neprerušila ani po vzniku samostatnej Slovenskej republiky so zmenenými sociálno-politickými podmienkami. Spomínaná živná pôda sa síce odstránila, ale „kompenzovala sa“ rozduchávaním pocitu potreby „pevnej ochrannej ruky“, ktorá má čeliť deštrukcii normy spisovného jazyka vyvolávanej prostredím liberálneho myslenia a správania, resp. postmodernistického zmýšľania a umeleckého konania. Autoritatívny kodifikátor má oporu aj v tom, že konformnosť s centrálnou-direktívnym riadením zanechala isté stopy a časť používateľov sa správa v tomto duchu.

Kauzálnym faktorom je aj udržiavanie rigidnej continuity lingvistického myslenia vo vzťahu k jazykovému systému a k norme spisovného jazyka. Zotrúva sa pri klasickej koncepcii funkčnej systémovej lingvistiky s tendenciou k objektivistickému, extrakomunikačnému prístupu k jazyku a pri nazeraní na diferencovanosť spisovného jazyka v medziach funkčných štýlov. Rigidnosť continuity sa zreteľne prejavuje pri interpretácii dvoch ťažiskových termínov, a to *ústrojnosti (systémovosti)* a *funkčnosti*. Tendencia k extrakomunikačnej interpretácii ústrojnosti upriamuje pozornosť na abstraktný jazykový systém a „tlačí“ na lingvistu, aby sa pri posudzovaní daného jazykového javu z hľadiska systémovosti orientoval len podľa obrazu systému, ktorý ponúka klasická deskriptívna systémová lingvistika (porov. napr. so spomínaným príkladom *zemiakové hranolky*). Táto tendencia odsúva do úzadia fakt, že jazykový systém sa konštituoval a rozvíjal v komunikácii, a teda pri jeho poznávaní ako kognitívnej reality (čiže ako reálneho, nie preparovaného systému) sa musí naň prihliadať (z teoreticko-poznávacieho hľadiska ide o to, že postupnosť poznávania smeruje od nevyhnutnej abstrakcie ku konkretizácii, t. j. na opätovné prihliadanie na relevantné podmienky, od ktorých sa najprv abstrahovalo). Istou oporou extrakomunikačného prístupu je, že máme do činenia so systémom spisovného jazyka, ktorý bol predsa od počiatku pod uvedenou kontrolou. Treba však brať do úvahy, že súčasná spisovná slovenčina je už optimálne demokratizovaná a jej systém ako kognitívna realita je prirovnateľný k systému prirodzeného jazyka (v zmysle opozície „prirodzený čiže „ľudový“ jazyk vs. „umelý“ čiže spisovný jazyk, ktorá sa objavila v počiatkoch skúmania spisovného jazyka), a teda sa natíska otázka, či extrakomunikačný prístup je primeraný jeho povahe. Túto otázku si však kodifikátor nekladie, a tak všetky javy v úze, ktoré sú z hľadiska extrakomunikačného prístupu neústrojné, vylučuje zo spisovnej normy, aby nedeformovali jazyk. A keď je úzus „tvrdošijný“, pomôcť má posilnená autorita kodifikátora.

Spomínaná rigidita sa prejavuje aj pri funkčnosti. Tradične sa napríklad pripomína zásada, že schvaľovať sa dajú len funkčné prevzatia. Pojem funkčnosti sa však neanalyzuje. Potenciálny prevzatý výraz sa konfrontuje s domácim výrazom na sémantickom základe, zistí sa, že domáci výraz je sémanticky ekvivalentný, takže cudzí výraz je nefunkčný, nepotrebný. „Umelá“ ochranná pozícia navádza na tendenčnú sémantickú interpretáciu a zastiera pohľad na pragmatické funkcie jazykových výrazov. Zovšeobecnené povedané, nenastoluje sa otázka rozpätia funkcií jazykových výrazov zlučiteľných so spisovným jazykom v súčasných podmienkach.

3. Napokon sa dotkneme následkov autoritatívneho presadzovania kodifikovanej normy. Heslovite vyjadrené, následky sa prejavujú ako jazyková subordinácia, zneistenie a zníženie prirodzeného jazykového sebavedomia. Jazyková subordinácia je výsledkom pestovania návykov mechanického podriaďovania sa rozhodnutiam kodifikátora, viery v jeho

dominantnú kvalifikovanosť, a teda nevyhnutnej závislosti používateľa pri posudzovaní jazykovej správnosti. Podporuje sa ňou predstava, že kodifikátor v role normotvorcu zodpovedá prirodzenému stavu, lebo tento subjekt stelesňuje rozhodujúceho znalca jazyka. Jazyková kritika v mene kodifikátora utvrdzuje používateľa v tejto predstave a tým, že sústavne poukazuje na odchýlky úzu od kodifikovanej normy, pričom s absolútnou samozrejmou presahuje kodifikované prvky ako elementy podložené autoritou znalca, obsadzuje používateľa do roly deficitného nositeľa spisovného jazyka, ktorý vstupuje do sféry verejnej komunikácie s pocitom obmedzenej autonómie (prejavuje sa ako permanentná obava pred kritikou zástupcu znalca). Subjekt s narušenou prirodzenou jazykovou autonómiou vo verejnej komunikácii používa jazyk so sprievodným príznakom neistoty („Vyslovil som to správne?“ „Je to správny tvar?“ „Použil som spisovné slovo?“). Sústavné zneisťovanie používateľa v tomto zmysle je atakom jeho prirodzeného jazykového sebavedomia. A používateľ s naštrbeným prirodzeným jazykovým sebavedomím sa upína na „znalca“, ktorého stelesňuje kodifikátor. Kruh sa uzatvára: Kodifikátor s normotvorcovským sklonom predpisuje správne jazykové prostriedky, jeho jazykový kritik kontroluje rešpektovanie predpisu, používateľ pod kontrolou je zneistený, zneistený používateľ stráca jazykové sebavedomie a taký používateľ sa upína na normotvorcovského kodifikátora. Používateľ sa vo vzťahu ku kodifikátorovi ocitáva v stave jazykovej subordinácie. Pre prípad, že sa používateľ nezmieruje s týmto stavom, kodifikátor sa vmanévruje do pozície autoritatívneho regulátora.

Spomínaný kruh je, pravdaže, vyabstrahovanou pomyselnou dráhou od kodifikátora k používateľovi a späť. Navodzuje však inú perspektívu vnímania sledovanej reality, aká je zafixovaná v slovenskom jazykovom prostredí. Nazdávam sa, že pri poznávaní reálneho stavu sledovaného fenoménu sa nedá obísť ani táto perspektíva nazerania. Sformulujme si obidve perspektívy v opozícii. Zo zafixovanej perspektívy sa slovenský jazykový kodifikátor vníma ako zdôvodnený rozhodujúci upravovateľ základného kultivačného nástroja spisovného jazyka (ako subjekt kodifikácie s normotvorcovským oprávnením, ktoré je zdôvodnené jeho jazykovoznačným statusom), ktorý teda kultivuje aj používateľov (tým, že sa používatelia pridŕžavajú preskripcie), a tak zabezpečuje „zdravý“ vývin jazyka a jazykového spoločenstva. Z druhej perspektívy sa slovenský kodifikátor javí ako tradičný jazykový preskriptor, ktorý je v konflikte so súčasnými podmienkami fungovania spisovného jazyka a so súčasným lingvistickým poznávaním jazyka, takže siaha po autoritatívnom spôsobe presadzovania sa. Konfrontačná analýza týchto dvoch perspektív môže len prispieť k poznaniu súčasnej spisovnej slovenčiny, jej fungovania, ako aj súčasného slovenského jazykového spoločenstva. Konfrontácia implikuje hlavne tieto otázky: Je tradičná odpoveď na otázku rozporu medzi kodifikovanou normou a úzom primeraná? („Rozpor vyplýva z jazykového deficitu používateľa“). Je kodifikovaná norma do takej miery pružná a stabilná, aká zodpovedá súčasným podmienkam spisovného jazyka? Ako je diferencované slovenské jazykové spoločenstvo z hľadiska prežívaného (nie len deklarovaného) postoja k spisovnému jazyku a k jeho kodifikovanej norme? Ako vplýva reálne jazykový kodifikátor (najmä prostredníctvom jazykovej kritiky) na používateľa? Aká je miera prirodzenej autonómnosti používateľov spisovnej slovenčiny? (Čiže: Aké je ich presvedčenie vo vzťahu k ovládaniu spisovného jazyka? Ako sa vedľa sami orientovať v jazyku? Na akej úrovni je ich jazykové sebavedomie? A podobné podotázky).

Literatúra

FURDÍK, J.: *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča, Modrý Peter 1993.

Gizela GÁFRIKOVÁ

Prvý historiografický koncept slovenskej literatúry

Zložité peripetie historického vývinu slovenského národného spoločenstva sa zákonite premietli nielen do procesu vývoja jeho literárnej kultúry, ale primerane poznačili aj formovanie literárnej historiografie. Zjednodušene povedané, aj cesta k historickej identifikácii slovenskej literatúry znamenala „zdlhavý proces emancipácie z väčších celkov nadnárodného charakteru“ (Šmatlák, 1997, s. 22).

Dôležitú etapu tohto procesu v komplikovaných podmienkach mnohonárodnostného a multikultúrneho uhorského štátneho útvaru predstavuje obdobie, ktoré z hľadiska vývoja literárnej historiografie možno považovať za jej protohistorické štádium (Gáriková, 2003a, s. 11–13). Charakterizuje ho ešte značne nevyhranený a synkretický predmet bádania, v ktorom poézia a rečníctvo, resp. „bonae litterae“ predstavovali iba jednu z evidovaných zložiek písomníctva, vzdelanosti a kultúry. Rovnako synkretický obsah malo aj dobové latinské označenie disciplíny: *historia litteraria* (Dekanová, 2001, s. 70–71; Gáriková, 2003a, s. 16–18).

Koncepcne i metodicky najdôležitejšie práce z oblasti uhorskej *historie litterarie*, ktoré v priebehu 18. storočia vytvorili autori uhorského, resp. hornouhorského (slovenského) vzdelaneckého prostredia (predovšetkým Rotaridesove *Historiae Hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta* – Náčrt *historie litterarie* Uhorska starého, stredného a nového veku, 1745, a Valaského *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* – Prehľad vzdelaneckej a literárnej obce v Uhorsku, 1785), vychádzali z metodologických podnetov rovnomennej nemeckej „baconovskej“ orientovanej disciplíny (Gáriková, 2003a, s. 13–14, 26–34; Brtánová, 2003, s. 171). Spolu s ďalšími pokusmi o historiografické spracovanie uhorskej vzdelanosti a písomníctva boli osnované na štátnopoliticko-územnom princípe. Tento aspekt bol evidentný aj v regionálne vymedzených prácach (J. I. Dežerický, A. Šmál/Schmal). Literárnym jazykom všetkých predstaviteľov tejto disciplíny bola reč vtedajšej učenej Európy, latinčina, ktorá v multietnickom a mnohojazykovom Uhorsku po stáročia splňala aj integračnú funkciu dorozumievacieho prostriedku na všetkých dôležitých úrovniach administratívneho a verejno-politického života.

Uhorský patriotizmus autorov uhorskej *historie litterarie* sa celkom prirodzene odrazil v časových i priestorových dimenziách ich historiografických projektov. Pre Michala Rotaridesa (1715–1747) bolo úplným a celistvým kultúrno-vzdelanostným organizmom iba územie Uhorska so všetkými „pripojenými provinciami“; podobný prístup je samozrejmy aj pre Alexia Horányiho (1736–1809) či Pavla Valaského (1742–1824). Historické počiatky uhorského kráľovstva spájajú všetci – často skôr na úrovni oficiálnej dobovej konvencie – s hunsko-skýtskou „prehistóriou“ Uhrov/Maďarov. Pri výklade začiatkov kresťanstva v Uhorsku je pre nich určujúca svätoštefanská tradícia, ktorej „prispôsobujú“ aj vtedajšie poznatky o cyrilometodskej misii a o „Svätoplukovom kráľovstve“ (Gáriková, 2003b, s. 150 – 151). Popri vlastenecky oslavnej dikcii je napokon u všetkých zreteľne prítomný aj polemicko-obranný akcent, namierený proti tradičnej európskej verejnej mienke o civilizačnej a kultúrno-vzdelanostnej „retardovanosti“ Uhorska.

Na druhej strane pri uvádzaní údajov o jazyku jednotlivých písomností, resp. tlačí každý zo spomínaných autorov na istej úrovni reflektuje aj etnický aspekt. Táto – niekedy skôr nezámerná a podvedomá – reflexia začína najmä v druhej polovici 18. storočia zreteľne narúšať nadetnicky „neutrálny“ stavovsko-politický obsah pojmu „natio“. V tejto súvislosti možno ako charakteristický výrok uviesť poznámku Pavla Valaského pri komentovaní tzv. hallskej edície Svätého písma z roku 1722: „*náš národ* v Uhorsku nemal dovtedy vlastné vydanie Biblie“ („*Carebat nostra natio in Hungaria editione propria Bibliae*“). Formulácia

zjavne naznačuje, že mal na mysli *slovenskú* (i keď v danom prípade predovšetkým evanjelickú a. v.) kultúrnu pospolitosť (podobne Ďurovič, 1940, s. 274; Novacká, 2003, s. 269).

Teritoriálne, resp. štátnopoliticky určené súradnice nadetnicky chápaného uhorského kultúrneho spoločenstva začína koncom 18. a na prelome 19. storočia čoraz výraznejšie preskupovať dôraz na jazykové (etnické) kritériá, ktorý má svoje viac či menej výrazné precedensy už v predchádzajúcich storočiach (Gáfriková, 2003a, s. 20). Otvára sa tak proces diferenciacie jednotlivých etnických, resp. národných individualít, ktorý sa v rámci habsburskej monarchie zároveň prekrýva so zdĺhavým procesom premeny stavovsky usporiadanej spoločnosti na občiansku spoločnosť.

V naznačených komplikovaných podmienkach nemohol mať tento proces (smerujúci od „krajinského“ patriotizmu k jazykovo národnému uvedomovaniu) taký relatívne bezprostredný priebeh, aký bol príznačný hoci pre českú societu. V posledných dvoch decéniách 18. storočia a v prvých desaťročiach 19. storočia však neodvratne dochádza k rozvinutiu národnouvedomovacieho hnutia aj v slovenskom prostredí.

Dovtedajší zložitý historický vývin slovenského etnika viedol k zodpovedajúcim konzekvenciám. Ich výsledkom bolo sformovanie dvoch názorových prúdov s odlišnými – konfesijnou príslušnosťou podmienenými – východiskami chápania národnej sebaidentifikácie. Skupina katolíckych osvietenecských intelektuálov (berňolákovci) považovala Slovákov za samostatný kmeňový (národný) subjekt. Pre evanjelickú vzdelaneckú elitu bola v dôsledku nepriaznivých náboženských pomerov záväzná stáročná duchovná a najmä *jazyková* tradícia, na základe ktorej Slovákov pokladali za súčasť spoločného „kmeňa“ s Čechmi. Pretrvávajúca absencia štátnej, či aspoň cirkevnej administratívy vymedzených hraníc územia obývaného Slovákami navyše komplikovala aj teritoriálne definovanie vlasti, pri ktorom dochádzalo k príznačnej diskrepancii (Kowalská, 2003, s. 5), Krčméryho obrazným pomenovaním označenej ako „hľadanie vlasti“ (Krčméry, 1976, s. 29).

Pravda, táto schematická sumarizácia je značným, no nevyhnutným zjednodušením v skutočnosti omnoho štruktúrovanejšej a diferencovanejšej reality (spomeňme aspoň prvé inštitucionalizované uznanie etnicky slovenského územia v zákonných článkoch žilinskej synody ev. a. v. cirkvi z roku 1610, málo známy návrh uhorských jakobínov na zriadenie Uhorskej federatívnej republiky s osobitne vymedzenou slovenskou provinciou a i.).

Prvý pokus o *jazykovo-etnický* koncipovaný historiografický model slovenskej literatúry, na ktorý sa za týchto okolností podujal jeden z kľúčových predstaviteľov prvej fázy národného obrodzenia, prívrženec česko-slovenskej jazykovej a kultúrnej spolupatričnosti Bohuslav Tablic (1769–1832), nesie ešte mnohé znaky vyššie naznačených protirečení.

Tablic patril k tej generácii uhorsko-slovenských vzdelancov protestantského kultúrneho prostredia, ktorá po absolvovaní zahraničných univerzitných štúdií vstupovala do praktického – v slovenských pomeroch predovšetkým kazateľsko-pastoračného a učiteľského – života s entuziastickou osvietenou predstavou o možnostiach účelného zasahovania do spoločenského diania prostredníctvom vzdelávacej a výchovnej činnosti. Za najvýznamnejší prostriedok rozvoja intelektuálnych a citových schopností („rozumu a srdca“) slovenskej pospolitosti považoval v týchto intenciách vzdelanie a knižnú kultúru vôbec (v dobovej terminológii označovaných pojmom *literné umění/umenie*).

Najvhodnejšiu formu prebúdzania záujmu o vzdelanie našiel Bohuslav Tablic v poézii, ktorá podľa jeho presvedčenia najviac vyhovovala mentálnemu a emocionálnemu ustrojeniu („*prirodzenosti*“) Slovákov, obľubujúcich „*básne a piesne*“ (Paměti, I, s. 3).

Tablicovo rozhodnutie podieľať sa na osvietenom kultivovaní slovenskej spoločnosti preto popri iných aktivitách dosť jednoznačne smerovalo k rozvinutiu vlastnej pôvodnej i prekladateľskej básnickej tvorby s príznačne širokým tematickým, štýlovým i žánrovým diapazónom (Vojtech, 2002, s. 237). Tvorivé začiatky jeho básnickej činnosti siahajú do

obdobia štúdií v Jene, kde sa okrem prípravy na povolanie evanjelického a. v. duchovného venoval aj štúdiu „litterarum humaniorum“ a osvojoval si cudzie jazyky (angličtina a francúzština).

Básnickými prvotinami debutoval Tablic v českých periodikách (Puchmajerove almanachy). Niektoré z nich (zväčša prepracované) zaradil medzi pôvodné a preložené básnické texty, ktoré v rokoch 1806, 1807, 1809 a 1812 usporiadal do štyroch zväzkov označených jednoduchým titulom *Poezye*.

Prvý pozornejší analytik Tablicových „estetických snáh“ už dávnejšie poznamenal, že charakteristickým znakom celej Tablicovej spisovateľskej činnosti bol *historizmus* (Bujnák, 1957, s. 33). Oprávnenosť tohto tvrdenia dokazuje aj Tablicov systematický a vytrvalý záujem o slovenské literárne pamiatky.

Už v roku 1804 vydáva v Skalici reedíciu čitateľsky populárnej, v tom čase už iba v odpisoch dostupnej skladby Štefana Pilárika st. (*Sors Pilarikiana aneb Příhody Štěpána Pilárika*), ktorá o rok neskôr vychádza i v prvom zväzku jeho antológie *Slovenští veršovci*. V predhovore Bohuslav Tablic pozoruhodne koncepčne zdôvodňuje spoločensko-historické i literárne aspekty edície a vysvetľuje svoje „kultivačné“ editorské postupy, ktoré ako stúpenec češtiny uplatnil najmä v rovine jazykových prostriedkov (hláskoslovné, morfológické i lexikálne úpravy originálu). Potvrdzuje pritom zmysel pre rekonštrukciu historického faktu, ale i pre osvetlenie mimoliterárnych stimulov slovesnej tvorby, ktorý osvedčil aj v ďalšom zväzku *Slovenských veršovcov* (1809).

Na problém slovenskej literárnej minulosti však Tablica podľa jeho tvrdenia upriamila aj otázka zaraditeľnosti vlastnej básnickej tvorby do domácej tradície. Svoj pokus o retrospektívny prehľad slovenskej literatúry deklaruje v predslove ako historicky rekonštruovaný komplement vlastných básnických – pôvodných i preložených – textov, ktorý mal zároveň podnecovať tvorivé ambície súčasníkov, resp. anticipovať priaznivú literárnu budúcnosť: „Když pak sem k této práci přistupoval, tedy přirozená věc byla na to pomyslet, co již medle v předešlých časech od našich Slováků v poetském umění učiněno jest? a tu ptaje se na stará písma, a prohlédaje rukopisy církevní a literární historie přeběhlých století, natrefil jsem na muže na literatuře slovenské výborně zasloužilé, jichžto jména, příběhy a práce hodny jsou té cti, aby jejich památka u vděčného potomstva v požehnání pozůstala. Z té příčiny představil jsem těmto poeziím paměti česko-slovenských veršovcův..., abych tak pěkným příkladem těchto dobřezaslaužilých mužův, své milé vlastence k následování jejich chvalitebných šlepejí probudil“ (zdôr. G. G.).

Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršovcův, kteříž se buďto v Uherské zemi zrodili, aneb aspoň v Uhřích živi byli tvorili úvodnú časť jednotlivých zväzkov (dielov) *Poezyí*; majú teda identické bibliografické údaje o mieste a o roku vydania (Vacov 1806, 1807, 1809 a 1812). Ich text je členený do paragrafovaných kapitol, ktoré obsahujú predovšetkým 77 portrétov autorských osobností.

Ústredný titul diela – *Paměti* – ešte nápadne pripomína názvy prác Tablicových domácich predchodcov (v listoch brnianskemu cenzorovi J. P. Cerronimu označuje svoj literárnodejepisný pokus podobnými ekvivalentmi: „*Nachrichten*“, „*Memorabilia*“, „*Skiagraphia*“, „*Verzeichnis*“; Brtáň, 1974, s. 105).

V nejednom ohľade ich Tablic nasleduje i vo viacerých metodických postupoch, na ktoré poukážeme aspoň v stručnom prehľade.

Ako periodizačné kritérium používa konvenčný chronologický postup podľa storočí, zaužívaný prinajmenšom v stredoeurópskej kultúrnej historiografii aj zásluhou európsky populárnej príručky Ch. Heumanna (*Conspectus reipublicae literariae*; pozri aj Gáfríková a kol., 2003, s. 323–326), vydávanej v priebehu celého 18. storočia. Názov diela avizuje, že Tablicov zámer príliš nepresahoval ambíciu zaznamenať „mená, príbehy a práce“ slovenských autorov predchádzajúcich storočí. Uplatňuje pritom *historiou litterariou*

„vypracovanú“ šablónu *vita et scripta*. V štruktúre jednotlivých životopisov sú citelne prítomné nielen – od antiky tradované – žánrové pravidlá biografie (vrátane využívania „laertiovských“ anekdot). Zreteľne sa v nej odráža i pôdorys domácej žánrovej modifikácie príležitostnej biografistiky (*laudatio funebris*). Podobne ako autori uhorskej *historie litterarie* zaznamenáva ešte údaje o nobilitě; pojem *vlast'* používa pri osobných dátach vo význame *rodisko* (výraz *vlastenec* znamená uňho veľmi často *rodáka*).

V bibliografickej časti portrétov je Tablic mimoriadne dôsledný. Uvádza nielen tlačené, ale i rukopisné texty a nešetrí početnými ukážkami; mnohé z nich sú dnes jediným zachovaným znením medzičasom stratených alebo nezvestných originálov (o. i. Krmanovo elógium o slovanskom jazyku).

Napriek sústredenosti na autorské profily nemožno však Tablicovi uprieť ani aspirácie na vytvorenie celistvejšieho obrazu literárnej minulosti. Potvrdzujú ich kapitoly, v ktorých sa pokúsil o súhrnnejšiu charakteristiku spoločenských a kultúrohistorických okolností, resp. o rekonštrukciu počiatkov ústnej tradície domácej slovesnosti (Zpěvů mezi Slováky libování, Rumové starých slovenských zpěvů, Pozdější slovenské zpěvy, Překážky zrůstu básnířského umění století 16-ho, Cena zpěvů básnířův století 17-ho slovenských, Reflexie o veršovcích století 18. a o ceně jejich zpěvů). Najmä v týchto pasážach možno nájsť – zrejme iba sprostredkované osvojené – náznaky „baconovských“ metodologických zásad požadujúcich skúmanie príčin „zrůstu“ či nepriaznivého stavu „poetského umění“.

Zásadný význam Tablicovho literárnohistoriografického projektu spočíva predovšetkým v razantnom geste, ktorým z dvoch odlišne štruktúrovaných kultúrnych komplexov (jazykovo „heterogénneho“ celouhorskeho a jazykovo „homogénneho“ /spisovno-/ českého) vyčlenil relatívne konzistentný celok (uhorsko-)slovenských autorských osobností a textov s uplatnením nároku na jeho jedinečnosť a historickú identitu. Suverenitu jeho postupu zvýrazňuje aj *jazyk* diela, ktorý z kultúrohistorického diskurzu vyraduje dovtedy dominantnú latinčinu.

Na rozdiel od generácie autorov *historie litterarie* Tablic odlišne – i keď nie v úplne vyhranenom zmysle – chápe pojem *literatúra*. Aj pri zjavne osvietensky formulovanej vzdelávacej a osvetovej funkcii ho do značnej miery „uvoľňuje“ zo synkretických väzieb na vzdelanosť, školstvo, rozmanité náukové disciplíny a pod. V takomto „rozšírenom“ význame ho nahrádza – v lexike češtiny i predpisovnej slovenčiny dlhodobo zaužívaným – výrazom *litérné umění*. Pravdaže, rovnako sa uňho nájdú príklady synonymického používania obidvoch pojmov.

Pod konkrétne vymedzeným pojmom *slovenská literatúra* Tablic na druhej strane „synekdochicky“ rozumie iba básnické výtvory, resp. literárnu tvorbu realizovanú *veršovou formou*. Táto zdanlivo markantná selekcia nemusela byť – ako sa zvykne uvádzať – výlučne výsledkom „subjektívne osnovanej motivácie“ (Šmatlák, 1997, s. 26). Tablicov postup totiž sotva možno odvodzovať výlučne z faktu, že sám bol tvorivo aktívny ako básnik. Charakter v tom čase známej a zachovanej (ľudovej i umelej) slovesnej produkcie (uhorsko-)slovenskej proveniencie do značnej miery zodpovedal jeho predstave o *slovenskej literatúre* a nepriamo potvrdzoval i Tablicovo presvedčenie o *prirodzených* vlohách príslušníkov slovenského/slovanského národa „k básnířství a k skládání zpěvů“, „objektivizované“ i názormi súvekej nemeckej vedy. V čase koncipovania *Paměti...* mu podľa všetkého neboli známe vydané ani rukopisné texty po slovensky písanej próze exilových autorov 17. storočia (Masník, Milochovský).

Status literárneho tvorcu bol teda uňho aj na pozadí súvekeho tradičného chápania literárnosti totožný s „básnířom aneb veršovcom“. Ako jedno zo zásadných kritérií pre zaradenie jednotlivých autorských osobností sa tento status vzťahoval na okruh autorov relatívne širšieho žánrového spektra najmä v 18. storočí, keď už „někteří učení Slováci“ podľa Tablicovho konštatovania neobmedzovali svoj tvorivý potenciál výlučne na tvorbu

cirkevných piesní, ale „volnejší uzdu svému duchu pouštějící jiné poetické práce před sebe vzali“. Za relevantnú os slovesnej tvorby 16. – 18. storočia však Tablic (i napriek výhradám voči „mystike“ barokovej hymnológie) s neomylnou intuíciou označuje líniu protestantskej duchovnej piesne. Dominantné postavenie tohto žánru sa navyše celkom korektne pokúsil vyložiť nielen ako prejav európskeho reformačného pohybu, ale aj ako výraz pochmúrnej dobovej atmosféry poznačenej búrlivými vojnovými udalosťami („*Nadto i zarmoucení časové je k skládání pobožných písní nutili...*“).

Ďalšiu redukciu Tablicovho literárnohistorického záberu spôsobilo jazykové kritérium, na základe ktorého vylúčil z okruhu svojej pozornosti rozsiahly korpus po latinsky a inojazyčne písaných literárnych textov uhorsko-slovenských autorov, i keď nie tak radikálne, ako sa mu to zvykne pripisovať. Latinskú, nemeckú, resp. i maďarskú spisbu (vrátane textov vytvorených vo veršom neviazanej forme) zobral totiž do úvahy buď pri charakterizovaní tvorby (M. Bel, M. Institoris Mošovský a i.), alebo aspoň na úrovni bibliografie kompletného diela jednotlivých autorských osobností. Konceptom výlučne v češtine (ako domácej forme literárneho jazyka) písanej slovesnej tvorby vytvoril zároveň precedens, ktorý sa nadhlo stal záväzným vzorom národnej literárnej historiografie.

V striktno jazykovo(-etnicky) vymedzenom „projekte“ historickej retrospektívy slovenskej literatúry je však práve v súvislosti s jazykom obsiahnutá i príznačná kontradikcia (Šmatlák, 1997, s. 26). Zároveň s vyčlenením samostatného celku *slovenskej* literatúry deklaruje totiž Tablic tézu o jazykovej, literárnej a národnej *jednote* Slovákov s Čechmi a s Moravanmi, ktorú prízvukuje nielen v úvodných pasážach (*Rumové starých slovenských zpěvů*), ale aj v niektorých autorských portrétoch (o. i. Michal Institoris Mošovský). Vyjadruje ju aj „terminologicky“, keď popri pojme *slovenská literatura* používa v súvislosti s jej jazykovou realizáciou spojenie „*česko-slovenský*“ (*česko-slovenské*, resp. i *československé básnířství* a pod.).

Jazykové kritérium viedlo k istým konzekvenciám aj v konfesionalnej rovine. Pretože spoločným jazykom Slovákov, Čechov a Moravanov je podľa Tablicovho presvedčenia čeština, resp. česko-slovenský jazyk, ostáva v *Pamětiach...* mimo jeho pozornosti staršia i novovznikajúca literárna tvorba katolíckeho spektra slovenského kultúrneho prostredia, vytvorená v autorsky normovanej (J. I. Bajza), resp. „čerstvo“ kodifikovanej spisovnej forme slovenčiny. Z Tablicovho konštatovania „ačkoli pak zdá se, že jen evangelíci československou literaturou se obírali“ (*Paměti*, III, s. 83; zdôr. G. G.) však predsa len zaznieva istá váhavosť. Preto treba brať do úvahy aj relatívnu nedovršenosť a potenciálnu koncepcnú „otvorenosť“ autorovho historiografického prehľadu slovenskej literatúry. *Paměti...* mali mať podľa pôvodného autorského plánu ešte piaty zväzok (*Paměti* IV, 1812, s. LXXX), v ktorom by sa už Tablic zrejme nemohol vyhnúť reflexii literárneho úsilia bernolákovcov. Nepriamo tomu nasvedčuje báseň *Slávia věncem ozdobená*, publikovaná v poslednom zväzku *Poezyí* (1812), kde napriek ostrej polemickej pasáži adresovanej „učedníkům Bernolákovým“, zaradil medzi zveľaďovateľov *slovanskej* kultúry a vzdelanosti aj Juraja Fándlyho.

Vráťme sa však k Tablicovej téze o jazykovej, literárnej a „národnej“ spolupatričnosti Slovákov s Čechmi a Moravanmi, ktorá je zjavnou anticipáciou predstáv kollárovsko-šafárikovskej generácie. Nie je bez významu, že autor ju odôvodňuje spoločnou historickou *štátnopolitickou* tradíciou: „Slováci uherští, kteříž s Moravany, jichžto za starodávna Váh a Ipel meze byly, *jednomu králi poddáni byli*, a spolu i s Čechy jako jeden a týž národ vždy se považovali, ano i nyní... tak se považovati mají“ (*Paměti* I, 1806, s. VI, zdôr. G. G.). Pre lepšie ozrejmienie Tablicovej predstavy hodno uviesť aj jeho argumentačne precíznejšiu formuláciu z dvadsiatych rokov 19. storočia (publikovanú až posmrtné): „Po smutném pádě království Svatoplukova Slováci... z občanského svazku Moravanů a Čechů vystoupili sice a stali se v občanském ohledu oudy Uherského království, však nic-méně *jednotou mravu*

a řeči se svými starými společníky vždy spojení zůstali, právě tak jako nyní Vlaši, Němci, Polané, jichžto rozliční kmenové rozličným sice knížatům poddáni jsou, ale však jednotou řeči tuze spojení“ (Tablic, 1842, s. 581, zdôr. G. G.).

Na pokus o špecifikovanie Tablicovho chápania pojmu *národ* nie je v tomto príspevku priestor. Chcem však upozorniť, že občas býva veľkým nedorozumením jeho anachronické stotožňovanie s dnešným významom. Tablicove „definície“ naznačujú, že Slovákov, Moravanov a Čechov považoval za relatívne *osobitné* súčasti toho istého „kmeňového“ subjektu.

Presvedčenie o dejinnej „logike“ jazykovo-literárnej a „národnej“ *jednoty* slovenského národného spoločenstva s Čechmi a Moravanmi Tablica v *Pamětiach...* nevedie k popretiu či spochybneniu samostatnej vývojovej línie slovenskej literárnej kultúry, ale naopak, k jej *diferencovanému* vnímaniu. Rovnako neznamena ani dištanciu od spoločného stáročného kultúrneho spolužitia s ostatnými „oudy Uherského kráľovství“, ktoré v dedikácii Jurajovi Zmeškalovi označuje za „spoločnou rozličných národů hospodu“ (Tablic, Poezye III, 1809, s. 2). Dôraz na „uhorsko-slovenskú“ tradíciu si všimol už Bujnák, keď sa pozastavil nad tým, že „je až skoro zvláštne, že Tablic..., ktorý... zbiera len výlučne na Slovensko, vlastne Uhorsko sa vzťahujúce pamiatky literárnohistorické, je tak otvorene a ostro proti všetkým odlukárom“ (Bujnák, 1957, s. 48–49).

V súvislosti s kontextmi, na pozadí ktorých sa pokúša formulovať jedinečnosť a osobitosť *slovenského* literárneho celku, operuje Tablic dvomi príznačnými pojmami vlasti. Česi, Moravia a Slováci – spojenie „jednotou řeči a mravu“ – sú v jeho predstave zároveň súčasťou „vyššieho“ príbuzenského spoločenstva slovanských národov, ktoré vzbudzuje rešpekt počtom i rozľahlosťou. Tablic ho (v tom čase vari ako prvý) označuje symbolickým pomenovaním *Slávia*, resp. *Slavina*.

S časťou slovanských a s niektorými neslovanskými národmi obývajú zase Slováci „spoločnou rozličných národů hospodu“, vlast' na úrovni „občianskeho zväzku“. Tablic ju popri označení „Uherské kráľovství“ nazýva starobylým (aj u autorov *historie litterarie* značne frekventovaným) názvom bývalej rímskej provincie, Panónia (*Panonye*), ktorý do historického diskurzu uviedli v 16. storočí uhorskí humanisti.

Synonymický význam tohto pojmu vo vzťahu k názvu Uhorského kráľovstva potvrdzujú viaceré Tablicove formulácie. Na druhej strane však netreba úplne vylúčiť ani predpoklad, že používaním označenia *Panónia* mohol Tablic nepriamo pripomínať i jeho etnický podtext, ktorý možno nájsť v diele viacerých slovenských učencov 17. a 18. storočia, lokalizujúcich na územie Panónie pravlast' Slovanov (Kowalská, 2003, s. 5).

Pojem *Slávia* má u Tablica dosť „pohyblivý“ obsah. Použil ho hneď v predslove k prvému dielu *Paměti...*, kde ho nijako bližšie neozrejmuje, ani nevymedzuje; kontext však navodzuje význam blízky označeniu slovenského etnika. V tom istom zväzku však ako posledné „číslo“ *Poezyí* uverejnil rozsiahlu báseň, ktorú vytvoril v roku 1803 „na památku založení Professorství řeči a literatury slovenské v Prešpurce“ (zdôr. G. G.). Jej text s príznačným titulom *Světlo literárního umění, kteréž Panonyi v rozličných časích osvěcovalo a ještě osvěcuje* je apoteózou uhorskej vzdelanostnej a kultúrnej tradície (Fried, 1972, s. 135); zároveň predstavuje transparentnú ukážku Tablicovho v zásade komplementárneho chápania obidvoch „vlastí“.

Hneď v úvode básne exponuje autor neradosťné počiatky dejín „*Slávie*“, pretože „nepriatelia vlasti“ vnútili „Slavininým národom“ krvavé vojny a v ich dôsledku zanedbávanie vzdelanosti. Kým „nepriateľov vlasti“ Tablic nekonkretizuje, k výrazu *Slávia*, použitému v jedenástom verši, podáva výklad v poznámke pod čiarou: „Slovenští národové, v Uhřích zvláště, a v zemích k uherskému kráľovství přináležejících bydlící, jakovíž jsou Slováci, Srbové, Rusnáci, Charváti, Dalmatové, Vendové zde se personificirují a Slávií aneb i Slavinou jmenují. Ostatně k Slávii přináležejí i Russové, Poláci, Slezáci, Čechové, kteříž

poslední s uherskými Slováky jedno a tož písmo majíce společnou snažností od starodávna literaturu svou zvelebovali, a až po dnes zvelebovati mají“.

Z vysvetlenia nepriamo vyplýva, že pojem *Slávia* u Tablica „zastrešuje“ nielen kompletne spoločenstvo slovanských národov, ale za istých okolností – podľa kontextu – môže synekdochicky označovať slovanské národy obývajúce tzv. vlastné Uhorsko (Slováci, Rusíni), inokedy aj Slovákov (a Rusínov) spolu so Slovanmi z pripojených uhorských dŕžav (Srbmi, Chorvátmi, dalmátskymi Slovanmi a Slovincami). Hodno si zároveň všimnúť, že ani v týchto súvislostiach Tablic nezabúda zdôrazniť vzťah užšej väzby medzi Slovákami a Čechmi.

V texte básne *Světlo literního umění...* sa navzájom prelínajú a prekrývajú dve „vlasti“ Slovákov: *Slávia* ako vlast daná príbuznosťou slovanských jazykov a „mravu“, *Panónia* (= Uhorské kráľovstvo) ako vlast založená na teritoriálnom a štátnopolitickom zväzku, prípadne – v podtexte – zároveň aj ako „pravlast“ Slovanov. Vzdelanostný a literárny potenciál *Slávie*, resp. *uherskej Slávie* (Paměti, II, s. XXXVII) prináša „rozkvet“ celej (i *neslovanskej* časti) *Panónie*, ktorá sa zase svojou tradíciou školstva a knižnej kultúry podieľala i podieľa na zveľadovaní *Slávie*.

V tejto súvislosti je pozoruhodné, že Tablicov patrioticky sebavedomý prehľad dejín „panónskej“ vzdelanosti koncepcne i faktograficky vychádza z príslušných kapitol diela Pavla Valaského *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* (1785), hoci zdroj svojich údajov priamo neuviedol. Potvrdzuje to predovšetkým rozsiahly poznámkový aparát. Tablic tu v doslovnom preklade uverejňuje Valaským zhromaždené dôkazy o priazni jednotlivých uhorských panovníkov voči vzdelávacím inštitúciám a písomníctvu i o prestížnej existencii latinského školstva v hornouhorských mestách. Pri opise korvínovskej epochy a vyzdvihovaní humánnych čŕt osobnosti „kráľa Mateja“ však okrem tohto zdroja evidentne čerpal predovšetkým z tradícií domácej ľudovej prozaickej slovesnosti (Komorovský, 1957, s. 58). Exponovanie Korvínovho obľúbeného miesta na Kráľovej holi i panovníkovej popularity medzi slovenským etnikom možno hodnotiť ako pozoruhodnú „anticipáciu“ romantického konceptu slovenských dejín.

Založenie bratislavského „Professorství řeči a literatury slovenské“ sa na pozadí takto „zmapovanej“ minulosti (doloženej aj existenciou trnavskej a košickej univerzity) javí ako ďalší epochálny krok, „vysoce“ zveľadujúci Panóniu: „Slávie zde (rozumej v „panónskom“ Prešporku – pozn. G. G.) šťastně zaštěpila / nový vroubek překrásného umění, / líbezné své řeči založila / drahé vlasti přepotřebné učení“.

V takejto komplementárnej podobe sa *slovanská* i *panónska* vlast vyskytuje aj v *Pamětiach...* : „Toto vše způsobilo, že tiché Múzy z Panonye, a tak i z naší Slávie zaplašeny byvše, pokojnějších bytů hledaly...“

Príslušnosť Slovákov k jazykovo-literárnej rodine *Slávie* poskytuje pritom Tablicovi argumenty pri pokuse o vysvetlenie málo zreteľných predkresťanských začiatkov slovenskej slovesnosti: „Žádní však pohanských předků našich zpěvové nejsou zachováni, lečby se snad někteří u Russů aneb Poláků, aneb jiných slovenských národů byli zadrželi...“ (Paměti, I, s. IV).

Prívlastok označujúci príslušnosť k „panónskej“ vlasti (*Pannonius*) mu zase poskytuje presvedčivé dôkazy pri identifikácii *slovenskej* proveniencie autorov pôsobiacich neskôr v českom kultúrnom prostredí (Ján Silván).

Transparentnou ukážkou komplementárneho chápania obidvoch kultúrnych kontextov je v *Pamětiach...* portrét známeho učenca Mateja Bela. Tablic ho zaraďuje medzi „znamenitých“ Slovákov, „kterýž se až do dnešního dne na obloze literatury vlasti naší uherské, tak jako na nebi hvězda prvního řádu neb velikosti stkví, nad nějž sotva ještě učenějšího a spolu příčinlivějšího muže vlast naše zrodila“. Ak na jednej strane vyzdvihuje okolnosť, že Bel písal knihy „ve všech uherských řečech, které v Uherské zemi v užitku jsou“, na druhej strane aj

prostredníctvom dokladov z vlastného archívu dokazuje, že bol „své materské reči, v níž i listy Slovákům psával, horlivým... milovníkem, jejímuž rozšíření a zvelebení celý čas svého dospěleho věku příčinlivě napomáhal“ (Paměti, II, s. XIII, XVII).

Práve tento príklad potvrdzuje, že osvietensky harmonizujúca koncepcia vzájomnej prepojenosti dvoch určujúcich kultúrnych kontextov, v ktorých sa formoval historicky *osobitý* útvar slovenskej literárnej kultúry, umožňovala Tablicovi vidieť v nekonfliktnom vzťahu komplementarity i tie osobnosti a javy, ktoré neskoršia, najmä romantická literárna historiografia dlhý čas hodnotila ako kontroverzné. Prinajmenšom z tohto hľadiska sú Tablicove *Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršovcův...* pozoruhodným a nie celkom náležite doceneným dielom.

Literatúra a pramene

- BRTÁŇ, R.: *Bohuslav Tablic. Život a dílo*. Bratislava 1974.
- BRTÁŇOVÁ, E.: *Rotaridesova súvaha dejín uhorskej vzdelanosti*. In: GÁFRIKOVÁ, G. a kol.: *Pannonia docta / Učená Panónia*. Bratislava 2003, s. 169–177.
- BUJNÁK, P.: *Estetické snahy Bohuslava Tablica*. In: *Zo slovenskej estetiky*. Bratislava 1957, s. 28–49.
- DEKANOVÁ, A.: *Banskoštiavnický rodák Dávid Cwittinger a jeho Specimen Hungariae literatae*. In: *Kniha 1999/2000. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin, 2001, s. 70 – 78.
- ĐUROVIČ, J.: *Evanjelická literatúra do tolerance*. Turčiansky Svätý Martin 1940.
- FRIED, I.: *K počiatkom slovenskej a maďarskej literárnej histórie*. In: *Tradície a literárne vzťahy*. Ed. R. Chmel. Bratislava 1972, s. 116–146.
- GÁFRIKOVÁ, G. a kol. (E. Brtáňová, A. Dekanová, M. Novacká, O. Vaneková, T. Vráblová): *Pannonia docta / Učená Panónia. Z predhistórie uhorsko-slovenskej literárnej historiografie*. Bratislava 2003.
- GÁFRIKOVÁ, G.: *Od „historie litterarie“ k literárnej histórii*. In: *Pannonia docta / Učená Panónia*. Bratislava 2003, s. 11–37 (a).
- GÁFRIKOVÁ, G.: *Niekoľko poznámok k Dežerického Obrane pestovania vzdelanosti v Uhorsku a osobitne v meste Nitra a Nitrianskej diecéze*. In: *Pannonia docta / Učená Panónia*. Bratislava 2003, s. 149–155 (b).
- GÁFRIKOVÁ, G.: *Tablicov koncept literárnohistorickej retrospektívy z hľadiska medziliterárneho kontextu*. In: *Literatúry ako súčasť medziliterárnych spoločenských*. Zborník z konferencie. Zost. P. Koprda. Nitra 2003, s. 240–248 (c).
- JAKUBEC, J.: *Dějiny literatury české II*. Praha 1934 (2. vyd.).
- KOMOROVSKÝ, J.: *Kráľ Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti*. Bratislava 1957.
- KRČMÉRY, Š.: *Dejiny literatury slovenskej II*, Bratislava 1976.
- NOVACKÁ, M.: *Uhorská „historia litteraria“ v podaní Pavla Valaského*. In: *Pannonia docta / Učená Panónia*. Bratislava 2003, s. 257–271.
- ROTARIDES, M.: *Historiae Hungaricae litterariae antiqui, medii atque recentiori aevi lineamenta...* Altonaviae et Servestae 1745.
- ŠMATLÁK, S.: *K problematike syntézy slovenských literárnych dejín*. In: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava 1997, s. 13–58.
- TABLIC, B.: *Slovenští veršovci. Svazek I*. Skalica 1805.
- TABLIC, B.: *Poezye I. – IV*. Vacov 1806, 1807, 1809, 1812.
- TABLIC, B.: *Paměti česko-slovenských básníkův, aneb veršovcův, kteříž se buďto v Uherské zemi zrodili, aneb aspoň v Uhřích živi byli. I – IV*. Vacov 1806, 1807, 1809, 1812.
- TABLIC, B.: *O literárních svazcích Slovákův s Čechy a Moravany v někdejší i nynější době*. In: *Časopis českého museum*, 16, sv. 1, 1842, s. 579–594.
- TABLIC, B.: *Paměti česko-slovenských básníkův alebo veršovcův*. Preložil, poznámky a doslov napísal Rudo Brtáň. Bratislava: Tatran 1974.
- VALASKÝ, P.: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus a Paulo Wallaszky...* Posonii et Lipsiae 1785.
- VOJTECH, M.: *Dva pohľady do dejín slovenskej poézie 19. storočia*. In: *Studia Academica Slovaca 31. Prednášky XXXVIII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava 2002, s. 236–248.

Martin HOMZA

K otázke vzniku pohostinskej teórie a jej typológie

Uplýnulo takmer tristo rokov od napísania prvej slovenskej *Obrany*. Na pultoch našich kníhkupectiev sa v slovenskom preklade objavil text, ktorý pred neskutočne dlhou dobou predznamenal náš osud. V zásade si to vtedy, rovnako ako dnes, asi všimol len málokto. Možno, že predsa len stojí zato sa nad ním aspoň v skratke zamyslieť (MAGIN, Ján Baltazár: *Obrana slávnej župy Trenčianskej a mesta tohože mena*. Trans. a ed. Gašpar Sedlák a Vincent Sedlák. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2002, 193 s.).

V roku 1722 profesor uhorského práva na Trnavskej univerzite Michal Bencsik vydal knihu venovanú práve sa schádzajúcemu uhorskému snemu: *Novissima diaeta nobilissima principis statuumque et ordinum regni Hungariae*. Slovákov v nej osočil z toho, že pijú pivo. Podráždil ich tak, že iný vzdelanec napísal na tieto ohovárania rozsiahly traktát na chválu piva. Podoprel ho náročnou historickou argumentáciou, ktorú začal od germánskeho kráľa Gambrina a skončil pri aktuálnom živote v hlavnom meste krajiny Viedni, v ktorej sa pivo a víno konzumuje v primeraných proporciách.

Stať sa spolu s ďalšími argumentmi stala súčasťou prvej slávnej slovenskej obrany s naozaj barokovým názvom *Maurices nobilissimae et novissimae diaetae Posoniensis scriptori sparsi Apologia pro inlyto comitatu Trenchiniensi, ejusdemque nominis civitate conscripta adversus calumnias, quibus cervus et agnus per summam injuriam ab eodem scriptore sunt onerati* (*Ostne nasýpané pisateľovi spisu „nobilissimae et novissimae diaetae Posoniensis“ čiže Obrana slávnej župy Trenčianskej a mesta tohože mena proti osočovaniam, ktorými zahrnul ten istý spisovateľ zvrchovane nespravodlivo Jeleňa a Baránka*), bez udania miesta vydania (najskôr Púchov 1728).

Ani Bencsikovi, ani Maginovi v pravom slova zmysle nešlo o to, aký alkohol konzumujú Slováci, ale o to, že tí, ktorí pijú pivo, stoja nižšie ako tí, ktorí pijú víno. Protiklad plebejské pivo a ušľachtilé víno odsudzoval Slovákov do druhej kategórie v štáte. Dubnický farár preto celkom pochopiteľne svoje dielo 6. januára 1724 v rozsiahlom úvode venoval aktuálnemu trenčianskemu županovi Jozefovi Ilešháziemu, synovi Františka Ilešháziho, mužovi, ktorý sa síce narodil v Trenčianskej stolici, ale svoje detstvo už prežil vo Viedni, „najpôvabnejšom raji Rakúska“.

Na sviatok Troch kráľov v roku 1724 azda ešte nikto ani netušil, že sa začala vojna o dejiny Uhorska. Proti sebe povstali dve armády, ktoré tradične stavali najvýznamnejšie hviezdy uhorskej vzdelanej society – uhorskí Maďari a uhorskí Slováci. Začali dve storočia slovenských obrán – apológií, na ktorých konci stál rozsobáš alebo moderne *secesia* Slovenska a jeho nový sobáš s Čechmi.

Niežeby už predtým sa v Uhorsku nebola prejavila *aliterita* – inakosť (*Aliterität*) ako prirodzená súčasť mnohorakosti sociálnych a etnických väzieb uhorskej štátnosti. Ale integrujúca sila hlavnej idey monarchie, idey Koruny svätého Štefana, svätoštefanskej koruny bola jednoducho silnejšia.

I predtým maďarský folklór zachoval posmeškami podfarbené ľudové piesne,¹ ale nikto predtým sa tieto ľudové formy nepokúsil postaviť na piedestál serióznej „vedeckej teórie“. Slovákov a Maďarov, ako základné piliere stavovského, politického uhorského mároda „*natio Hungarica*“ (ako ho definoval vo ôsmom decéniu 13. storočia už Šimon z Kézy²), spájalo priveľa. Okrem iného nekonečný zápas proti Ríši, nemectvu, Habsburgovcom etc.

Po prvý raz sa výraznejšie prejavil už v prvej polovici 11. storočia v zápase uhorského kráľa Abu Samuela proti Petrovi Orseolovi, kandidátovi bavorskej Gizely, manželky Štefana I. Neskôr, v roku 1213 vysokí šľachtici na dvore Ondreja II. jednoducho zavraždili jeho nemecky hovoriacu manželku Gertrúdu, kňažnú z Meranu, ktorá priehrstiami rozdávala uhorskú krajinu cudzincom – zväčša nemeckým príbuzným a obľúbencom. Napätie sa

dlhodobo stupňovalo, a to s každým výraznejším úspechom cudzincov v Uhorsku (kolektívne privilégia pre Sasov v Sedmoradsku a na Spiši v 13. storočí, či Kumánov v tom istom období). Zmenu nepriniesol ani nástup Habsburgovcov (najprv v 15. a dlhodobo o storočie neskôr), skôr naopak, keďže prichádzali z nemecky hovoriacich krajín, celkom prirodzene podporovali „svojich“. Ani Uhri však nijako nezaostávali v iniciatívach, a tak si už v 13. storočí Slováci vydobyli na Spiši na chvíľu *Provinciu Sclavorum*, teda Slovenskú provinciu, a v 14. storočí, za čias Ľudovíta Veľkého v Žiline, *Privilegium pro Slavis*,³ ktoré predznamenal ďalší spoločný zápas o presadenie sa Slovákov a Maďarov v mestách Uhorska (Trnava, Bardejov, Krupina, Banská Bystrica etc.) v nasledujúcich storočiach. Treba podčiarknuť, že v každom zo zákonných článkov uhorských stavov, ktorými sa zrovnoprávňovali uhorské národy proti nemeckému patriciátu, vychádzalo sa zo vzájomnej parity. Tak napríklad články 13 z roku 1608 a 44 z roku 1609 mali zabezpečiť tak Slovákom, ako aj Maďarom rovnaké zastúpenia pri voľbe richtára, sudcu, či zabezpečovať slobodu stavať si domy na námestiach miest.⁴ K uvedeným faktorom, ktoré stmievali pocit spolunáležitosti uhorských etník, treba zaradiť, paradoxne, ešte i turecké nebezpečenstvo. O stavovských povstaniach uhorskej šľachty proti habsburskej centralizačnej a rekatolizačnej politike ani nehovoriac.

V roku 1722 sa toto všetko stávalo pomaly minulosťou. Konsolidačná politika Karola VI. slávila prvé úspechy. V náhlom mieri vyvolal text M. Bencsika, ktorý spochybňoval egalitu – rovnosť národov v krajine, rozruch. Povedané slovami H. Wolframa, od tejto chvíle viac ako *religio* malo v Uhorsku opäť platiť *origo*. Niežeby už aj predtým *origo* nezohrávalo v uhorskej krajine svoju rolu. Renesančno-reformačný záujem o ľudový jazyk už dávno prekryl „jednotnú“ latinskú kultúru stredovekého Uhorska. No ani idey posledného ideového zjednotiteľa Uhorska kardinála Petra Pázmaňa a jeho jezuitov ešte nestratili zo svojej platnosti. Po Vianociach roku 1721–1722 však budú mať uhorskí Slováci a uhorskí Maďari stále menej spoločných záujmov. Začnú sa čoraz viac precitovať cez rozdielnu optiku symbolov, ktoré budú stále zložitejšie, až prejdú do novej ideovej štruktúry pozostávajúcej zo série identifikačných znakov, ktoré naplno a definitívne rozložia spoločnú uhorskú vlasť, a to oveľa skôr ako sa sama rozpadne pod otrasom prvej svetovej vojny.

Štúdium histórie ako databázy týchto symbolov plnilo funkciu plátna, cez ktoré sa projektovalo kolektívne vedomie obrodzujúcich sa etník Uhorska. Nie náhodou spomenutý profesor práva siahne po starej a mocnej tradícii stredovekého uhorského dejepisectva – bájke o tom, ako Svätopluk predal svoju vlasť Maďarom za bieleho koňa.

Samotnú bájkú tvorí banálny príbeh zo 14. storočia. Svätopluk „predá“ svoju krajinu (symbolicky trávu a vodu) Kusidovi, ľstivému vodcovi Maďarov, za iné, symbolické dary – bieleho koňa, uzdu a sedlo. Bájka tvorila súčasť komplexu historických povestí spojených s menom najvýznamnejšieho preduhorského panovníka v Karpatskej kotline – Svätopluka – Suentibalda (pozri R. Schmidt). Toho istého Svätopluka, ktorého bavorský Aventinus nazýva Magnus, na ktorého povesti chorvátska a česká stredoveká štátnosť stavia budovanie svojej už stredovekej ideovej stavby (*rex iustus* Popa Dukljanina, idea *translatio regni Bohemorum* Kosmasa), ktorého meno, podobne ako meno slovanského Karola (Veľkého), budú dostávať najvznešenejšie kniežatá Čiech, vzdialenej Rusi i Pomoranska. Akceptácia dehonestovania mena Svätopluka dotváraním už i tak dosť negatívneho obrazu tohto panovníka v stredovekom uhorskom dejepisectve (*Kompilovaná uhorská kronika zo 14. storočia* ho dokonca necháva potupne utopiť sa⁵), stane sa rozbuškou prilepenou na telo uhorskej štátnosti naloženej dynamitom etnických a sociálnych protikladov.

Pozitívny obraz (*imago*) Svätopluka nemohol byť pre uhorských Slovanov, no najmä Slovákov predmetom diskusie. Český kronikár Kosmas si začiatkom 12. storočia na ceste z Ostrihomu do Prahy, niekde v okolí Nitry, zapísal inú svätoplukovskú legendu.⁶ Svätopluk v nej ako veľký vládca neumiera, ale mizne uprostred vojska. Zabíja koňa, atribút svojho

vysokého postavenia, zakopáva meč, symbol moci, a vstupuje do kláštora na Zobore, ktorý sám založil, aby sa tu kajal za svoje hriechy. Hovoríme tu o veľkej narácii, o etnocentrickom, integrujúcom mýte. Mýte nie nepodobnom tomu o spiacich rytieroch kráľa Barbarosu. V oboch je obsiahnutá mesianistická nádej, že Svätoplukov meč tak ako Excalibur niekto nájde a kráľ sa navráti. S ním i kráľovstvo spravodlivosti, rovnosti a hojnosti. Cenou bude Uhorsko. Keďže i táto povesť sa dostala do arzenálu slovenských jezuitov v Trnave a cez nich aj do oficiálnych spevníkov slovenských katolíkov už v polovici 17. storočia (Benedikt Sollösi/Szöllösi),⁷ je jasné, že významnú úlohu zaujala i v komplexe *Obrany Jána Baltazára Magina* i ďalších nemenovaných obrán Slovákov.

Svätopluk, podľa Magina, keď prijal predkov Maďarov, urobil bohoľúby skutok: „Pod strechu pripustiť neznámych cudzincov, akí nám bývajú zväčša podozriví, je zriedkavý skutok milosrdenstva (...) Neopovrhnuť darom, ktorý je pod tvoju dôstojnosť, ba ešte odplatiť sa zaň čo najštedrejšie poukazuje na veľkodušnosť Xerxovu, ktorý s prívetivou tvárou pozrel na sedliaka, čo mu podal vody v dlaniach, alebo na úprimnú láskavosť toho galského panovníka, ktorý za repu od akéhosi dedinčana bohato zaplatil. Svätopluk namiesto jedného koňa, vyzdobeného uzdou a sedlom, dal Maďarom do daru najžirnejšie a najúrodnejšie polia a najvýhodnejšie sídliská. Uctiť posla väčšmi, než vyžadujú zásluhy, ba plývať darmi, je znakom kráľovskej dôstojnosti.“ Takto J. B. Magin položil základy novovekej teórie o pohostinskom prijatí predkov Maďarov v Karpatskej kotline.

Táto teória povstala oproti učenej stredovekej uhorskej tradícii, ktorá uprednostňovala násilné zaujatie vlasti starými Uhrami, alebo Hunmi, teórie, ktorá od Anonyma, no najmä od Šimona z Kézy po stáročia tvorila rámec právnej superiority uhorskej šľachty v spoločenskom rebríčku. Nomád rovná sa totiž jazdec, a to sa rovná zasa pán, teda ten, ktorý je hore. Nakoniec nie inak tomu bolo všade v Európe, kde jazdec – *eques* bol aj *dominus*. Od M. Bencsika nenápadne, no v nasledujúcom storočí s každým dňom očividnejšie sa práve tento mýtus stával etnickým mýtom Maďarov. *Natio Hungarica* sa začalo meniť na *natio Magyarica*. Pohostinská teória ale ponúkala iné riešenie. Predovšetkým pokračovanie „*pax gentium*“ hlbokého mieru národov starého Uhorska. Stačilo ju akceptovať. Svätopluka zarátať do počtu uhorských kráľov, ako to ponúkali ďalšie generácie slovenských historikov.

Rovnosť jednotlivých národov Uhorska však bola proti mysli J. Bencsika a celej jednej časti uhorskej šľachty, ktorú jeho spis reprezentoval. Vrchol svojmu osočovaniu Slovákov dal profesor práva Trnavskej univerzity tým, že Slovákov označil za cudzincov (*hostes*) na ich vlastnej zemi, odvádzajúc tento argument od 80. zákonného článku kráľa Kolomana zo začiatku 12. storočia. K všetkým starším argumentom, ktoré tvorili niečo ako ideový rámec života renesančného a barokového slovenského národa: autochtonnosť Slovákov, ergo starobylosť odvádzaná najčastejšie od Jafeta, iné uhorské právne autority ako Peter Réwa, Martin Sentiváni, ľudová etymológia etnonyma Slovákov odvádzaná od Sláva, rozšírenie Slovákov-Slovanov po celom svete etc. dodal učený J. B. Magin ešte jeden: „Ako totiž Rimania za oných dávnych čias uzavierali manželstvá so Sabinkami a s pannami z iných susedných miest, podobne navzájom sa ženila i Maďari so slovenskými dievčatami alebo so ženami a mladí Slováci, ba neraz i pochábi starci s Maďarkami.“ Rovnosť – egalitu národov Uhorska od samého počiatku jeho vzniku mali strážiť vzájomné sobášy, ktoré boli zároveň zábezpekou mieru v krajine. Kult Svätopluka (ktorý pohostinsky a s dobrou vôľou prijal zatúlaných Maďarov), spolu s ním gréckych bratov svätých Konštantína a Metoda, poukazovanie na autochtonnosť, starobylosť Slovákov v Uhorsku (často odvádzaných od biblického Jafeta), vedome zamieňanie etnonyma Slovákov za Slovan (okrem iného kompenzovalo nie prílišnú početnosť Slovákov), poukazovanie na zástoj Slovákov pri obrane uhorskej krajiny a tým i západnej civilizácie; k tomu kult národného jazyka, zástupný ženský symbol – matka Slovákov⁸... to všetko a ešte mnohé iné vytváralo ideový rámec, v ktorom sa pohybovala myseľ dobového slovenského obrodencu. Ani prvé zákony presadzujúce

maďarčinu na úkor latinčiny v uhorskom sneme z konca 18. storočia ani pozvoľný začiatok maďarizačnej politiky v prvej polovici 19. storočia či lákavé idey panslavizmu ešte nedokázali spochybniť pocit uhorského krajanského patriotizmu.⁹ Až praktická realizácia revolučných rokov 1848/1849, ktorá otriasla monarchiou, no najmä vzťahom Slovákov a Maďarov. Zatykače na Ľ. Štúra, J. M. Hurbana a M. M. Hodžu, aktuálnych vodcov slovenského obrodzovacieho procesu na jar v roku 1848, ich účasť na Pražskom slovanskom zjazde a následné ozbrojené vystúpenie, ktorého hlavným cieľom bolo vyňatie Slovenska z rámca Koruny svätého Štefana a jeho pričlenenie ku korunným rakúskym krajinám.

Tento fatálny proces ale znamenal i vyplavenie (emanáciu) Slovákov z uhorskej histórie (nie žeby v nej dovtedy neboli!). Na rozdiel od svojich niekdajších bratov Maďarov, ktorí si čoraz viac prisvojovali spoločnú uhorskú históriu, najmä, ako sme už spomenuli, prisvojením si pôvodného stavovského nomádsko-hunského mýtu. Slováci zostali historicky nahí. To im však nebránilo urobiť z toho prednosť. *Vi bud'ete slovom Sloveňi!*, sľubuje Peter Kellner-Hostinský svojim druhom. *Slovom*, teda *Logom*., sľubuje Peter Kellner-Hostinský svojim druhom. *Slovom*, teda *Logom*. A ďalší evanjelik, hlavný ideológ komunistického Slovenska v 20. storočí, Vladimír Mináč to už len obrátil hore nohami – vy, *Slováci, ste boli poslední a teraz budete prvými: ste najplebejskejší národ na svete, ergo vy ste sa už narodili ako komunisti*.(!) Slovenská elita sa tak programovo a úplne vzdala slávnej uhorskej histórie (čo iného jej nakoniec zostávalo).¹⁰ Týmto svoj národ zbavila aj etnicky slovensky cítiacej aristokracie (proces sa tu dovŕšil niekedy v sedemdesiatych rokoch 19. storočia). Ťažisko ďalšieho vývoja zostalo na slovenskej inteligencii.

Vráťme sa ale k pohostinskej teórii. Jej vyznávanie totiž najmenej od štyridsiatych rokov 19. storočia znamenalo neochotu podieľať sa na takom prúde slovenského politického myslenia, ktorý usiloval o vyčlenenie Slovenska z Uhorska. Štefan Launer, niekdajší priateľ Ľudovíta Štúra a neskôr jeden z jeho hlavných kritikov, píše: „... Arpádovci krmení boli krví a mliekom slovanským, Arpádovci učili mlúvať ženy slovanské. A nechaj se mi zde žádn anebo ze svau zlostí, anebo ze svau hlaupostí v cestu nepostaví a neřekne, že žena žádného na plod svůj vplyvu nemá.“¹¹ Iný významný slovenský historik druhej polovice 19. storočia, Jozef Hložanský, príslušník Novej školy slovenskej, ktorá usilovala o slovensko-maďarské vyrovnanie v rámci Uhorska, okrem iného zakladateľ slovenskej politickej historiografie, v *Úvode k poznaniu historie uhorskej* v roku 1271 podáva, že jednou z mála historicky dôveryhodných informácií *Anonymovej kroniky* je: „panovanie Zoltasa a jeho ženitba s jedinou dcérou Mojmíra II. Belehradského“. Vzápätí nato proklamuje takýto koncept uhorských dejín: „Terajšie kráľovstvo uhorské s takzvaným mocnárstvom marahanským čili Velikou Moravou je jedno i tože...“¹² Historická otázka príchodu predkov Maďarov do Karpatskej kotliny sa stala otázkou kontinuity či diskontinuity budúcnosti tejto časti Európy. Staré Uhorsko spelo k svojmu zániku. Iný slovenský historik Juraj Sklenár, obľúbenec ostrihomského arcibiskupa Alexandra Rudnaya, k tomu ešte v roku 1784: „kto v Uhorsku budí nenávisť voči iným národom, vyhľadáva zánik tohto štátu, a taktiež to, čo s tým súvisí, smeruje k zničeniu týchto základov, na ktorých Uhorsko stojí a ktorými sa upevňuje – je preto takýto občan vlasti nebezpečný.“¹³

Dnes už nijako nie je podstatné či bol tento prorocký výrok vypočutý alebo nie. Ani to, že po 1000 rokoch sa Slováci rozhodli „rozviesť“ s Maďarmi. Na mieste je otázka evolúcie historicko-právnej teórie, ktorá obhajovala práva Nemaďarov a špeciálne Slovákov na rovnocenné postavenie v rámci uhorskej štátnosti. Trochu inak ako Ján Baltazár Magin ju formuloval pred rokom 1733 Samuel Timon vo svojej knihe *Imago antiquae Hungariae (Obraz starého Uhorska)*.¹⁴ „A teda tí Slováci, o ktorých som písal vyššie, prijali Maďarov pohostinne. (...) Vedno spolu odolávali nepriateľom i upadali do nebezpečenstva. Z ich potomkov neskôr mnohí boli ozdobení šľachtictvom rodu a keď sa zveľadili bohatstvom a mocou, stali sa zakladateľmi rozvetvených a dnes už prastarých rodín, ktoré slúžia

k prospechu vlasti toľko, koľko treba.“¹⁵

Historizmus tvoril tradíciu a tradícia legitimizovala právo na život obrodeneho národa, či naopak na vládu národov v strednej Európe nad inými národmi. V tejto zjednodušenej logike vecí potom teória o násilnom zaujatí vlasti bola mocnejšia ako pohostinská teória z jednoduchého dôvodu – nemala v stredoveku precedens.

Keď v roku 1830 vydal v Poľsku H. Kownacki latinský text a poľský preklad *Uhorsko-poľskej kroniky*,¹⁶ nikto v Uhorsku si to prakticky nevšimol. Keď ale Stanisław Pilat v roku 1861¹⁷ vydal kroniku v kritickom vydaní v rámci prvého dielu *Monumenta Polonia Historica* Augusta Bielowského, medzi slovenskými historikmi spolu s ďalšími Slovákom prajnými komentármi samotného Bielowského vzbudila nebývalý rozruch. Okrem iného aj otázkou: Kto bola matka svätého Štefana? Uhorská tradícia v nej videla od Anonyma Šarlotu, dcéru sedmohradského Gyulu (Ďulu). *Uhorsko-poľská kronika* však hovorila o krakovskej, ergo slovanskej kňažnej Adelaide, ktorá ho navyše ako kedysi Klotylda merovejovského Chlodovika obrátila na kresťanskú vieru. *UPK* však okrem toho podávala zaujímavý príbeh o tom, ako Atila dobyl pre Uhrov Panóniu. Potom ako slávny vojvodca, nie nepodobne ako Alexander Macedónsky, kráča víťazne svetom (tu Európou), od dobytia Ríma ho odradí sen, v ktorom mu neznámy anjel sľubuje krajinu, v ktorej veľmoži zabili svojho kráľa, božieho pomazanca, a jeho potomstvu prisľúbi kráľovskú korunu z Ríma. Spomenutou krajinou je Sclavinia, ktorej sa slávny vojvodca v osemďnovej bitke zmocňuje. Keď však po tejto bitke niekoľko dní trávi v smútku a premýšľaní, dostane radu, aby si on zobral za manželku „a principe Sclavorum filiam“, dcéru kniežaťa Slovanov, a aby si jeho vojaci, opäť nie nepodobne ako v prípade Alexandra Macedónskeho, zobrali miestne Slovanky za manželky. Takto, ako píše neznámy kronikár, Sclavinia dostala meno podľa vojakov Atilu Hungaria. Na radosť všetkých slovenských vzdelancov spomenutý Stanisław Pilat datoval kroniku do 11. storočia. Keď sa k jeho datovaniu pridal profesor histórie v Černovci (Czernowitz) Reimund Keindl, zdalo sa víťazstvo pohostinskej teórie na dosah.

Prišla však prvá svetová vojna a vznik Česko-slovenskej republiky, v ktorej bolo potrebné „odhungarizovať“ československé dejiny, čo znamenalo zasa raz začínať slovenskú historiografiu odznova. Svetlá výnimka v tomto procese František Hrušovský síce vo svojich článkoch o slovensko-poľských vzťahoch v ranom stredoveku znovu upozornil na vážnosť *Uhorsko-poľskej kroniky*,¹⁸ po roku 1945 však musel do exilu. V roku 1969 vydal v Maďarsku Béla Karácsonyi kritické vydanie *Uhorsko-poľskej kroniky* s rozsiahlym latinským úvodom, ktoré tvorí do dnešného dňa serióznu východiskovú bázu na skúmanie tejto kroniky.¹⁹ V roku 1998 Ryszard Grzesik z Poznane vydal knižne svoju doktorandskú prácu na tému *Uhorsko-poľskej kroniky*.²⁰ Vyhlásil v nej Adelaidu za nehistorickú osobu a správne datoval vznik kroniky na dvor Kolomana Haličského, kráľa Galicie et Lodomérie, slavonskeho a chorvátskeho bána, brata Bela IV. Od rokov deväťdesiatych sa tiež podieľame na skúmaní tejto kroniky. Polemizujeme s R. Grzesikom ohľadne historicity kňažnej Adelaidy,²¹ ktorú sa prinajmenšom ako „mulier suadens“ pokúšame vrátiť histórii. Zároveň sa však usilujeme znovu upozorniť na význam tejto kroniky pre koncept slovenských a uhorských dejín. Ak kronika naozaj vznikla na dvore Kolomana Haličského, potom je jasné, že myšlienka zjednotenia rôznosti Uhorska prostredníctvom pohostinskej teórie bola predmetom diskusie samotných Arpádovcov.

Poznámky

¹ TIBENSKÝ, Ján: *Chvály a obrany slovenského národa*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1965, s. 72.

² SZÜCS, Jenő: *Theoretische Elemente in Meister Simon von Kézas „Gesta Hungarorum“ (1282–1285)*. In: *Nation und Geschichte. Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte*, trans. Johanna Kerekes. Köln; Wien: Böhlau Verlag, 1981, s. 263–328.

- ³ Pozri slovenský preklad TIBENSKÝ, Ján: *Chvály a obrany*, s. 16–17.
- ⁴ Pozri slovenský preklad TIBENSKÝ, Ján: *Chvály a obrany*, s. 25–26.
- ⁵ SCHMIDT, Róbert: *Svätoplukovská legenda a jej funkcie v stredoveku* (Diplomová práca). Bratislava: Katedra slovenských dejín, 2000, 119 s. Tu *passim*.
- ⁶ KUČERA, Matúš: *O historickom vedomí Slovákov v stredoveku*. Historický časopis (ďalej HČ), 25, 1977, s. 227–230. Podobne STEINHÜBEL, Ján: *Veľkomoravská historická tradícia zadunajských Slovákov*. HČ, 33, 1990, s. 693–705.
- ⁷ Pozri slovenský preklad TIBENSKÝ, Ján: *Chvály a obrany*, s. 47.
- ⁸ Pozri HOMZA, Martin: „*Večneženské*“ ako súčasť konceptu slovenského mesianizmu. In: *Literárny archív*, roč. 36–37, ed. Terézia Kaššayová. Martin: Slovenská národná knižnica, 2002, s. 128–139.
- ⁹ Štefan ELIÁŠ : *Uhorské vlastenectvo a Slováci : Syntéza historickej dimenzie*, vol. 1, časť 1–2. Košice 1991, s. 34–35.
- ¹⁰ Pozri HOMZA, Martin: *Slovenský variant mesianizmu*. In: *Kontinuita romantizmu : Vývin – súvislosti – vzťahy*, ed. Jozef Hvišč. Bratislava : Slovensko-poľská komisia humanitných vied, 2001, s. 83–100.
- ¹¹ LAUNER, Štefan: *Povaha Slovanstva v zvláštnom ohľade na spisovnú reč Čechov, Moravanov a Slovákov*. Lipsko 1847.
- ¹² HLOŽANSKÝ, Josef: *Úvod k poznaniu historie uhorskej*. In: *Letopis Matice slovenskej*, 8, 1871, sv. 2, s. 56 a 61.
- ¹³ Citovaný slovenský preklad podľa TIBENSKÝ, Ján: *Chvály a obrany*, s. 130.
- ¹⁴ TIMON, Samuel: *Imago antiquae Hungariae representans terras, adventus et res gestas gentis Hunnicarum*. Cassoviae : Typis Academicis Soc. JESU, per Joan. Henricum Frauenheim, 1733, 276 s. Niektoré časti boli preložené do slovenčiny. Pozri Samuel TIMON : *Obráz starého Uhorska*, trans. Ján M. Dubovský, ed. Jozef Šimončíč. Cambridge (Ontario) : Dobrá kniha, 1991, 74 s.
- ¹⁵ TIMON, Samuel: *Obráz starého Uhorska*, s. 60.
- ¹⁶ *Kronika węgierska na początku wieku XII. Kronika czeska na początku wieku XI. W łacińskim języku pisane: z tłumaczeniem na polski język. Todzież Ziemopismo Bedy wieku VIII. List Popa Jana wieku XIII. Z rękopismów różnych Bibliotek*. Ed. a trans. H. Kownacki.
- ¹⁷ *Kronika Węgiersko-Polska*. Ed. S. Pilat. In: *Monumenta Poloniae Historica* (ďalej MPH) 1. Ed. A. Bielowski. Lwów 1864, s. 495–513.
- ¹⁸ František HRUŠOVSKÝ: Boleslav Chrabrý a Slovensko. In: *Sborník na počest' Jozefa Škultétyho*. Ed. Andrej Mráz. Turčiansky sv. Martin 1933, s. 454–482.
- ¹⁹ CHRONICA Hungaro-Polonica. (ďalej CHP). Ed. Béla Karácsonyi. In: *Acta Historica Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*, roč. 26, 1969.
- ²⁰ GRZESIK, Ryszard: *Kronika węgiersko-polska*. Poznań: PTPN, 1999, s. 244.
- ²¹ HOMZA, Martin: *Pokus o interpretáciu úlohy kňaznej Adelajdy v Uhorsko-poľskej kronike*. Historický časopis, 47, 1999, s. 357–382.

Zuzana KÁKOŠOVÁ

K podobám ľúbostnej poézie v staršej slovenskej literatúre

Svojím pohľadom na slovenskú ľúbostnú poéziu stredoveku, renesancie a baroka by som chcela rozšíriť poznanie svetskej poézie starších literárnych období aj o jej zaradenie do širšieho kontextu nielen našej poézie, ale aj poézie „susedných“ literatúr (maďarskej a českej, perspektívne aj poľskej). Do akej miery budeme môcť hovoriť o priamych väzbách medzi literárnymi textami, alebo o typologickej zhode vývinu, alebo či ide o uplatnenie tematických a štylistických univerzálií, topoi v textoch, ktoré prevažne (na slovenskej strane absolútne) existovali len v rukopisnej podobe, môže ukázať len sústredený a najmä dlhodobý výskum tejto, prevažne rukopisnej, literatúry. Profesor Eduard Petrů vo svojej „Glose k existencii topoi ve starší české a slovenské literatuře“ v oblasti didakticko-reflexívnych, moralistických prípadne satirických textov (Petrů, 1996 s. 246 – 249) vylučuje analógie a postup typologickej zhody „s ohledem na jiné časové, společenské a kulturní zařazení rukopisných záznamů slovenské poezie...“. Dodáva, že práve v oblasti topoi treba hľadať riešenie otázky vzťahu analogických miest staršej českej a slovenskej literatúry. Avšak je o niečo jednoduchšie skúmať z hľadiska „topoi“ literatúru, ktorá pracuje s výrokmi, s formuláciou morálnych zásad, s kritikou alebo výsmechom ako poéziu, ktorá chce vyjadriť vnútorné city lyrického subjektu. Po zatiaľ zbežnom pohľade na mne dostupné texty najmä českej ľúbostnej poézie okrem zreteľných rozdielov, bude tu aj veľa podobného až zhodného možno práve z oblasti motivických, ale i výrazových topoi. Podľa mňa, vo výskume rukopisnej tvorby sa nedá úplne vylúčiť ani priame nadväzovanie, keďže niektorí zapisovatelia „slovenských“ rukopisných spevníkov a zborníkov pôsobili napríklad na Morave, alebo (podľa svedectva Jozefa Minárika, 1969) zapisovali nielen slovenskú, ale aj českú a maďarskú poéziu.

Na rozdiel od českej literatúry sa nám pôvodné pamiatky svetskej lyriky (vrátane ľúbostnej) bezprostredne zo stredoveku nezachovali, len predpokladáme, že tu v recepcii táto podoba lyriky fungovala. Svedčia o tom jednak cirkevné zákazy alebo nábožensko-moralistické traktáty, v ktorých sa tento typ literatúry odsudzuje (Ján Jámbor z Rožňavy, *Krásny traktát o ostražitosti nad piatimi zmyslami*. Tractatus pulcherrimus de custodia quique sensuum, 1462–1473). Ojedinele stojí zápis pisárskeho veršika v *Novohradskom daňovom registri* (1457), ktorý urobil **Leonard z Uničova**, výberca portálnej (majetkovej) dane. Svojím charakterom svedčí o tom, že u nás existovala zábavná mestská literatúra nielen svetského, ale aj erotického charakteru:

*O myla panna czo thy mas
Quod my das neves ras Amen*

*Ó, milá panna, čo ty máš,
čo mi dáš – nevieš – raz
Amen*

Čo však ľúbostná poézia „zameškala“ v 14. – 16. storočí, to si vynahradila v 17. a „dobešla“ v 18. a začiatkom 19. storočia, síce v rukopisnej spevníkovej a zborníkovej podobe, ale jej množstvo svedčí o popularite a obľube medzi „konzumentmi“. Patrila totiž spolu s veršovanou epikou k dominantným žánrom svetskej poézie už v slovenskej renesančnej literatúre. Príznačne na počiatku vývinu ľúbostnej renesančnej poézie stojí epicko-lyrická veršovaná romanca, anonymná skladba *Píseň o dvouh uherských pánoch a tureckého cisára dcére* (*Siládi a Had'máži*, napísaná asi v roku 1560), ktorá je zapísaná v *Turolúckom kancionáli* (1684). Zostavil ho rektor v Vrbového a Turej Lúky Ján Liborčan (Liborcenus), ktorý väčšinu textov zapísal, ba pri niektorých sa predpokladá aj jeho autorstvo. Zachovalo sa 222 strán z pôvodných 380 a jeho exemplár sa nachádza v Olomouci. Symbolicky premostuje oba najfrekvencovanejšie renesančné svetské žánre, stojac však mierne na strane epiky. Napriek prevahe epických prvkov (dej, dialóg, monológ), vyskytujú sa tu už aj silné lyrické

ľúbostné pasáže (lyrický monológ sultánovej dcéry v Sihoti „Želím se velmi...“), ktoré predznamenávajú udomácnenie lyriky v slovenskej poézii obdobia renesancie. Spojivom s epikou, menovito historickou, je fakt, že hlavní hrdinovia Siládi Mihál (Michal) a Hadmáži (Had'máži, Hadmázi) Ladislav (Láclav) podľa mena boli historickými osobami, alebo ich menami pripomínajú, avšak príbeh je fikcia, je vymyslený. Nie je zaznamenaním reálnej udalosti (čo robia historické piesne), predstavoval tzv. „krásnu históriu“, obľúbenú aj v maďarskej literatúre. Pôvod a najmä pôvodnosť tohto textu však dodnes vzbudzuje dohady a má za následok rôzne stanoviská (Csanda, 1972). Text je poetologicky vyspelý, dej umne skomponovaný, autor použil trojdielnu deväťveršovú strofu s niekoľkými variantmi rýmového usporiadania. Vzhľadom na to, že zo stredoveku sa v slovenskej literatúre nezachovali žiadne pôvodné texty ani historickej epiky ani ľúbostnej lyriky, súhlasíme so závermi Stanislava Šmatláka: „...to bol autor“ (piesne *Siládi a Hadmáži*, pozn. Z. K.) „aj poetologicky vzdelaný, že iste vedel niečo o tradícii veršovaných rytierskych (resp. šľachtických) príbehov, ktorá sa na literárnom horizonte neskorostredovekého Slovenska síce nezachovala, no ktorá tu bola v spoločenskom obehu, napríklad prostredníctvom vyžarovania českého kultúrneho prostredia, kde tento žáner vydal najmä v 14. storočí bohatú úrodu básnických textov.“ (Šmatlák, 2002, s. 198).

V latinskej poézii 16. storočia ťažko nájdeme subjektívnu lyriku, keďže latinsky píšuci autor necítil príliš potrebu vyjadrovať osobné city a stavy. Epithalamiá sú len gratuláciami k uzavretiu sobáša, zvykli sa dokonca na svadbách aj čítať a verejné pretriasanie intímnych citov by sa isto považovalo za minimálne nepatričné, či neslušné. Máme však medzi autormi, ktorých zaradujeme do dejín slovenskej literatúry, výnimku, ktorou je **Ján Bocatius** so svojím cyklom „ľúbostných“ básní venovaných Rubelle. Je však doslova ukrytý medzi gratulačnými básňami k sobášu (epithalamiá) v kapitole jeho knihy *Päť kníh uhorských básní* (Hungaridos libri poematum V., 1599) nazvanej *Svadobné básne* (Nuptialia). Ani v nich si však nedovolí otvorene, dokonca s erotickou narážkou (*Jediná nôcka je pre milencov milšia ako tisíc dní*) vyznávať lásku a prejavovať rozčarovanie z nej reálne identifikovateľnej žene. Rubella, čo znamená Červenolica, je temer isto fikcia. Reálna postava prichádza až po rozchode s Rubellou (prirodzene zo strany autora) a je ňou Bocatiova budúca manželka Elsula Belsiová (*Pučí sa, plače, Sauter, tá Rubella, kedysi naša*). Indikátorom toho, že celý cyklus je výrazom autorskej štylizácie, gesta, je aj postava Sautera, prešovského kňaza, ktorý pravdepodobne Bocatia s Elsulou Belsiovou aj sobášil.

Skutočnú renesančnú ľúbostnú lyriku v slovenskej literatúre predstavuje osem anonymných ľúbostných piesní (zapísané v kódexe v rokoch 1603–1604), ktoré majú charakter prevažne kurtoáznej a galantnej lyriky a sú zapísané v *Kódexe Jána Fanchaliho-Jóba* (1595–1608), prosieckeho zemana. Väčšina svetskej poézie zo 17. a 18. storočia – vrátane ľúbostnej lyriky – sa nachádzala a nám sa zachovala len v podobe zápisov v rukopisných spevníkoch a zborníkoch. Je v nich zaznamenaná prevažne umelá, pololudová a ľudová poézia, ktorú zapisovali zemanovia, duchovní, učitelia a študenti. Ich mená zväčša nepoznáme a pre oblasť ľúbostnej poézie počas celej jej predosvietenskej existencie treba povedať, že mená poznáme len výnimočne! Spomínaný *Kódex Jána Fanchaliho-Jóba* je však jediným renesančným zborníkom, ktorý nám zachoval ľúbostnú svetskú poéziu. Ján Fanchali-Jób (? – pred 1613), bytčiansky thurzovský úradník, bol len zapisovateľom piesní a dodnes sa nepodarilo objasniť ich autorstvo ani na základe sporadických akrostichov (Daniel a Adam). Piesne objavil a popísal Ján Mišianik roku 1958 a doterajšie bádania o nich sa sústreďovali najmä na zisťovanie ich pôvodu, či sú alebo nie sú prekladmi z maďarčiny, či sú alebo nie sú parafrázami či imitáciami maďarských básní rovnakého charakteru, predovšetkým Bálinta Balassiho. Aj v samotnom *Kódexe* tvoria akýsi slovenský ostrovček v prevažne maďarských textoch, ktoré tvorí 21 lyrických básní (z toho osem od Balassiho), Balassiho ľúbostná dráma *Credulus és Júlia*, dve „krásne histórie“ a dve veršované kroniky. Celý rukopis napísali štyria

ľudia, ale jeho podstatnú časť, vrátane slovenských piesní, zapísal Fanchali (Mišianik, 1980, s. 223).

Osem básní *Kódexu* nám podáva obraz o charaktere súvekej ľúbostnej poézie a je zároveň akýmsi „predobrazom“ jej nasledujúceho, barokového vývinu. Z komplexného pohľadu možno povedať, že tu ide o subjektívnu poéziu, predmetom zobrazenia ktorej je láska a stavy s ňou spojené, prežité a precítené samotným lyrickým subjektom (mužským aj ženským). Vo väčšine básní cítime vnútorný vzdych alebo lament (výnimku tvorí len erotická alegória *Pan otec, pani matka*) nad skutočnosťou, ktorá sa týka lyrického subjektu. Podriaďuje sa mu aj štýl výpovede: zvolania, apostrofy smrti, nešťastia a Boha, pátos. Texty jednotlivých básní sú veľkou mierou presýtené tendenciou autora zdôrazniť lyrický subjekt v nešťastnom položení, zdôrazniť paradoxnú spätosť lásky s nešťastím a so smrťou (*Ach, potešení mé roztomilé*). Láska je tu chápaná ako jedinečnosť nepodliehajúca všeobecnosti, ale jej spoločenskému uznaniu a oficiálnemu zavŕšeniu prekáža tlak zvonku, rodičia, či zlí ľudia vôbec vzťah ničia (*Mejž ty lítost, má najmilší*). Renesančnosť sa prejavuje najmä cez zdôraznenie senzuálneho vnímania milovaného (*Bože, požal toho smútku žalostného*) alebo cez akúsi obdobu „humanistického intelektualizovania“ textu (*Pane Bože milý, toběť se žaluji*).

V tomto súbore renesančných ľúbostných piesní máme zachovaný unikátny prejav žánrového a štýlového synkretizmu, ktorý svedčí aj o tom, ako ťažko sa v slovenskej literatúre udomáčňovala renesancia a renesančný životný pocit. Svedčí o tom aj to, že v svojej podstate svetskej poézii sa len postupne a doslova nesmelo emancipoval lyrický subjekt v prejavoch svojej emocionality. Je tu zreteľný proces, ako si renesančná ľúbostná poézia hľadala a vytvárala výrazové prostriedky, ktoré vyhovovali tomu, čo chcela vyjadriť: bezprostredne prežitý a prežívaný ľúbostný cit, sklamanie z neho, či hľadanie jeho naplnenia. Autor v krízovej situácii volí už známe spôsoby, ktoré vyjadrovali intímnu komunikáciu a – čo je zaujímavé v týchto piesňach – je to spôsob komunikácie obvyklý v duchovnej poézii, prípadne v žalmoch. Incipity, apostrofy, kompozícia pomocou rámcovania variantným motívom, exponované pocity poníženia, smútku, žiaľu, uctievanie princípov kresťanskej morálky, využitie tradičných symbolov svetskej i duchovnej lásky, obetavosti, ale aj tragickej lásky (pelikán a labuť), hojný myšlienkový a najmä syntaktický paralelizmus, či antitéza smutok-radost' prispievajú k vysokej poetologickej úrovni textov súboru, ktorá nesúvisí len s dobrou znalosťou dobovej kurtoáznej lyriky.

V barokovej svetskej poézii sa situácia zmenila do tej miery, že pribudli ďalšie žánre, ale naďalej zostala ľúbostná lyrika jedným z najvýznamnejších, kvantitou i kvalitou. Rukopisnosť však pre svetskú poéziu ostala naďalej významným znakom, tlačené texty ľúbostnej poézie vlastne ani nemáme. Druhým znakom ostáva naďalej anonymnosť, ktorá v istom zmysle vyplýva z prvej. Texty sa nám zachovali v rukopisných spevníkoch a zborníkoch zo 17., ale najmä z 18. a začiatku 19. storočia. V prvej polovici 17. storočia sú najvýznamnejším zápisom spomínané renesančné ľúbostné piesne v *Kódexe Jána Fanchaliho-Jóba*, keďže v tomto období sú zápisy v dobových rukopisných spevníkoch a zborníkoch sporadické, ide o jednotlivé texty prevažne didakticko-reflexívne, moralistické, ojedinele erotické, či satirické. Až v druhej polovici 17. storočia zaznamenávajú aj ľúbostnú poéziu. Z nich najvýznamnejšie sú *Kódex Ladislava Vietorisa* (Notae Hungariae variae, 1660–1679?) a *Kódex Anny Szirmayovej-Keczerovej* (Nápevy starých slovenských zpívanek od urozené paní Anny Szirmay, rozené Keczer, roku 1725–1730, zo začiatku 18. storočia). Nenájde tu však celé texty piesní, ale len ich incipity, zapisovatelia sa viac sústredili na melódiu. Sú však svedectvom existencie ľúbostnej poézie a vlastne aj jej obľúbenosti, texty boli také známe, že stačilo zapísať len incipit.

Z veľkého množstva spevníkov a zborníkov 18. a prvej polovice 19. storočia si všimnem len tie, v ktorých sú zápisy barokovej ľúbostnej poézie (alamódovej). „Prechodný typ“ (Jozef

Minárik, 1969) medzi Kódexom Ladislava Vietorisa prípadne Anny Szirmayovej-Keczerovej a spevníkmi a zborníkmi „štandardného, miešaného, kollárovského“ typu predstavuje zborník *Hungarici saltus* (Uhorské tance, 1730), v ktorom sú okrem melódií slovenských a maďarských piesní a tancov zapísané jednak incipity (*Treba knezom; Samas' biela bývala, Co nám reknú Smutný slávik spívá, Bídny život, Marné utešeni*), ale aj prvé strofy obľúbených alamódových ľúbostných piesní, ktoré sa neskôr objavujú v rozličných variantoch: *Netráp, zrádná Venuše Zústaň, komu chceš má milá, Šuhajčku holube*. O zborníku sa písalo predovšetkým z hudobného hľadiska (Vševlad J. Gajdoš, R. Rybáříč a O. Elschek). V maďarskom *Dolnokubínskom zborníku* (okolo 1782) už prevláda umelá poézia. Okrem alamódových piesní (*Ach, ach já zarmúcený, Žáden neví, co je láska, kdo ju neskúsil, Andelské stvorení, má panenka*) tu nájdeme aj makarónske satiry, slovensko-latinskú a maďarsko-slovenskú, erotickú lascívnú žartovnú pieseň. Zborník pochádza asi zo západného Slovenska, možno od trnavského klerika a pomenovaný je podľa miesta uchovania, nachádza sa totiž v Čaplovičovej knižnici v Dolnom Kubíne. Okrem slovenskej obsahuje aj latinskú, nemeckú a poľskú poéziu, latinsko-poľskú prózu a najmä maďarské piesne a prózu.

Pre poznanie a štúdium alamódovej poézie sú významné tri zborníky: *Zborník Jána Lányho I - II* (predovšetkým jeho prvý zväzok z rokov 1759–1856), *Zborník Jána Buoca* (1770–1790) a spevník *Pisne Wsseligake* (druhá polovica 18. storočia). Prvý zväzok *Zborníka Jána Lányho* obsahuje dva cykly: *Písničky novotné* (ladené optimistickejšie, keďže je to už umelá poézia „osvietenského“ charakteru, v ktorej sa prejavuje osvietený optimizmus a nachádza sa tu ľúbostná poézia často študentská a jej varianty) a *Písničky marnotratné* (ladené pesimistickejšie, keďže ide o typické alamódové piesne: *Netráp, zrádná Venuše, darmo myslíš, darmo túžiš, darmo sa ty sužuješ, Virginis valedicentis – Šuhajčku holube, Juvenis valedicentis – Zústaň, komu chceš, zústaň milá, Amor, ó Amor, proč mne tak sužuješ*). Zborník sa nachádza v Univerzitnej knižnici v Bratislave pod názvom *Sbierka rôznych skladob a národných piesní*. Obsahuje však aj české, latinské, nemecké a maďarské piesne a slovenskú prózu (napríklad magické recepty a paškvily). Zapisovateľ Ján Lány (1743–1824) bol evanjelickým farárom a pôsobil napríklad v Maglóde (Peštianska stolica), v Moravskom Lieskovom (Trenčianska stolica) a v Ratiboři (Morava). Niektoré zápisy urobil aj jeho otec a posledné zasa synovec Ján Lány (1793–1848), evanjelický farár v Ratiboři. Umelú poéziu v *Zborníku Jána Buoca* predstavujú varianty barokových alamódových piesní *Amor, ó Amor, proč mne tak sužuješ, Lebo miluj, lebo nechaj, zlý, neverný šuhaju, Ťažké žití srdci mému, Kdo chce vedet, co jest láska, Ach, tyranko srdce mého, proč si mne tak ranila*. Zapisovateľ, liptovský zeman z Boce, bol pravdepodobne posledným majiteľom zborníka (jeho zápisy sú na konci). Ten má podobu zošita s latinskými a nemeckými štylistickými cvičeniami (koncepty listov a pod.). Mal titul *Exercitationes styli. Carponae 1690* (Štylistické cvičenia. Krupina 1690) a postupne patrilo viacerým majiteľom. Dnes je v OSZK v Budapešti. Spevník *Pisne Wsseligake* predstavuje najucelenejší spevník barokovej alamódovej ľúbostnej poézie a obsahuje väčšinou jej varianty: *Neni v more tolko drobného kameni, Ah, smutna novina, žalostna ta hvila, Zústaň komu hceš, moja mila, Ah, ja zarmucena pre tebe, muj mily, Kdož mne spomuže, kdož mne vymuže, Vale, vale serdce mile, lastovičko ma mila, Lamentacia zarmuceného serdca – Hodim k tobe, ma mila dušičko, Ja milujem, nesmim povidati, Ťažko žití serdci memu*. Pochádza z východného Slovenska a nachádza sa v MTAK v Budapešti. Obsahuje aj maďarské piesne.

Alamódová poézia je zapísaná aj v ďalších spevníkoch a zborníkoch:

Spevník Dionýza Kubíka *Cantiones slavonicae* (1791, *Krásá – Čo máš ve mne zalíbení, Samotnost – Ťažko bolo sykorovi pod vodú pluvati, Já milujem, nesmím povídati*) spolu s poľskými a českými piesňami, dominuje však v ňom ľudová poézia.

Spevník Cantillena. Énekek. Pesnicki. (druhá polovica 18. stor.), ktorého autor patrili medzi prvých uvedených zapisovateľov ľudovej poézie a umelú ľúbostnú poéziu zapisuje viac-menej okrajovo (*Ach, kam se podívám, Altercatio mulieris cum viro, Abeceda ženská – A, a, a, každá žena zlá*).

Spevníček Pjsné světské Slowenské (druhá polovica 18. stor.), v ktorom prevláda umelá poézia a obsahuje najmä varianty alamódových ľúbostných piesní: *Stromeček zelený, velmi premilený, Vrať mi, má milá, čo si mi vzala, katuš, Katuš, mé srdéčko, čo mne sužuješ*.

Spevník Slovenskje národnje Zpjevanky od Roka 1786 (koniec 18. stor.), v ktorom prevláda umelá poézia a okrem slovenskej alamódovej (*Ach, láska fortílná, čo si to zmyslila, Píseň nová – načo já tolko myslím, Z okénečka vykúkala, Já milujem, nesmím povídati*) tu nájdeme aj piesne z repertoáru českej jarmočnej piesňovej tvorby: *Píseň strašlivá o tabaku, Píseň o babe, Píseň nová o paráde*. (Zatiaľ najpodrobnejší prehľad spevníkov podáva Minárik, 1969)

Jediným neanonymným dielom barokovej ľúbostnej poézie je panegyrická galantná skladba *Obraz panej krásnej perem malovaný, která má v Trnave svoje prebývání* (1701) od **Štefana Ferdinanda Seleckého** (okolo 1675–?). O jeho živote a diele vieme veľmi málo. Okolo roku 1700 mohol študovať na trnavskej univerzite právo a po jej skončení pôsobil ako hospodársky úradník na majetkoch Juraja Bihariho v Trnave. Svoju skladbu napísal pravdepodobne na počesť istej Kataríny Carbortrany, krásnej Trnavčanky a podporovateľky mladých básnikov. Táto rozsiahla skladba jednoznačne inklinuje k žánru galantnej ľúbostnej poézie, predstavuje veľkorysý koncipovaný hold krásnej, ale i múdrej a cnostnej dáme. Opis krásy, obvyklý kompozičný prostriedok v renesančnej ľúbostnej poézii, sa v barokovej najmä alamódovej stráca, nájdeme tu len sporadické narážky na fyzickú krásu objektu lásky. Výnimku tvorí práve Seleckého skladba, rozsiahly (365 veršový slovný portrét: „perem malovaný“). V alamódovej poézii akosi básnik viac cíti ako vidí, kým Selecký sa minimálne prejavuje ako citovo zaangažovaný subjekt, ponecháva si počas celého opisu viac-menej odstup od objektu. Nenájdeme tu erotické narážky (viď mimoriadna cudnosť opisujúceho chúlостivé partie ženského tela) ani sentimentálnu naliehavosť alamódového milenca snažiacего sa získať náklonnosť svojej vyvolenej. Seleckého báseň ako celok predstavuje „čisté elógium telesných a duchovných predností ženy – Trnavčanky a samotného mesta Trnavy“ (Koprda, 1994, s. 404).

Skladba sa kompozične člení na tri časti: v krátkom úvode (verše 1–22) naznačuje autor cieľ skladby i metódu systematického opisu, v centrálnej časti (verše 23–210) sa nachádza detailný opis fyzickej krásy a duševných cností „krásnej panej“, v záverečnej časti (verše 211–354) subjekt básne rozvíja vyznanie svojho osobného obdivu i akéhosi uctievania širšieho okolia, ktoré prerastá do hyperbolického obrazu obľúbenosti a vychýrenosti za hranicami krajiny:

*Kolko je kolvačky krajín v Europie,
všecky pro ňu viedá juž včil o Trnavie.*

Táto časť básne v súlade s barokovým chápaním poézie, poskytuje možnosť jej interpretácie ako alegórie na trnavskú univerzitu a univerzitnú vedu (Turčány, 1969). Svoju krásavicu opisuje Selecký doslova „od hlavy až k patám“ a pri jednotlivých detailoch ženského tela si pomáha zmyslovo konkrétnymi obrazmi konvenčného, ale i originálneho charakteru. V snahe o maximálnu mieru idealizácie portréту krásnej panej nájdeme v texte temer kompletný register obvyklých motívov vyjadrujúcich krásu: zlaté vlasy, mramorové čelo, oči krajšie ako sokolie, hubička sladšia ako med, zúbky ako perly, ruky biele ako alabaster a pod. V konečnej podobe sme svedkami zaujímavého úkazu, keď básnik predmetne opisuje ideál skôr renesančnej, subtilnejšej „krásky“, ale už barokovými, hyperbolizujúcimi

básnickými prostriedkami. V tretej časti sa v závislosti od cieľa posúva básnické vyjadrenie do abstraktnej roviny poznačenej barokovým pátosom a hyperbolizáciou, keďže môže ísť o oslavu Trnavskej univerzity a univerzitnej vedy.

Ako som už naznačila pri charakteristike barokových spevníkov a zborníkov, aj v slovenskej ľúbostnej poézii máme zachované značné množstvo textov barokovej alamódovej poézie. Vo všeobecnosti afirmatívne sa v nej preberajú základné znaky alamódovej poetiky, napríklad uhladený, „fajnový“ spôsob vyjadrovania, štylizovanie sa lyrického subjektu do postavy smutného, trpiaceho až omdlievajúceho zamilovaného. Tento zaľúbenec nemá vždy „logické“ (reálne, konkrétne) dôvody na svoje lamentácie nad tým, že ho opustila falošná milá (*Amor. Ó Amor, proč mne tak sužuješ*). Lyrický subjekt (častejšie mužský ako ženský) monologicky rozpráva o svojich mukách, spôsobených veľkosťou a hĺbkou svojej lásky, ktoré sú také neznesiteľné, že jediné východisko, vyslobodenie a úľavu vidí práve v smrti (*Ach, tyranko srdce mého, proč si mne tak ranila*).

Výrazová rovina alamódovej básne obsahuje módné slová románskeho pôvodu, ktoré celý citový výlev robia galantným, strojeným a jazyk neprirodzeným: „amant, kontentný, akomodovať, fortilný, falšovať“ a iné. Motivicky bola táto poézia otvorená najrôznejším vplyvom (náboženským, antickým, ľudovým a pod.), využívala doslova všetko, čo umožňovalo hyperbolicky zdôrazniť sentiment, nie prežitý cit lásky.

Česká ľúbostná poézia, na rozdiel od slovenskej, má bohatú už stredovekú históriu. Aj baroková alamódová poézia sa teda vyvíjala a formovala v úplne inej literárnej tradícii. Problematika jej typologického a poetologického porovnávania so slovenskou alamódovou poéziou je rozsiahla, členitá a náročná na čas, takže mnohonásobne prekračuje rozsah a dosah jednej prednášky. K dispozícii som mala antológiu *Smutní kavaleři o lásce*, ktorá obsahuje *Sborníček Anny Vitanovské* (spevníček, ktorý jej venoval neznámy autor, podpísal sa len iniciálami VDZ, 21. mája 1631) a rozsiahlu skladbu J. V. Rosu *Diskursus Lypirona*, venovaný Anne Lidmile Kateřině Benolové 26. júla 1651. Aj keď profesor Josef Hrabák i Zdeňka Tichá konštatujú zvýšenú alamódovosť, štylizovanosť u Rosu oproti spevníčku pre Annu Vitanovskú a odôvodňujú to časovým rozdielom a postupujúcim vývinom literárneho cítenia a barokovej estetiky, v porovnaní s textami slovenskej alamódovej poézie sa aj tento spevníček javí ako mimoriadne výrazne alamódový. Isto, nie sú také všetky jeho piesne, spevníček má rôzne štylizované texty. Prevažne sú tu typické alamódové laments nad nešťastnou láskou (č. I., II., III., VIII., XI., XVI), ale i nárek opusteného, ktorý povoláva svoju lásku späť (č. XV.), patetická rozlúčka s láskou (č. XII), rozsiahla (138 veršov) humanizmom silne poznamenaná pieseň číslo XI. K niektorým by sme našli pendanty v slovenskej literatúre (napríklad k tým, v ktorých sa prejavuje vplyv ľudovej slovesnosti, č. VI. a X.), prípadne k alamódovým lamentom. Avšak k tým, v ktorých cítiť vzťah k stredovekej rytierskej literatúre (č. V), by sme v slovenskej barokovej alamódovej poézii márne hľadali príbuzné texty. Mimoriadne zaujímavý text predstavuje pieseň č. IX. Ženský subjekt v monológovi sa sťažuje, že má starého manžela, praje mu skorú smrť, teší sa, že ho už konečne pochová a bude si môcť užívať s mladými. Alamódovosť tu výrazne oživujú alúzie na renesančnú novelistiku, na príbehy z Boccacciovho Dekameronu, postoj lyrického subjektu, ktorý možno najvýstižnejšie vyjadruje slovo rozpustilosť. Ženský lyrický subjekt nájdeme ešte v poslednej piesni súboru (č. XVII) a na rozdiel od svojich mužských pendantov je odhodlaná svoju „tesknosť“ znášať tajne.

Z poznania pomerne malého počtu textov, i keď na počet veršov to nie je až také zanedbateľné (spolu 4048 veršov, 789 *Spevníček Anny Vitanovské* a 3259 *Diskursus Lypirona* J. V. Rosu) sa črtajú rozdiely v podobe alamódovej poézie v českej a slovenskej literatúre: v českej prevláda kultivovanosť, knižnosť, štylizovanosť, niekedy až monotónnosť, lyrický subjekt (výraznejšie mužský ako ženský) tlmí svoju emocionálnu spontánnosť, ale aj demonštrovanú expresívnosť a afektovanosť. Veľmi dobre vystihuje jeho situáciu latinské

slovo temperancia. Je síce veľmi nešťastný, trpí pre nešťastnú lásku, ale nezníži sa k pomste. Na druhej strane slovenský lyrický subjekt nám podáva takúto básnickú definíciu alamódového básnenia o láske:

*Ach, tyranko srdce mého, proč si mne tak ranila,
že si strelku srdci mému jedovatú pustila!
Ach, umírám, ach, omdlávám, falešná milovnice,
Od tvých falšů sem zmordován, nešťastná podvodnice!*

*Já sem pro te život vážil, bych se mohl zalíbit,
A ty, falešná panenka, dala si se ty zmenit.
Já sem pro te v každé době činil, co se líbilo,
A to tvému prezlostnému srdci vzácné nebylo.*

*Do očí se stavela, jak bys mne milovala,
Když sem od tebe odešel, za jiným pozírala.
Všecko si vypovedala, v čem sem se zveril tobe,
Falešného milování pomsty nemineš z nebe.*

*Ach, zatmi se, slunce, zatmi na obloze nebeské,
Nechť již svítiti více na to falešné srdce!
Spál je, oheň, obrát' v popel to nezářné stvorení,
Nechť více nedodává mému srdci sůžení!*

*A když se to i tak stane, já umrem s veselostí,
Napíšem na hrobe takto: Skladám své mladé kosti.
Tu, hle, leží jedno telo od falše zmordováno
A které je v prach a popel již všecko obráceno!*

Lúboštná poézia v svojom svetskom variante patrila od baroka k významným poetickým žánrom a svojou otvorenosťou najrôznejším vplyvom predstavovala aj zaujímavý poetologický problém. Dosiaľ sa jej v slovenskej literárnej vede nevenovala systematická pozornosť, najmä nie interpretačná s využitím postupov historickej poetiky. Okrem ojedinelých štúdií (Štilicha, 1974) alebo záujmu o skúmanie meziliterárneho kontextu niektorých básní alebo súborov piesní (Koprda, 1994, 1999), zatiaľ máme niekoľko antológií, ktoré takúto poéziu prezentujú. Okrem svetskej lúboštnej poézie významnú skupinu v baroku tvoria duchovné lúboštné piesne, mysticko-erotická poézia. Vyjadruje sa v nej láska najmä ku Kristovi prostriedkami naskrze svetskými. Nezriedka jediným signálom, že nemáme do činenia so svetskou erotikou, s fyzickou láskou, ale s duchovnou, je príslušné oslovenie Krista. V tejto poézii sa prejavuje najmä inšpirácia Šalamúnovou Piesňou piesní. Ale to by už bola téma inej prednášky.

Literatúra

- CSANDA, Alexander: *Varianty historickej piesne Siládi a Hadmáži*. In: *Tradicie a literárne vzťahy*. Bratislava 1972, s. 73–96.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Kapitoly zo slovenskej literatúry 9.–18. storočia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2001.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Žalm – tradičný inšpiračný zdroj poézie*. In: *Philologica LII. Biblické žalmy a sakrálné texty v prekladateľských, literárnych a kultúrnych súvislostiach*. Bratislava: Univerzita Komenského 2001, s. 149–158.

- KOPRDA, Pavol: *Komparatívny aspekt: petrarkizmus a slovenské básne Fanchaliho kódexu*. In: *Medziliterárny proces I. Medziliterárne aspekty staršej slovenskej literatúry*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 1999, s. 120–131.
- KOPRDA, Pavol: *O básnickej skladbe Štefana Františka Seleckého Obraz panej krásnej, perem malovaný (1701) a o jej možnom benátskom vzore*. Slovenská literatúra, 41, 1994, č. 5–6, s. 403–410.
- MIŠIANIK, Ján: *Antológia staršej slovenskej literatúry*. Bratislava: Veda 1980.
- MINÁRIK, Jozef: *Piesne a verše pre múdrych i bláznov*. Bratislava: Tatran 1969.
- PETRŮ, Eduard: *Vzdálené hlasy*. Olomouc: Votobia 1996.
- Smutní kavaleři o lásce*. Editor Josef Hrabák. Praha: Academia 1968.
- ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava: NLC 2002.
- ŠTILICHA, Peter: *Tematický plán alamódovej ľúbostnej poézie*. Slovenská literatúra, 21, 1974, č. 5, s. 481–493.
- TURČÁNY, Viliam: *Obraz pani krásnej perem malovaný, ktorá má v Trnave svoje prebývaní*. Romboid, 6, 1969, s. 8–10.

Zuzana KÁKOŠOVÁ

Dráma medzi realizmom a modernou

(Venované 120. výročiu narodenia Vladimíra Hurbana Vladimírova)

Vladimír Hurban Vladimírov, známejší pod skratkou VHV, bol literárne činný v prvej polovici 20. storočia. Hoci písal aj prózy a publicistické texty zamerané na divadelný život na Slovensku, v Srbsku a v Chorvátsku (Novi Sad, Zagreb, Stara Pazova a i.), najvýznamnejšiu časť jeho diela však tvoria drámy a dramatické diela vôbec. Vo vývine slovenskej dramatickej literatúry je považovaný za jedného z prvých autorov, u ktorých sa prejavuje ovplyvnenosť modernými európskymi smermi. V jeho tvorbe nájdeme hry s klasickým dramatickým pôdorysom typologicky patriace k vrcholnému realizmu (*Záveje a Zem*), drámy ovplyvnené symbolizmom (jednoaktovky z autorských počiatkov *Boj*, *Keď sa schladí* a celovečerná hra z tridsiatych rokov *Divé husi*), expresionizmom (*S. O. S.* a *Homo sapiens*), či impresionistické vplyvy v jednoaktovkách z počiatku 20. storočia. „Zblíženie sa Vladimíra Hurbana Vladimírova, realistu i modernistu s istými tendenciami súvekého expresionizmu znamenalo pre jeho dramatickú tvorbu plodné obohatenie (čo by sa dalo dokázať i na oveľa neskoršej jeho dráme *Zámka škripí*, z roku 1941), a mohlo znamenať umelecké pomknutie i nášho profesionálneho divadla...“ (Pašteka, 1995, s. 131). Paradoxne však naše divadlo, ktoré sa len s ťažkou profesionalizovalo (vznik SND sa spája až s rokom 1920), si veľmi ťažko hľadalo cestu k dramatikovi VHV a aj v inscenáciách, ktoré sa realizovali, ho nie vždy adekvátne pochopilo. Keďže Hurban žil v odlišnom prostredí ako väčšina slovenských dramatikov tých čias, priniesol zaujímavú inováciu aj do oblasti témy a autorského postoja a bol v istom zmysle priekopníkom v oblasti nových dramatických žánrov, ku ktorým patrila rozhlasová hra a filmový scenár.

Vlastným menom sa VHV volal Vladimír Konštantín Hurban. Bol vnukom Jozefa Miloslava Hurbana a synovcom Svetozára Hurbana Vajanského, jeho matka bola neterou Ľudovíta Štúra. Prímenie Vladimírov si dal podľa krstného mena svojho otca. Narodil sa 4. augusta 1884 v Starej Pazove (Srbsko, Vojvodina), tu privátne u svojho otca absolvoval ľudovú školu i prvých päť tried gymnázia. Zvyšnú časť gymnaziálnych štúdií dokončil v Záhrebe (1905). Vyštudoval evanjelickú teológiu, a to vo Viedni a v Bratislave (1905–1908). Celý život pôsobil v rodisku, najprv ako kaplán a učiteľ, napokon v roku 1914 prevzal faru svojho otca. Zomrel v Starej Pazove 28. septembra 1950.

VHV vyrastal v rodine s bohatou kultúrnou tradíciou, v ktorej deti viedli k literárnej činnosti už od malička („vydávali“ si svoj vlastný detský časopis *Mravec*, do ktorého Vladimír prispieval samozrejme tiež). VHV svoj prvý pokus o dramatický útvar publikoval už ako gymnazista v roku 1903 (vianočný obraz v jednom dejstve *Štedrý večer*) a ďalšie, napospol jednoaktovky, publikoval v Dennici, v Slovenských pohľadoch a v Národných novinách (*Podobná*, *Vianoce*, obe 1904; *Cvičia sa!*, *Kupci*, *Fialka*, *Keď sa schladí*, všetky 1905; *Dokončenie*, 1906; *Boj*, *Podarilo sa*, *Na „Násypoch“*, *Na robotu*, všetky 1907; *Naše dieťa*, 1911; *Žobrák*, 1912). Jeho jednoaktovky mali prevažne veseloherný charakter, v niektorých sa prejavovala tendencia k sociálno-kritickému tónu. Aj keď ich písal po celý život, nepresadil sa s nimi na javiskách ani natoľko ako s celovečernými hrami. K zaujímavejším z nich patria aktovky *Cvičia sa!* a *Podobná* (obe z roku 1905). Prvá svojím parodicko-satirickým charakterom a kompozičným princípom divadla v divadle a druhá zas svojou atmosférou, impresionistickým symbolizmom, vystihnúťm prchavej nálady predznamenáva prózu slovenskej moderny (Kraskova poviedka *Naši* a Groeblovej *On*). Do národných novín a do dolnozemskej Národnej jednoty prispieval aj dobovo populárnymi prozaickými žánrami (besednice, humoresky, drobné „zápisky z dediny“, menej poviedky),

tematicky zakotvenými v rodnom kraji a v mestečku Stara Pazova (vychádzali v rokoch 1906–1916, knižne vyšli až roku 1932 pod názvom *Pazovské čítanie*). Zaujímavé na tejto knihe je to, že mnohé motívy spracované v jeho najvýznamnejších hrách sa nachádzajú už v týchto prvých prozaických pokusoch (vzťah človeka a zeme, láska ako neovládnuťelná ničivá vášeň).

Podľa toho, čo VHV publikoval do roku 1918, by sa zdalo, že celovečerné hry začal písať až oveľa neskôr, že jednoaktovky boli akýmsi „cvičením“ pre budúceho „seriózneho“ dramatika. Jeho predprevrátové celovečerné hry totiž zostali v rukopise: „ľudová hra v troch dejstvách“ *Hriech* (roku 1905 sa v Starej Pazove hrala), trojdejstvová dráma *Keď vejú jarné víchry* (1913), trojdejstvová veselohra – „gogoliáda“ *Zvláštny hosť* (1912) a pre rozsiahlu drámu zo spoločensko-politicko-národného života *Tyrani* vypracoval len krátku osnovu. Do tohto obdobia patrí aj práca na jeho možno najlepšej (isto však najhranejšej) dráme *Záveje*. Už roku 1913 totiž časopisecky (vo Vydrových besiedkach) publikoval úryvky z tejto trojdejstvovej drámy z dedinského prostredia, ktorá knižne vyšla až roku 1922 (inscenácia mala premiéru roku 1923 v Slovenskom národnom divadle).

A tak už v tejto prvej zverejnenej dráme *Záveje* nachádzame príznačné prvky dramatiky VHV, ktoré sa, ako sme už naznačili, sformovali v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia. Patrí k nim predovšetkým kompozícia osnovaná na trojuholníkovom pôdoryse základných vzťahov hlavných postáv (otec, Martin, Katuša). Druhým charakteristickým prvkom je spor biologického a ľudského, úsporný dialóg, stručná replika, vnútorne však dramaticky nabitá energiou. Postavu nerozvíja extenzívne, do šírky, mnoho sa len naznačuje, mnoho sa musí odohrať vo vnútri postavy, navonok sa prejavuje len výsledok tohto „vnútorného“ procesu. Nie vždy však je tento proces dostatočne zreteľný, a tak niektoré rozhodnutia postavy vyznievajú ako náhle, motivicky nepripravené. Konanie a myslenie postáv v dráme *Záveje*, aj v ďalších z dedinského prostredia, je podmienené silným putom k pôde, ktorý má skôr inštinktívne pudovú ako rozumovú podobu. V dráme ide nielen o Katušinu nemožnosť zabezpečiť pokračovanie rodu, ale aj o jej neschopnosť prispieť k zveľaďovaniu majetku: do rodiny nepriniesla bohaté veno a pre slabosť a chorľavosť nedokáže pracovať podľa predstáv svojho svokra:

OTEC: ...Ty už i tak nemôžeš robiť. A Martin ti v tom pomáha. Panebože, taký dom: gazdiná sa mazne a robota stojí. Dokiaľ to budem musieť znášať?

ŽENA: Preboha, nevyhadzujte mi na oči vždy a vždy moju slabosť! Čo môžem ja? (*Plačlivo.*) Chorá som, to viete...

Dráma sa, ako explicitne vyjadruje názov, odohráva v zime, keď všetko prikrývajú na jednej strane milosrdné záveje (príroda pod nimi odpočíva, zbiera sily na novú jar, na nové obdobie plodnosti), ale zároveň nemilosrdné, ktoré zmrazujú vzťahy a pri roztápaní zanechávajú po sebe blato a špinu. Pod závejmi, akoby do prvého momentu hry aj „spala“ nenávisť otca k neveste, ktorá zjavne dominuje expozícii hry. Do istej miery pod závejmi nevedomia spí aj rozhodnutie Martina rozísť sa so svojou chorľavou, slabou, neplodnou a čím ďalej tým viac uplakanou ženou Katušou. V expozícii sa ešte prejavuje ako milujúci manžel ochotný pre svoju lásku obetovať všetko, zanechať otcovský dom a nasledovať svoju ženu. Jeho istota však v závere tretieho výstupu 1. dejstva dostáva prvú, aj keď len jemne naznačenú, trhlinu:

MARTIN: No čo? Odídem z domu a čochvíľa budú ma volať. Ved' sú sami. Bezo mňa nemôžu nič.

ŽENA: Ved' teraz sú sami. A ak sa im zunuje samota a oženia sa? A vydedia ťa?

MARTIN: (*strhne sa a prejde si rukou po čele, rozmýšľa*). Bolo by to možné? (*Krátka prestávka; sadne si k peci, náhle.*) Ach, čo keby! Keď sa doteraz neoženili!...

Tak ako roztápajúce sa záveje postupne odhaľujú blato a špinu skrytú pod nimi, tak sa postupne odhaľuje podstata nielen tých vzťahov, ktoré sú od počiatku zjavne zlé (otec – nevesta Katuša), ale aj vzťahov, ktoré na začiatku vyzerajú pevné a hlboké (manželia Martin a Katuša).

Usporiadanie vzťahov do trojuholníka na úrovni rodiny (Otec – Martin – Katuša) je v dráme *Záveje* dominantné na ploche celej hry, len sa v jeho rámci „preskupujú sily“: v prvom dejstve stojí otec proti Martinovi a Katuši, v druhom sú sily akoby vyrovnané, rozhoduje sa, kam sa Martin, ktorý predstavuje jazýček na pomyselných váhach Katušinho osudu, prikloní, kým v treťom dejstve je situácia opačná, ako v prvom: otec s Martinom versus Katuša. Okrem tohto základného „trojuholníka“ vzťahov, takpovediac interného, naznačil VHV aj možnosť akéhosi „externého“ trojuholníka: Martin – Katuša – Janko (kováč, s ktorým sa Katuša rozišla ešte pred Martinom), ktorý na konci druhého dejstva urýchljuje zmenu v Martinovom vzťahu ku Katuši:

MARTIN: Nie, nie! Ja sa nedelím. Ja ostávam tu. A ja si dovediem, koho ja chcem. Áno, rozsobáš budem žiadať. (*Sadne si rozčúlený k stolu a zamyslí sa.*)

ŽENA: (*bez slova zoberie sa, vezme si kožuštek a vyjde.*)

MARTIN: (*po chvíli zdvihne hlavu, akoby vo sne*). Odišla?

OTEC: (*pristúpi k dverám a díva sa von; po chvíli*). Odišla. (*Ticho.*)

Katuša sa v treťom dejstve vráti, v jej konaní prevládne cit nad rozumom:

ŽENA: (*po trápnej chvíli*). Prišla som milosť prosiť. (*Martinovi.*) Prišla som, aby si mi odpustil. Ja vás budem poslúchať – ako vaša slúžka vás budem poslúchať.

Jej ponižujúce prosby a naliehania sú však stroho odmietnuté. Hádka s Martinom vyvrcholí Katušiným poznaním, že ona je prekážkou nového života svojho muža. Podobu definitívneho konca tohto vzťahu má aj záverečné gesto tretieho výstupu (3. dejstvo):

ŽENA (*Zalomí rukami a chce ísť za ním, ale dvere sa pred ňou zavrú; klesne na lavicu.*)

V posledných troch výstupoch záverečného dejstva sa napätie stupňuje a Hurban využíva symbolické anticipačné motívy, ktorými doslova pripravuje Katušinu samovraždu. V závere 3. výstupu sa Martin chystá holiť „(*Berie britvy zo stola, pozerá, či sú ostré...*)“ a v nasledujúcom štvrtom výstupe sa sluha Ďuro zadíva na gazdinú s týmito slovami:

ĎURO (*hl'adá jej pohľad*). Prečo ste tak zbledli, gazdiná? (*Ticho.*) Ako by ste ani kvapky krvi nemali, gazdiná...

Tragédia v poslednom piatom výstupe už vlastne ani nevyrcholí, skôr sa len potvrdzuje:

OTEC: ...Ďurko, už ideš? (*Nijaká odpoveď. Chce ísť von, vtom ho dobehne Ďuro.*)

ĎURO (*hrozným hlasom*). Panebože, gazda náš, poďte – mladá gazdiná leží na dvore v krvi – mŕtva, mŕtva ...

OTEC (*zastane ako omráčený a díva sa nechápavo na Ďura*).

Ďuro: Žily si prerezala...

V dráme *Milica Nikoličová* (1922, inscenácia 1934) Hurban tematicky zakotvil v mestskom prostredí. Ústrednou témou prekonávania nacionálnych predsudkov tu VHV prezentuje vznešené myšlienky a ciele, ale v ich realizácii akoby sa vrátil späť, k romantizujúcim a idealizujúcim postupom pri vytváraní charakterov a pri rozvíjaní vzťahov medzi postavami. Ide o postavu Milice a o jej vzťah k nemeckému dôstojníkovi von Wetthoffovi, v ktorom láska búra národnostné bariéry, ale i morálne predsudky (Nemec je totiž „polovičný“ Slovan a súčasne „nevinná“ obeť vojenskej mašinérie). Ako kontrast k tejto línii pôsobí zobrazenie prázdneho vlastnenia (postavy strýka Nikoliča a kupca Panajotoviča). Hlavnú hrdinku, sirotu Milicu Nikoličovu, vytvára autor ako hrdú vlastenku a hlboko ľúbiacu ženu, ktorej vyvoleným sa stáva Nemec, von Wetthoff, vojak armády, ktorá okupuje jej vlasť. Aj jeho však predstavuje ako inteligentného, sympatického mladého muža, ktorý si dovoľí aj protivojnovu zmýšľať a ktorý je dokonca polovičný Slovan:

MILICA: ...A preto Hans nenávidel vojnu. V ňom sa zobudila slovanská duša, lebo jeho matka pochádzala zo slovanského rodu. Tam na Pomorí ešte dnes sú dve tri dedinky, kde žijú Slovania, potomci Kašubov.

Kvôli tejto, ako sa ukazuje, osudovej láske, Milica odmieta svojho krajana, budúceho duchovného Dušana Miliča. Osud však je v tejto hre podriadený skôr náhode, aj celé tragické vyznenie je dielom náhody. Milica, po nevyhnutnom odchode snúbenca, zistí, že je tehotná. I keď sa k nej okolie správa nepriateľsky, predsa sa rozhodne, že pôjde vítať víťazné srbské vojsko. Tu nešťastnou náhodou spadne pod kopytá koní, ktoré ju smrteľne zrania. Už ju len stihnú priniesť na scénu, kde umiera. Hra napriek vysokým ideovým cieľom nevyznieva veľmi presvedčivo, najmä vďaka mnohým kompozičným nedostatkom. Má prídlhú expozíciu, osudová láska je zobrazená len v troch krátkych obrazoch, na svoju hĺbku a tragické dôsledky sa vyvíja akosi prírýchlo. Záverečné tragické vyvrcholenie nie je dostatočne motivované a autor ho rieši v duchu najobyčajnejšej konvencie: náhodou, ktorá je umocnená sentimentálnym ladením záverečného výstupu s umierajúcou Milicou:

DVAJA (*nesú zmorenú Milicu a položia ju na pohovku, odídu*).

SAVETA. Milica, dieťa moje, čo sa stalo?

NIKOLIČ. Milica naša sladká, povedz nám, kde ťa bolí?

MILICA (*pozrie na starých, blažene sa usmeje*). Nič – nič ma nebolí. A on príde, pravda -?

On príde. (*Skonáva. Krátka pauza.*)

MILIČ (*premožený, teplo*). „Odpušťajutsje ti gresi tvoi...“

Chronologicky ďalším dramatickým kusom VHV je experimentálna hra v štyroch „oddeleniach“ *S. O. S. (Spolok obrozených svätých, 1922, Slovenské pohľady 1923)*. Titul tejto drámy pripomína titul známej drámy Karla Čapka *R. U. R.*, a autor sa aj sám k tejto inšpirácii priznáva. Hra *S. O. S.* sa vyznačuje tajomnou až mysterióznou atmosférou i dejotvorným a významotvorným využitím princípu dvojníctva. Ústrednou postavou je Ona, kňažka novej asketickej sekty, ktorú nazval autor Ochlosi. Členovia musia prejsť zasväcovacím rituálom, „duchovnou obrodou“, ktorých prostriedkami sú Oheň a Voda. V prvom dejstve prichádza ďalší protagonista Nikodém a jeho druhá polovica sa tak mení na príbeh dvoch ľudí so spoločnou nejasnou a tajomnou minulosťou (Ona a Nikodém). V druhom a treťom dejstve sa medzi Ochlosmi zjavuje Čierny mládenec, ktorý je vlastne Nikodémov dvojník. Má tu reálnu i ireálnu alegorickú existenciu, bol skutočnou bytosťou, ale aj symbolickou postavou. Dômyselná manipulácia oboma „časťami“ dvojníka udržiava v tejto časti hry nepretržité dejové a významové napätie. Tajomnosť, démonickosť, prelínanie

reálneho s ireálnym sú charakteristické pre druhé a tretie dejstvo, v ktorých to, čo bolo tajomné a záhadné sa stáva ešte záhadnejším v ich závere. Štvrté dejstvo sa pravdepodobne odohráva po deviatich mesiacoch, čo vyplýva z replík Ochlosov, ktorí už „deväť mesiacov“ o kňažke nič nepočuli a chcú vedieť, „kde je“ a „čo je s ňou“. Situáciu objasňuje Nikodém v rétoricky koncipovanom monológu, ktorý obsahuje aj celé posolstvo hry:

„Živá je s týmto dieťaťom, s mojím milým synčekom. (Drží dieťaťko zabalené v ruke). Už nemusím tajiť, už ma neviaže podmienka, ktorú som jej dal, keď som k vám prišiel. Od tridsiateho marca minulého roku ona je moja pravá žena pred Bohom a svetom, ktorá však, pomýlená od pomýlených, chcela bojovať proti prírode, proti životu – a tým myslela, že slúži Bohu. Prišla hneď od oltára sem k vám, skrývala sa pred mnou, kým som ju nenašiel. Tu chcela seba omamovať a omamovala i vás. Musel som sa rozdeliť, aby som ju vyliečil. Zvíťazil som, lebo príroda, život je mocnejší, ako ľudské výmysly, a Boh je milostivý. (IV. dejstvo)

Hra je o podstate človeka, v ktorom je zakotvený dualizmus tela a ducha, mužského a ženského princípu, života a smrti, ohňa a vody. Záver smeruje k hľadaniu a nachádzaniu rovnováhy medzi nimi, ktorá tvorí podstatu „ľudskosti“:

OCHLOS I.: Stvárať nových Ochlosov? Ó, Bože, nech sa netrápia. Ona je človek – buďme i my ľudia!

NIKODÉM: Život víťazí...!

VŠETCI: Život!

Hra *Homo sapiens* (1923, Slovenské pohľady 1924) mala byť prvou časťou expresionistickej trilógie, v ktorej by sa opakoval rovnaký dejový rámec a situácie s tými istými osobami. Hra *Homo sapiens* sa odohráva v hlbokéj minulosti, na rozhraní paleolitu a neolitu, druhá časť sa mala odohrávať v Hurbanovej súčasnosti a tretia o ďalší milión rokov. VHV tu chcel realizovať ideu neustáleho navracania a opakovania prvkov, ktoré podľa neho existujú trvale, bez ohľadu na dobu. Chcel dokázať, že človek má základné, reálne antropologické vlastnosti, ktoré sa nemenia a súvisia s prežitím a pokračovaním rodu (hľad a sexualita). V hre *Homo sapiens* majú reálne postavy mená odvodené z odborných pomenovaní (Paleolit, Neolit), prípadne z latinčiny (Femina – žena, Proles – potomstvo, mláďatá). Funkciu antického chóru (komentovanie a zasahovanie do deja, informovanie o deji) tu spĺňajú alegorizované prírodné symboly: More, Víchor, Hlad, Chlad, Púšť a Oheň, ale aj Láska, ktorá sa objavuje vždy v kriticknej situácii, aby potešila postavy a spríjemnila im trpké, bolestné chvíle.

V tejto Hurbanovej hre je zaujímavý a funkčne príznakový aj jazyk, ktorý je u reálnych postáv redukovaný a repliky majú podobu výkrikov a jazykových signálov, ich reč je plná citosloviec a onomatopoických zvukov. Naopak, alegorické postavy hovoria vyspelým jazykom, ich prehovory charakterizuje vyspelý konverzačný štýl. Dôležitú úlohu tu zohrávajú scénické poznámky, ktoré najmä pri reálnych postavách vyrovnávajú jazykový handicap. Odráža sa v nich konanie postáv, ich mimika, gestikulácia, vnútorné, citové pohnutia, melódia a intonácia ich „reči“:

PALEOLIT: *sedí a pracuje pred svojou dutinou. Hladí sekeru kamením. Ale sa mu práca nedarí. Vydáva zo seba hlasy nevôle. Oh, ó, oh! Odhodí a vstane. Pfa, uch! Vydychuje. Sadne si zasa a pokračuje v práci. Po chvíli vybehne z dutiny:*

PROLES III: *Sedemročný chlapček. Dobehe k otcovi a dáva mu znak, aby šiel do dutiny. Pritom nafukuje líca a láska sa s otcom.*

PALEOLIT: *odloží ticho sekeru a berie synčeka na kolená. Ú-ú-ú! Ty môj, ty môj! Bozkáva ho.*

PROLES III: *nafukuje líca a potom sa smeje.*

Paleolit: Papapá? Aha! *Mľaská.* Dobre?

PROLES III: Papapá! *Skočí a ťahá otca za sebou.*

PROLES II: *Dvanásťročné dievča. Dobehe a ťahá otca tiež. Noc, noc ide. Strach. Uhú!*

Mam-ma volá. Pod'. *Mľaská.* Dobre, dobre. Mhm.

PALEOLIT: *zovrie láskou k deťom. Pritíska ich k sebe. Potom si sadne a láska sa s nimi. Nežná scéna rodinnej lásky.*

Aj keď hry tohto typu (netýka sa to len týchto dvoch najznámejších) neprenikli na javisko, ostali de facto knižnými drámami, ich význam spočíva predovšetkým v tom, že sa v nich predznamenáva vývin slovenskej drámy už moderného typu, naviazaný na európsku dramatikú, ako ho poznáme najmä z prác Júliusa Barča-Ivana.

Symbolikou, ale vonkajškovou, autorsky apriórnu až násilnou je preťažená aj Hurbanova „spoločenská revue“ *Divé husi* (1924, knižne 1933). Zaujímavá myšlienka o človeku, v ktorom zápasí večná túžba po domove s migračnou nevyhnutnosťou či inštinktom, sa stráca v motivickej rôznorodosti a štýlovej nesúvislosti, v presile banalít, naivností, krkolomných zvrátov, patetizujúceho sentimentalizmu a krčovitého alegorizovania.

Päťdejtsová dráma *Zem* (1927, knižne 1931, inscenácia mala premiéru 1938 v SND) znamená návrat k tematike a dejovej lokalizácii Závejov, hoci s odlišným prístupom. Dráma *Zem* je koncipovaná podstatne širšie, nie je tak dejovo a situačne zovretá. Má svoju ústrednú dejovú líniu, v ktorej sa naplňa tragický osud chudobnej dedinskej krásavice Judy. Na ňu sa pripájajú ďalšie obrazy, výstupy a situácie dotvárajúce pestrý život dolnozemskej dediny. Tempo hry sa tým však spomaľuje, dej sa rozdeľuje a oslabuje sa aj ústredný konflikt. S drámou Záveje má táto hra spoločný motív zeme ako majetku, ktorý však v dráme *Zem* nadobúda širšiu, diferencovanejšiu a najmä symbolickú platnosť. *Zem* je osudom dedinského človeka aj na Dolnej zemi, a tu možno viac ako kdekoľvek inde. Je s ňou spojený v živote i v smrti:

JUDA (*ustrnie a díva sa tupo*).

KLINČOK (*ťažko, ako z hrobu*). Tam, v kúte záhrady, videl som čerstvú zem... Tam si odpratala, ta si skryla dieťaťko. (*Pozrie na ňu.*) Tam v zemi!

JUDA (*opätuje nepovedome*). Tam v zemi – v zemi... (*Začne plakať.*)

Juda sa previní morálne (zabije svoje nemanželské dieťa) a na záver očakáva za svoje previnenie trest. Na rozdiel od Katuše zo Závejov neberie si svoj život, na rozdiel od Milice Nikoličovej ju autor nenecháva napospas tragickej náhode. Trest za svoj hriech i zločin očakáva v spoločnosti svojho otca (Klinčok) a bývalého milenca (Mišo):

MIŠO (*zazrie cez oblok, ustrašene*). Žandári! Kam idú žandári? (*Skríkne.*) Žandári idú sem!

KLINČOK (*pozrie, nechápe*) Žandári idú sem? Do môjho domu? Na čo, na čo... (*Skríkne, keď pozrel na Judu.*) Teba hľadajú, Juda, teba...

JUDA (*zastane do prostriedku a odtisne Klinčoka a Miša.*) Idú po mňa! Po mňa! (*Hystericky sa zasmieje.*) Odvedú ma na sobáš! Haha! Na sobáš!... (*Očakávanie.*)

Osobitnú pozornosť si z Hurbanovho diela zaslúži dráma *Zámka škripí*, ktorú síce napísal ešte v roku 1941, za jeho života sa však ani nehrala ani sa nedočkala publikovania. (Knižne bola publikovaná z rukopisu až vo výbere z Hurbanovej dramatiky VHV *Hry*, ktorý vyšiel

v Novom Sade v roku 1973 a v Tatrane v roku 1974. Divadelnú premiéru mala táto hra až v roku 1982 na Malej scéne SND.)

VHV aj v tejto hre využil sujetový trojuholník vo vzťahoch hlavných postáv („manželský trojuholník“ medzi Toborom, jeho ženou Lianou a švagrom Pagom), ktorý umocňuje a „zviditeľňuje“ v kompozícii scénockého usporiadania:

PRVÉ DEJSTVO

Cez celú hru ostáva javisko to isté: Izba v dome Toborovcov, zariadená do trojuhla tak, že vrch je v úzadí...

Druhým nosným výstavbovým princípom je motív dvojníka. Postava Zámočníka tu vystupuje ako Toborovo alter ego, jeho svedomie, ale i radca a komentátor jeho konania. Ako taký má schopnosť vidieť „dovnútra“ človeka, pozná jeho skryté motivácie, anticipuje Toborove reakcie a činy. Postava Zámočníka sa preto dá interpretovať aj ako božské vedomie, vševidiace oko a jeho prítomnosť v človeku v podobe svedomia a vnútorného hlasu väzňa i „väzňa“ Tobora. Protagonistom hry je jednoznačne Tobor, všetko dianie i zmeny vzťahov sa viažu na jeho osobu. Na scéne sa síce zjavuje až v 7. scéne prvého dejstva po osemročnej neprítomnosti (bol vo väzení v Guayane za vraždu svojho kolegu, s ktorým ho podvádžala žena), ale jeho neprítomnosť bola „len“ fyzická. Jeho fyzický návrat je spojený s disharmóniou, predznamenáva ho škripanie Zámočníkovej zámky (2. scéna, prvé dejstvo) i sám Tobor hneď v svojej prvej scéne (7. scéna prvého dejstva) hovorí v dialógu so Zámočníkom:

TOBOR: ...Hm, väzenie! Čo je väzenie. Svet v malom... A komu bolo dožičené raz z tohto malého sveta vyjsť – ten zbadal, že prišiel zasa do veľkého väzenia, *do sveta* – (pozn. autorky: toto miesto, tak ako mnohé ďalšie, je v texte zvýraznené samotným autorom).

Rozvrat vo vzťahoch je však taký hlboký, že Tobor nenachádza cestu k svojej rodine, ani jeho rodina k nemu. Všetky tie oslavy, prejavy radosti, vyznania sú akési krčovité, v dialógoch so svojou ženou, ale i s dcérou Niadou nesúladi prebleskuje cez náhle zmeny nálady, výkriky, obviňovania. Tobor sa chce oslobodiť od svojej minulosti, ale doma nachádza len „prázdny dom“, domácnosť „plnú hriechu“. Chce odhaliť minulosť, a tým sa od nej oslobodiť, nastavuje „pascu na nich... Pre moju ženu a pre jej milenca Paga“, sám však „padá“ do vlastnej „pasce“. Od polovice prvej časti druhého dejstva sa začína odpúťavať od ľudí, medzi ktorých sa možno na začiatku aj chcel vrátiť. Najprv oslobodzuje Niadu, očisťuje ju od poškvŕny vrahovej dcéry, keď jej snúbencovi Berovi priznáva, že Niada nie je jeho dcéra. V 4. scéne druhej časti druhého dejstva sa „oslobodzuje“ od vzťahu k svojej žene a k švagrovi:

TOBOR. Strat'te sa, odkážte mi potom, že vaša noha nikdy viac sem nevkráčí...

V záverečnom dialógu druhej časti druhého dejstva s Hofmanom (sluha z úradu) Tobor pochopí, že tým, že sa chcel oslobodiť od svojej minulosti, nastavil si sám sebe pascu. Jeho konečné oslobodenie od minulosti závisí od jeho rodiny: „Oni dajú hlavné svedectvo o tebe“ (hovori Hofman) a v tom momente Tobor pochopí, že je koniec jeho nádejiam pochovať minulosť a usporiadať si život:

TOBOR. (*pozrie nedôverčivo.*) Moji domáci? Oni? (*Padne na stolicu.*) Vtedy som už dobojoval!...

...Nado mnou sa nebo celkom zamračilo. A sprava zľava sú pasce nastavené. Číhajú na mňa zo všetkých strán. Jediný východ mi ešte ponechali – ak to nebude posledný východ! (*Zhrozí sa.*) Lebo ak i tam čaká *pasca*, vtedy – (*díva sa do diaľky a nesmierne ťažko dýcha...*), príde koniec, ktorý si ja *sám* urobím!

Anticipácia tragického vyvrcholenia Toborovho osudu je teda zrejmá už po druhom dejstve. Tretie dejstvo je len potvrdením tohto jeho rozhodnutia, od ktorého ho nedokáže odvrátiť ani malý syn Enad:

„*Toto dieťa, ktoré „tak rado má otca“ i Paga, lebo dostáva od nich bonbóny stáva sa osudným a urýchljuje „exodos“...*“

Prináša totiž z poverenia svojho otca osudný povraz:

TOBOR (*vezme povraz, Zámočníkovi*). Vidiš, toto je posledná služba, ktorú mi vykonal môj drahý synček – jediný a posledný môj priateľ.

Svoj pokoj nachádza Tobor až v absolútnom oslobodení sa od pozemských vzťahov, v dobrovoľnej smrti. Poslední, ktorí ho vyprevádzajú, sú jeho „priateľ“ Zámočník a malý synček, ktorého sám nazýva vysloboditeľom.

K Hurbanovým pokusom v oblasti historickej drámy patria dramatizácie známych diel slovenskej klasiky: historickej povesti Viliama Paulíny-Tótha *Trenčiansky Matúš* (1920) a „5 aktov z Kalinčiakovej povesti“ *Reštavrácia* (1921, inscenácia 1926). Ďalej pokus o životopisnú hru *Ludovít Štúr* (1926), ktorú nazval „dramatická rozprávka“, a ktorá je zaťažená prílišným pátosom a rétorickosťou. Posledná je trojdejeťová „historická komédia“ *Vršatského hradu verný Budiač* (1927, knižne 1933), tematicky čerpajúca z ľudovej povesti.

Hurban bol veľmi plodným autorom. Mnohé z jeho textov ostali iba v rukopise, mnohé vyšli len časopisecky, niektoré sa dočkali knižných vydání. Pomerne málo z jeho hier sa dostalo na slovenské profesionálne javiská. Toto všetko predstavuje len jednu stránku „paradoxov“ Vladimíra Hurbana Vladimírova (Palkovič, 1974), takpovediac vonkajškovú. On sám ako literát a dramatik je koncentráciou paradoxov. Vo svojom autorskom vývine dramatika nemá nejaké tematické alebo štýlové obdobia. V tvorbe VHV existuje popri sebe tematická šírka, žánrovo-druhovú variabilita i tvarové experimentovanie. Z prehľadu bibliografie vyplýva, že na svojich textoch pracoval paralelne, alebo prechádzal od textu k textu bez ohľadu na charakter toho predchádzajúceho. Preto aj čisto chronologický pohľad na jeho dielo skrýva v sebe riziko chaotickosti, rozdrobenosti i riziko opakovania. Napriek povedanému, sa v diele VHV dajú vyšpecifikovať tendencie a smerovania s poukazom na ich prelínanie. Ako základná sa javí línia vážna (k tejto vlastne patrili skoro všetky spomenuté hry) a veseloherná. Jeho veselohry sa nepokladajú za umelecky vydarené. Tlačou mu vyšli len jednoaktovky, v ktorých spracoval anekdotické príbehy a v SND sa hrala jeho celovečerná veselohra *Či nepoznáte môjho synovca?*. VHV bol (zasa paradoxne) úspešnejší ako tvorca operetných libriet (*Pekná, nová, maľovaná kolíska*). V rámci vážnych hier zasa môžeme hovoriť o hrách orientovaných na inováciu tradičnej realistickej drámy (*Záveje a Zem*) a o zjavne experimentujúcich (*S.O.S. a Homo sapiens*), kým hra *Zámka škrípí* predstavuje syntézu týchto dvoch línií. V oboch smerovaniach v rámci nekomediálnych žánrov prispel VHV k prekonávaniu tradičnej realistickej dramatiky smerom k naturalizmu, symbolizmu a expresionizmu.

Literatúra

- BABIAK, M.: *Symbolizmus v dramatickej tvorbe Vladimíra Hurbana Vladimírova*. In: *Symbolizmus v kontextoch a súvislostiach*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV 1999, s. 333–338.
- BROCKET, O. G.: *Dějiny divadla*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999, s. 516–627.
- KÁKOŠOVÁ, Z.: *Vladimír Hurban Vladimírov – VHV*. In: *Portréty slovenských spisovateľov 2*. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 5–16.
- PAŠTEKA, J.: *Po stopách expresionizmu v slovenskej dramatike II. Pohľady do tvorby dvadsiatych rokov*. Slovenské divadlo, 43, 1995, č. 2, s. 114–134.
- PAŠTEKA, J.: *Pohľady na slovenskú dramatikú, divadlo a kritiku I*. Bratislava: NDC, 1998, s. 242–276.
- RAMPÁK, Z.: *Dráma, divadlo, spoločnosť*. Bratislava: Tatran 1976, s. 185–264.

Milan KOVÁČ

Ľudová viera u slovenských Rómov

Slovenskí Rómovia boli veľmi dlhý čas marginalizovanou etnickou skupinou, ktorá získala štatút národnosti až v roku 1991. Na verejnosti panoval a stále panuje názor, že žijú nijakým alebo len veľmi vlažným náboženským životom. Objavovali sa názory, že ich náboženstvom je akýsi „pasívny katolicizmus“, teda, že sú formálnymi katolíkmi (rozumej len pokrstenými), ktorí však ďalej náboženským životom nežijú. Až v posledných rokoch sa v odborných kruhoch začína presadzovať podrobnejšie štúdium tejto problematiky, ktoré však pred nás zatiaľ kladie oveľa viac otázok než odpovedí.¹ Pokúsim sa tu na krátkom priestore sformulovať tie najdôležitejšie podnety, ktoré by súčasne mohli byť pokusom o akýsi letný náčrt špecifik ľudovej viery slovenských Rómov.

Na začiatok by sme sa mohli pristaviť pri už spomínanom krste. Krst je skutočne pre Rómov zásadnou záležitosťou, pretože ho nechápu len ako obrad vstupu dieťaťa do cirkvi, ale predovšetkým ako ochranný (apotropajný) rituál². Na tomto mieste musím upozorniť, že takmer 100% Rómov absolvovalo a absolvuje katolícky krst. Od krstu očakávajú, že dieťa získa nový status, akúsi duchovnú moc, ktorá dokáže odolávať zlým silám. Tieto zlé sily majú moc predovšetkým nad nepokrstenými deťmi a reprezentované sú nešpecifikovanými negatívnymi bytosťami. Pokiaľ majú vyhranenejšiu podobu, môže ísť o samotného diabla (rómsky *o beng*) alebo častejšie ide o démonické ženy, napríklad *guli daj*, ktoré unášajú nepokrstené deti. Rómovia však do krstu nečinne nečakajú, kým sa ich dieťaťu niečo zlé prihodí. Používajú rozličné ochranné predmety, ktoré magicky novorodenca chránia. Arne Mann zistil, že môže ísť napríklad o hrebeň, mydlo, vidličku, nôž, nožnice, ihlu a pod.³ Takéto predmety sa kladú buď priamo pod perinku, v ktorej dieťa spí, alebo sa kladú k dverám, kadiaľ by mohli negatívne bytosti vniknúť. Ich význam spočíva v tom, že predstavujú symbolickú prekážku (hrebeň – les, mydlo – vodu) alebo ostrú zbraň (nôž, vidlička, ihla), cez ktoré nedokážu démonické sily preniknúť. Skutočným rozuzlením týchto snáh je však až krst, ktorý definitívne dieťa dostane spod ich možného vplyvu.

Ďalšou charakteristickou súčasťou ľudovej viery Rómov je viera v navracujúcich sa mŕtvych (revenantov), tzv. *mulov*. *Mulo* znamená mŕtvy, ale aj strašidlo alebo duch mŕtveho. Rómovia veria, že mŕtvi sa po pohrebe vracajú, ba čo viac, veľká časť z nich tvrdí, že s tým má osobnú skúsenosť.⁴ Mŕtvi sa môžu vracieť len vo vymedzenom časovom intervale (miestne sa líši, ale ide spravidla od troch do štyridsať dní po pohrebe). Vracajú sa pre veci, ktoré sú im blízke, a zabudli im ich dať do hrobu, vracajú sa však tiež po niekoho z rodiny, aby ho so sebou odviedli na druhý svet alebo sa prídu len najesť, prípadne prídu nezištne navštíviť svojich blízkych, za ktorými im je smutno. Aj mŕtvy novorodenec sa môže vrátiť, aby si so sebou odviedol svojho súrodenca. Práve preto sa mu dáva do hrobu bábika. Ako *mulovia* sa však prevažne vracajú dospelí. V niektorých regiónoch Rómovia uvádzajú, že sa objavujú bez tváre a oni vycítia o koho ide. Inde majú tvár, ale nie svoju vlastnú, buď cudziu alebo niekoho z rodiny. Napokon jestvujú lokality, kde má *mulo* svoju pôvodnú tvár, ale táto predstava je zriedkavá. *Mulo* sa môže zjavovať aj ako vták⁵, čierny pes alebo vráskavá žena so svietiacimi očami. Všetky tieto predstavy majú jedno spoločné – bázeň z návratu mŕtvych a množstvo príbehov o takýchto návratoch podporených skúsenosťou a farbistými detailmi. Niekde majú z návratov mŕtvych obrovský strach, no nájdu sa rodiny, ktoré sa tešia na stretnutia s blízkymi skôr, než odídu celkom do nenávratna.

Keď už sme hovorili o návratoch mŕtvych, bolo by vhodné objasniť rómsku predstavu o druhom svete, teda tom, kam *mulovia* definitívne odchádzajú po uplynutí istého času. V prvom rade treba vedieť, že Rómovia vo všeobecnosti predpokladajú, že sa prakticky všetci dostanú do neba. Fráza „cigáni idú do neba“ sa nedostala do filmov a muzikálov len ako metafora, je totiž pozoruhodne rozšírená vo všetkých osadách Slovenska. Vysvetľujú to tak,

že oni sú „dobrí ľudia“ aj keď si to gadžovia často (z neznalosti) nemyslia. Inými slovami Rómovia si vysoko cenia vlastnú morálku a „dobré srdce“, ktoré by mali byť zárukou, že po smrti nebude nasledovať trest, ale odchod priamo do raja. Predstava raja alebo neba je tu však veľmi odlišná od kresťanského poňatia. Má to totiž byť svet podobný alebo takmer identický s pozemským.⁶ Rómovia tam budú vykonávať podobnú činnosť ako tu na zemi. S tým zrejme súvisí aj pohrebná výbava. Do truhly sa na mnohých miestach ešte stále kladú predmety dennej potreby, dokonca aj konzervy a otváráky, cigarety, alkohol a podobne. Mŕtvy dostáva spravidla aj drobné peniaze „aby si tam mohol niečo kúpiť“. Remeselníci dostanú svoje nástroje, aby s nimi mohli ďalej pracovať a hudobníci dostanú symbolicky aspoň slák z huslí. Smrť potom predstavuje prechod od pozemského k posmrtnému životu, ktorý je fakticky celkom plynulý a raj až príliš pripomína náš pozemský svet. Podľa niektorých informátorov je tam predsa len o niečo lepšie. Niektorí sa nazdávajú, že je tam dostatok jedla a pitia alebo že tam stále hrá hudba. Vylepšenie pozemského stavu si dokonca niektorí predstavujú, a to je obzvlášť zaujímavé, tak, že na druhom svete „nebude diskriminácia“. Tak či onak môžeme konštatovať, že život po smrti v nebi je pre rómsku predstavivosť viac samozrejmosťou, než posmrtnou odmenou.

Ďalším špecifikom rómskej ľudovej viery sú prisahy a kliatby. Týmto slovným formulám pripisujú Rómovia hlboký magický význam. Vystríhajú sa kliatieb, pretože veria v ich účinnosť – slovo, ako veria, má väčšiu moc ublížiť ako čin. Vyslovená kliatba je už neodvolateľná a všetci zainteresovaní sú ochotní aj v ďalekej budúcnosti interpretovať každé nešťastie ako jej naplnenie. Ešte väčší význam majú prisahy.⁷ Vykonávajú sa ako garancia určitého výroku prakticky bežne. Porušenie takejto prisahy je považované za veľmi vážny poklesok, ktorý bude božou mocou sankcionovaný. Opäť sa očakáva nejaké nešťastie, úraz a podobne, ktoré, ak sa vyskytne aj s veľkým časovým odstupom, je interpretované ako trest za porušenie prisahy. Existujú však aj typy prisah, ktoré majú oveľa vážnejšie sociálne dopady. Sú to prisahy vykonávané pred ohňom, sviečkami, svätými obrazmi a krížmi. Prisaha sa vykonáva buď pred niektorým z týchto symbolov alebo pred ich kombináciou. Každý zo symbolov má vysokú účinnosť a prisaha vyslovená v jeho prítomnosti sa nesmie za žiadnych okolností porušiť. Najčastejšie praktizovanou je prisaha vernosti. V mnohých osadách sa ženy pri jej skladaní musia vyzliecť do naha alebo si aspoň obnažiť hornú polovicu tela. Musia mať rozpustené vlasy a nesmú mať na sebe žiadne cudzie predmety: sponky, gumičky a podobne. V jednej ruke držia nôž, ktorým si mieria na srdce, druhou prisahajú na kríž, sviečku, svätý obraz alebo na horiacu vatru. Prisaha sa týka vernosti a to buď budúcej – v prípade nastávajúcej dočasnej rozlúčky partnerov – alebo minulej – v prípade pochybností o ženinej vernosti. Prisahy sa týkajú spravidla iba žien, hoci existujú aj výnimky, v niektorých oblastiach skladajú takúto prisahu aj muži. Tento typ prisahy má pre manželstvo či partnerstvo zásadný význam, predstavuje garanciu ďalšieho súžitia a stabilitu rodiny.

Osobitnou problematikou v rámci rómskej ľudovej viery je návšteva kostolov, ktorá je vo všeobecnosti veľmi nízka. Veriaci Rómovia (nepočítajúc horlivých konvertitov) navštevujú kostol približne dvakrát, najviac štyrikrát do roka – na veľké sviatky. Veľká časť z nich ho však nenavštevuje vôbec. Ak by sme pátrali po dôvodoch, ktoré by bolo možné zovšeobecniť, našli by sme dva hlavné. Tým prvým je, že kostol na vidieku je významným miestom sociálnej komunikácie majoritného obyvateľstva, čo Rómom nevyhovuje. Necítia sa v takom prostredí dobre. Druhým dôvodom je prílišná záväznosť takýchto návštev – káranie kňaza, spoveď a celkový tlak inštitucionalizovanej mašinérie je ich slobodnému mysleniu cudzí a podvedomo sa mu vyhýbajú. Na druhej strane však možno veľmi jasne zachytiť u Rómov silnú náboženskú potrebu a nefalšovanú, autentickú zbožnosť. Saturovanie tejto potreby sa však neodohráva v kostoloch, ale vo veľkej miere v privátnych obydlích. Typické rómske obydlie je plné rozličných obrazov Ježiša Krista, ikon, gobelínov s náboženskou tematikou, insitných nástenných malieb s náboženskou tematikou, sošiek, prívěskov, amuletov

a podobne. Tieto predmety, predovšetkým obrázky s tvárou a srdcom Krista, bývajú obyčajne koncentrované do jedného kúta alebo na jednu stenu miestnosti, ktorá predstavuje akýsi sakrálny okrsok v rámci obydľia. Na tomto mieste sa Rómovia veľmi často modlia, kontemplujú alebo prednášajú svoje prosby k Bohu. Veľmi častá argumentácia, ktorá v tomto kontexte zaznieva je: „Boh je predsa všade“. Z tohto dôvodu nepovažujú za potrebné absolvovať sväté omše a ďalšie obrady v kostole. „Stánkom božím“ je pre Róma najčastejšie jeho vlastný dom. Uctievanie Boha vo vlastnom príbytku Rómovia nielenže preferujú, ale považujú to za prejav dokonalejšej zbožnosti, než návštevu kostola. Hovorievajú: „Boh s nami musí byť všade, na každom kroku. Chceme, aby s nami žil, my ho vidíme každú minútu, každú sekundu“⁸. Doslova sú hrdí na to, že ich život prebieha, vďaka svätým obrazom, v obydľi, prakticky permanentne „pred tvárou Božou“.

Rómovia sú veľmi flexibilní a keďže ich spôsob viery súvisí menej s cirkvou a oveľa viac s osobným prežívaním, pokojne svoju konfesiu modifikujú alebo celkom menia podľa aktuálnej snahy nových misionárov. Od deväťdesiatych rokov prebieha totiž snaha mnohých menších náboženských hnutí a združení nájsť nových veriacich práve medzi Rómami. Ako si však povzdychol pastor kresťanského spoločenstva v Poprade Gabriel Minárik: „Skutočne nie je ťažké založiť skupinku v rómskej osade. Dve-tri uzdravenia a prejavy Božej moci ich zaujmú. Ťažšie je ich udržať pri Pánovi“⁹. Stačí totiž, aby sa objavili misionári z inej cirkvi, veľké úspechy majú napríklad letničné hnutia (zvlášť slovo života a boží dom), svedkovia Jehovovi, adventisti siedmeho dňa a bratská jednota baptistov, a Rómovia k nim pokojne prejdú. Navyiac, čerství rómski konvertiti sa často pôvodnej (tiež novo získanej, ale skoršej) konfesie celkom nevzdávajú. Tak u nich vzniká viacvrstvová konfesionalita, čo je fenomén u majoritnej populácie prakticky neznámy.¹⁰ Uvedme len príklad, keď Rómovia v obci Rankovce boli pôvodne katolíci, čo však bolo v miestnych podmienkach súčasne synonymom pre nábožensky pasívne obyvateľstvo. V samotných Rankovciach bol totiž len evanjelický kostol a dochádzať do inej farnosti sa Rómom príliš nechcelo. Po revolúcii jeden z nich konvertoval k adventistom siedmeho dňa a začal s aktívnou misiou medzi vlastnými spoluobčanmi. Veľká časť z nich prijala potom vieru adventistov. Časť z nich však už o rok neskôr prešla k evanjelikom augsburgského vyznania, ktorých faru mali celý čas priamo v obci. Umožnilo im to však aktívnejší náboženský život. Väčšina súčasných rankovských evanjelikov teda prešla najskôr katolicizmom, potom adventizmom a napokon sa stali evanjelikmi. Tomu zodpovedá chaos vo formách krstu v jednotlivých rodinách, ale aj v sviatostiach a ďalších článkoch viery. Mnohí dokonca ani nevedia, či je správne chodiť do kostola v sobotu alebo v nedeľu, tak pre istotu navštevujú kostol v oba dni. Ako príznačne podotkol jeden miestny Róm: „Máme učenie aj z toho, aj z toho. Takže z toho kus, z toho kus“¹¹. Podobne zložitý konfesiónálny vývoj zaznamenali napríklad Rómovia v obci Plavecký Štvrtok. Pôvodné konfesiónálne podložie tu predstavoval pasívny katolicizmus. Po revolúcii tu začali s úspešnou misijnou aktivitou svedkovia Jehovovi. Množstvo Rómov k nim konvertovalo. V polovici deväťdesiatych rokov tí istí Rómovia hromadne konvertovali k jednému zo spoločenstiev letničných hnutí – k slovu života. Paradoxne však títo Rómovia dnes navštevujú tzv. kresťanské spoločenstvo v Bratislave. Ich pôvodnú konfesiu zastúpenú misionármi slova života si v obci osvojila skupina, ktorá pôvodne nekonvertovala k svedkom Jehovovým, ale zostala na pôde pasívneho katolicizmu. Teda napriek tomu, že v zásade ide o dve vetvy letničného hnutia, stúpenci kresťanského spoločenstva a slova života sa k sebe v obci správajú antagonisticky. Aby bol zmäток ešte väčší, odpadlíci od slova života spolu s pasívnymi katolíkmi označujú náboženských konvertitov (a tí zase ich) „baptistami“, čo pokladajú za náboženské pejoratívum synonymné s iným obľúbeným označením „znenávidených“ konfesie – a to „satanista“¹². Netreba ani dodávať, že tento viacvrstvový konfesiónálny vývoj sa u nevzdelaného rómskeho obyvateľstva podpísal na relativizácii a vzájomnej zameniteľnosti pojmov a učenia jednotlivých konfesií. Typická je výpoveď

jednej rómskej informatorky, ktorá svoj osobný náboženský rast definovala takto: „jehovisti, to bola moja materská škôlka, slovo života základná, a teraz (kresťanské zbory) som na vysokej škole”¹³.

Problematiku výraznej dynamiky v súčasnej religiozite Rómov nie je možné pochopiť bez kategórie identity. V prvom rade si musíme uvedomiť, že celý problém sa odvíja už od etnickej identity, keďže drvivá väčšina Rómov identifikuje samých seba ako Slovákov. Hovoria, že sa narodili na Slovensku, majú slovenský občiansky preukaz a teda sú Slováci. Etnicitu zjavne spájajú vo veľkej miere so štátnym občianstvom viazaným na pevne stanovenú geografickú zónu. „Tvrdia nám, že sme prišli z Indie, tak nech nám dajú občianske preukazy Indie, budeme žiť v Indii a budeme Indovia, teraz sme však Slováci, veď neexistuje žiadna karajina, ktorá by patrila Rómom“. Až po tejto „slovenskej“ sebaidentifikácii nasleduje identifikácia s vlastným „rómtvom“, ktoré je vnímané viac ako osobitné kultúrne špecifikum, než ako etnická kategória. A až na treťom mieste sa objavuje kategória konfesionalnej identity. Ak by sme túto zložitú spleť zjednodušili, pričom samozrejme nechceme vydávať takéto zjednodušenie za univerzálne, skôr za typické, potom proces sebaidentifikácie prebieha približne tak, ako ho zachytila v svojich výskumoch Anina Botošová. Dal by sa parafrázovať nasledovne: Najskôr som synom svojho otca a príslušníkom rodiny, potom som príslušník svojej osady alebo obce, potom som Slovák, potom som Róm¹⁴ a napokon som katolíkom... . Inými slovami, problém etnickej identity ďaleko zatieňuje identitu konfesionalnú.

Etnická identita u Rómov je napokon všeobecným problémom (zopakujme, že štyri pätiny Rómov sa nehlásia k rómskej národnosti). Všimnime si však tento problém vo vzťahu ku konfesionalite. Rómska túžba byť rovnocenní zďaleka nie je saturovaná tradičnými cirkvami tak, ako by sme si mohli myslieť. Na mnohých miestach Slovenska sú Rómovia v kostoloch segregovaní, môžu stáť len v zadných radoch alebo len vonku, za dverami, inde sú osobitne slúžené nedeľné sv. omše pre Rómov v sobotu, na sv. prijímanie chodia tradične najskôr „bieli“ a na mnohých slovenských vidieckych cintorínoch sú Rómovia pochovávaní stále pri múre alebo pri plote.¹¹ Množstvo kňazov sa neobťažuje brať miestnych Rómov na zreteľ, dokonca ich nenavštevujú v osadách ani v prípade žiadosti o posledné pomazanie. Tieto fakty sú podložené výsledkami a skúsenosťami z terénnych výskumov, aj keď nijako nechcú prekryť úprimnú snahu mnohých, predovšetkým mladých kňazov o otvorený vzťah k rómskym veriacim. Niet divu, že Rómovia, ktorí sa cítia neuznávaní a ponížovaní, odmietajú etnickú identitu, ktorá je s takýmto spoločenským statusom spájaná. Nahrádzajú ju identitou profesijnou alebo konfesionalnou. Vzhľadom k tomu, že veľká časť z nich je nezamestnaná a nachádza si prácu len veľmi ťažko, ako najfrekventovanejšia náhrada prirodzeného sebaidentifikačného procesu na etnickej báze sa kryštalizuje analogický proces na konfesionalnom základe. Keďže však v týchto procesoch ponúkajú tradičné cirkvi z veľkej časti opäť len nelichotivé stereotypy (česť výnimkám, akými je napríklad práca saleziánov z Bardejova), Rómovia sa stávajú čoraz otvorenejšími pre nové náboženské hnutia. Ponúkajú im totiž novú identitu na konfesionalnom základe, identitu, v ktorej nachádzajú potrebnú sebaúctu a sú si s „bielymi“ spoluveriacimi vo všetkých aspektoch rovní.¹⁵

Práve nové náboženské hnutia a ich veľké úspechy medzi Rómami sú témami práve prebiehajúcich výskumov, v zásade však už dnes môžeme konštatovať, že v pozadí týchto úspechov stoja práve vyššie popísané schémy. Súčasne však treba dodať, že čas nelichotivých stereotypov o rómskom náboženskom živote¹⁶ sa pomaly odsúva do nenávratna. Tam, kde Rómovia žijú aktívnym náboženským životom – odhliadnuc od typu konfesie, viditeľne sa zlepšuje ich sociálny život, ochota vzdelávať sa, komunikácia s majoritou i záujem o vlastnú budúcnosť. Aj preto sa domnievame, že viera Rómov zohráva a v budúcnosti bude zohrávať čoraz väčšiu úlohu pri ich integrácii¹⁷.

Poznámky

- ¹Najaktuálnejšie informácie v tomto smere je možné nájsť v publikácii *Boh všetko vidí – Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Ed. M. Kováč a A. Mann. Bratislava: Chronos 2003.
- ²HAJSKÁ, M.: *Krtem proti zlým silám*. Dingir – časopis o súčasnej náboženskej scéne, VII, 2004, č. 1, s. 13–15.
- ³MANN, A.: *Magická ochrana novorodenca u Rómov na Slovensku*. In: *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Ed. M. Kováč a A. Mann. Bratislava: Chronos 2003, s. 17285–102.
- ⁴ŠEBKOVÁ, H.: *Střípky romské tradice v osadě v Hermanovcích*. In: *Romano Džaniben* 3 – 4/2001, s. 42–77.
- ⁵HRDLÍČKOVÁ, L.: *Smrt a pohřeb u Romů*. Dingir – časopis o súčasnej náboženskej scéne, VII, 2004, č. 1, s. 19–21.
- ⁶KOVÁČ, M.: *Slnko pre spravodlivých. Posvätnosť prísahy a Božia sankcia medzi horehronskými Rómami z obce Telgárt*. In: *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Ed. M. Kováč a A. Mann. Bratislava 2003, s. 135–137.
- ⁷Tamže, s. 137–143.
- ⁸Tamže, s. 134.
- ⁹MINÁRIK, G.: *Služba Rómom – problém alebo príležitosť?* In: *Vít'azný život 2/2002. Slovo života international*, s. 3.
- ¹⁰KOVÁČ, M. – JURÍK, M.: *Religiozita Rómov a aktivity cirkvi vo vzťahu k Rómom*. In: *Čačipen pal o Roma - Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Ed. M. Vašečka. Bratislava: IVO 2002, s.
- ¹¹MINÁČ, Jakub: *Rómske nové duchovné piesne v obci Rankovce*. In: *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Ed. M. Kováč a A. Mann. Bratislava: Chronos 2003, s. 40.
- ¹²PODOLINSKÁ, T.: *Boh alebo Satan? Úloha nového náboženského hnutia Slovo života v polarizácii rómskej kolónie v Plaveckom Štvrtku*. Slovenský národopis 51, 2003, č. 1, s.
- ¹³PODOLINSKÁ, T.: *Boh medzi vojnovými plotmi. Náboženská polarizácia v rómskej kolónii v Plaveckom Štvrtku*. In: *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Ed. M. Kováč a A. Mann. Bratislava: Chronos 2003, s. 168.
- ¹⁴BOTOŠOVÁ, A.: *Identita, sociálny a náboženský život v rómskej obci Lomnička*. In: *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Bratislava: Chronos 2003, s. 74.
- ¹⁵KOVÁČ, M. – Mann, A.: *Rómovia a viera*. In: *Boh všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Ed. M. Kováč a A. Mann. Bratislava: Chronos 2003, s. 12.
- ¹⁶LUŽNÝ, D. – MACHÁLKOVÁ, Z.: *Romové z pohľadu religionistiky*. Folia Ethnographica 36-37. Scientiae sociales LXXXVI-VII, 2002–2003, s. 25–32.
- ¹⁷MANN, A., B.: *Duchovná kultúra Rómov*. Dingir – časopis o súčasnej náboženskej scéne, VII, 2004, č. 1, s. 10–13.

Dagmar KROČANOVÁ-ROBERTS

Prieniky existencializmu do slovenskej dramatiky v medziobdobí 1945 – 49: Prípad Leopold Lahola

Téma môjho príspevku je z časového hľadiska ohraničená dvomi mimoliterárnymi medzníkmi – koncom vojny a komunistickým prevratom vo februári 1948 (ktorého dôsledky sa však plne presadili až v rokoch 1949–50). Ide o krátke historické intermezzo, poznačené zápasom o orientáciu povojnového Československa, pričom tento politický zápas mal aj svoje kultúrne dozvuky.

Slovenské divadelníctvo po skončení vojny prechádza výraznými inštitucionálnymi a personálnymi zmenami. V júli 1945 je prijatý zákon, ktorý zoštatňuje všetky divadlá¹. V Bratislave v roku 1946 vzniká Nová scéna ND (činoherný súbor a súbor hudobnej komédie). Intendantom a neskôr riaditeľom Slovenského národného divadla sa stáva Andrej Bagar (1900–1966), ktorý cez vojnu pôsobil v divadle v Martine, po zákaze pôsobenia zorganizoval Frontové divadlo a po vypuknutí Povstania sa pridá k partizánom. Kontinuita vývoja sa narušá aj odchodom viacerých režisérov² a nástupom novej generácie hercov a dramaturgov.

Na druhej strane, slovenské divadlo po 2. svetovej vojne cíti potrebu priamejšie reagovať na dobovú spoločenskú situáciu, komunikovať aktuálne poslanstvo, a tomu prispôsobuje i svoj repertoár. „Divadlo sa nebude musieť odvracať od skutočnosti do rozprávkových a poetických krajín... bude môcť vzniknúť skutočná dráma, schopná vyvolať kontakt medzi divadlom a spoločnosťou a progresívne pôsobiť pri sociálnych metamorfózach³.“ Posun v repertoári SND sa uskutočnil aj vďaka novým dramaturgom, ktorými bol v SND Jozef Felix (1913–1977) a na Novej scéne Peter Karvaš (1920–1999).

Časť pôvodných hier inscenovaných v prvej povojnovej sezóne sa tematicky vracala k skončenej vojne a pocitom človeka ňou zasiahnutého⁴. Okrem tohto aktuálneho svedectva sa proklamovali zväzky s českou a sovietskou kultúrou⁵. Repertoár dopĺňala divadelná klasika⁶ a postupne sa začali uvádzať aj ukážky modernej západoeurópskej dramatiky. Repertoárová rôznorodosť slovenského divadelníctva sa stratila po prijatí divadelného zákona v roku 1948, na základe ktorého vznikli v zásade kontrolné orgány (Divadelná a Dramaturgická rada a Propagačná komisia). Zatiaľ čo rok 1945 ešte znamenal nádej zabudnúť na „usmerňované Slovensko“ (V. Clementis), roky 1948–49 nastolili ideologický diktát, ktorý ukončil aj umelecké experimentárstvo.

Z viacerých tendencií drámy⁷ medziobdobia 1945–49 sa sústredím na prienik francúzskeho existencializmu⁸ do pôvodného repertoáru. Ako „modelového“ autora som si zvolila dramatika, prozaika a básnika Leopolda Laholu⁹ (1918–1968).

Lahola, ktorý emigroval v roku 1949, čiastočne i pod vplyvom zatracujúcich kritik hry *Atentát*, sa do literatúry i faktického diania na Slovensku vrátil v šesťdesiatych rokoch. Po roku 1989 sa jeho diela opäť integrovali do literárnych dejín. Neuskutočnil sa však systematickejší výskum, ktorý by napríklad adekvátne zaradil existencializmus do literatúry obdobia 1945–49 a preskúmal, do akej miery prejavy literárneho existencializmu v slovenských pomeroch korešpondujú s filozofickými východiskami sartróvskej proveniencie.

V príspevku sa budem zaoberať najmä Laholovou hrou *Atentát* (1949), ale budem sa odvolávať aj na skoršiu drámu *Štyri strany sveta* (1948). Robím tak s vedomím, že „Laholove Štyri strany sveta ... zotierajú triedny pohľad na spoločenské udalosti, protivojnový zámer sa dostáva na pozíciu buržoázneho humanizmu... a *Atentát* sa utápa celkom v idealistickom blúznení“¹⁰. Tento citát z roku 1960 naznačuje, že Laholove hry obsahovali prvky, ktoré sa v období komunizmu reinterpretovali ako „buržoázny humanizmus“ a „idealistické

blúznenie“. Mojou snahou teda bude odhaliť pôvodné významy týchto reinterpretácií, ktoré považujem za prejav existencializmu. V príspevku priblížim cesty, ktorými sa francúzsky existencializmus dostával do povedomia slovenských intelektuálov. Pri interpretácii východísk francúzskeho existencializmu sa budem orientovať najmä na Sartrovo dielo *Existencializmus je humanizmus* z roku 1946. Vzhľadom na aplikačný úmysel budem vo veľkej miere citovať text Laholových hier.

„Existencialistické vplyvy prenikali do našej dramatickej tvorby tiež „zásluhou“ dramaturgie Národného divadla a istej časti divadelnej kritiky, stavajúcej sa vo svojom naivnom eklekticisme pozitívne k všetkému zahraničnému umeniu, ktoré sme nemohli poznať cez vojnové roky. Tak sa v Národnom divadle uvádzali po oslobodení okrem viacerých diel zo sovietskej dramatickej tvorby, pokrokových diel iných národov aj hry ako *Neužitočné ústa* od Simone de Beauvoir, *Žaloba proti neznámemu* od Georgea Neveuxa alebo Morselliho hru *Diabol sa žení*¹¹.“ K týmto – podľa marxistického kritika nepochybne škodlivým – predstaveniam by sme mohli pridať aj „pochybenú Peroutkovu hru *Nezabudni!*“¹² Predchádzajúci citát viní z prieniku existencializmu na slovenské javiská predovšetkým dramaturga (myslí sa ním Jozef Felix) a literárnych kritikov, ktorí na stránkach periodík *Elán*, *Tvorba*, *Slovenské pohľady* informovali o francúzskom existencializme.

Jozef Felix, známy najmä ako iniciátor polemiky o anjelských zemiach¹³, sa po vojne snažil spojiť svoje umelecké a ľudské cítenie s oficiálnou kultúrno-politickou líniou. Ako dramaturg národnej scény sa stotožnil s požiadavkami umenia naplňajúceho spoločenské funkcie: divadlo má podľa neho zasahovať „do súčasného spoločenského diania ako jeden z najsilnejších faktorov...vyrastať zo života... a do života sa vracat’ ako činiteľ zošľacht’ujúci... má byť tribúnou, z ktorej najlepší duchovia sveta hovoria o existenčných problémoch človeka vôbec“¹⁴. Felix vidí úlohu divadla prispieť k premene spoločnosti, v záujme ktorej sa musí oslobodiť od samoúčelného artizmu. Na druhej strane sa bráni tomu, aby divadlo slúžilo politickým záujmom a aby sa zriekalo experimentovania a kontaktov s modernými tendenciami vo svete. Podľa Štefana Druga¹⁵, Felix odmieta vidieť spisovateľa ako politického tribúna, ale aj ako surrealistického mága ponoreného do svojho fantastického sveta. Jeho ideál by sa dal nazvať humanistickým – požaduje, aby literatúra prinášala „ľudskosť a krásu“¹⁶. V divadelnej oblasti presadzuje hry, v ktorých cíti rovnováhu idey a scénického výrazu a ktoré obsahujú moderný experiment s dramatickou formou. Z tohto dôvodu sa napríklad rozhodol do repertoáru v sezóne 1946/47 zaradiť hru Simone de Beauvoir *Neužitočné ústa*. Vnímal ju ako prejav filozofického divadla, resp. divadla ideí (*théâtre d’idées*), ktoré mohlo slovenskej dramatike poskytnúť impulzy.

Napriek dôležitej úlohe Felixu ako dramaturga pripravujúceho repertoár SND je nemožné pripísať prienik existencializmu na slovenské javiská výlučne jeho osobe. Viacerí slovenskí spisovatelia, ktorí debutovali po roku 1918, našli inšpiráciu vo francúzskej kultúre a myslení. Tieto zväzky boli za prvej Československej republiky podporené aj oficiálnou politickou orientáciou štátu na krajiny Dohody. Po skončení vojny sa kontakt s francúzskym prostredím a aktuálnym dianím obnovil. Existencializmus do veľkej miery korešpondoval s pocitmi ľudí po vojne a naplňal hodnotové vákuum po krachu dovtedajšej oficiálnej ideológie. Ako konštatuje samotný Sartre, slovo existencializmus sa stalo módou. „Zdá sa, že vzhľadom na neexistenciu avantgardnej doktríny porovnateľnej so surrealizmom sa ľudia túžiaci po škandáli a vzrušení utiekajú k tejto filozofii“¹⁷.

Domnievam sa, že (nielen) v slovenských pomeroch slúžil existencializmus ako východisko pre nové definovanie situácie človeka. Pôvodná tvorba v medziobdobí 1945–49 iniciovala psychoterapeutický proces v spoločenskom vedomí, ktorý sa často udial prostredníctvom existencialistických kategórií. Vynorila sa istá sieť tém, motívov a kompozičných riešení, pomocou ktorých sa prehľadnocovali koncepty hrdinstva, neutrality, zodpovednosti, činu, viny, osudovosti. Implicitný autorský dialóg v tomto duchu viedli najmä

dramatici Július Barč-Ivan (1909–1953), Peter Karvaš, Leopold Lahola, Štefan Králik (1909–1983) a Juraj Váh (1925–1976).

Laholove *Štyri strany sveta* sa v čase inscenovania vnímali ako slovenský príspevok k diskutovanej „zrade intelektuálov“¹⁸. Postavy v dráme sú členené na dva tábory – partizánov (Major, Lena, Maco, Cach) a Nemcov, resp. kolaborantov (Nemec, Lenin otec). Medzi nimi stojí Albert (švajčiarsky novinár a Lenin snúbenec) a maliar Yorika. Títo stúpeneci neutrality sa odlišujú: zatiaľ čo Albert chce zostať nezainteresovaným pozorovateľom s istotou švajčiarskeho pasu, Yorika ignoruje vojnu, pretože je prekážkou normálneho života a umeleckej tvorby. Smrť jeho žiaka Emila ani uväznenie vo vlastnom dome spoločne s partizánmi nezmení jeho postoj. Na stranu partizánov sa pridáva až pod vplyvom kontaktu s nemeckými vyšetrovateľmi a s patetickými slovami „naši šli tade“ odchádza na smrť.

Hra *Atentát* čerpá námet z historickej udalosti – atentátu na ríšskeho protektora v Čechách R. Heydricha. Dej sa sústreďuje na prežívanie parašutistov v dobe krátko po spáchaní atentátu, kedy sa ocitli v nemeckom obklúčení a skrývali sa v krypte pražského kostola. Model dvoch táborov a pacifistického stredu sa opakuje aj v tejto hre: na jednej strane sú atentátnici s kryciami menami Lukáš, Marek, Jakub a ich pomocník Pavol, ako aj kňaz s krycím menom Matúš a kostolník. Na druhej strane je to nemecký dôstojník a konfident, ktorý úkryt prezradil. Oba tábory sa snaží zjednotiť Ježiš. V závere hry prijíma stanovisko partizánov a spoločne s nimi opäť umiera.

Štyri strany sveta boli inscenované v SND v roku 1948 v réžii Mikuláša Hubu, *Atentát* v roku 1949 v réžii Jozefa Budského. Obe hry sa zaraďujú do línie dramatiky, ktorá sa vzdáva realistickej tradícii. Namiesto konkrétneho času a priestoru sa ocitáme v silne príznakovom prostredí. Namiesto národných problémov sa riešia univerzálne dilemy a pozornosť sa prenáša od vonkajších dejov na vnútorné konflikty. Postoj protagonistov, ich rozhodovanie je nadradené akcii. Tento prvok sa pri javiskovom uvedení hier považoval za novátorský. Režisér predstavenia (a herec) Mikuláš Huba v bulletine k *Štyrom stranám sveta* uviedol: „Text je tézovitý... Slová nevyplývajú zo situácie, a preto nie sú nositeľom deja, lež jednoducho sú podložené situáciou, aj keď ju nepretvárajú. U Laholu dej stojí, avšak vonkajšia situácia sa mení, alebo vnukuje dojem, že sa mení. ... Pre herca je omnoho ľahšie cítiť „dej“ ako cítiť „situáciu“. V hereckom prejave musí znieť predovšetkým tézovitý tenor... Pre náš spôsob hrania sú tieto problémy dosť nové.“¹⁹ Podobne v *Atentáte* možno hľadať inšpiráciu moderným divadlom ideí, ktoré primárne rieši problém človeka (model Sartrovej hry *Za zatvorenými dverami*). Záujem sa nezameriava na vytvorenie dramatického charakteru, ale postava sa vníma ako ilustrácia istej filozofickej doktríny. Dôležitý nie je dej a jeho motivácia, ale rozhodovanie hrdinu.

Odklonu od realizmu sa prispôsobuje aj jazyk – je hovorovejší, expresívny a nástojčivým opakovaním podčiarkuje tenziu situácie. V *Atentáte* sa metaforickosť jazyka demaskuje – metafora sa cíti ako neprimeraná vzhľadom na „posledné veci človeka“. (Štvrť okolo kostola je hermeticky uzavrená – hermeticky sa uzatvárajú konzervy – konzerva je ako rakva – konzervuje sa mŕtve, aby sa uchovalo nažive). Lahola sa rovnako pohráva s konvencionalizovanými frazémami. Lukáš (Ježišovi): „A nepokúšajte sa utiecť, ani strieľať... Lebo potom by vám už ani Kristus Pán nepomohol.“ (s. 50) ...Lukáš (Ježišovi): „...Človeče, spadli ste z neba?“ Ježiš: „Prečo vravíte takto o nebi? Z neba prichodí iba dobré.“ (s. 52)

Lahola – podobne ako viacerí mladší dramatici v tomto období – rezignuje na jeden veľký konflikt a nahrádza ho sériou viacerých, vďaka čomu sa udržiava sínusoida dramatického napätia. Obe hry smerujú k záverečnej pointe, ktorú deklamujú postavy „stred“, Yorika a Ježiš. *Štyri strany sveta* pozostávajú ešte z tradičných troch dejstiev, *Atentát* je však už členený do šiestich obrazov, v ktorých sa prejavuje Laholovo výtvarné

cítanie. S výnimkou prvého dejstva *Štyroch strán sveta* sa zachováva jednota miesta, času a deja.

Obe hry sa odohrávajú v stiesnenom priestore, v ktorom sú protagonisti obklúčení nepriateľmi. V *Štyroch stranách sveta*²⁰ je to tyl nepriateľa a pivnica Yorikovho domu, ktorá slúži Nemcom ako väzenie. V *Atentáte* je to kostol obkolesený nemeckými vojakmi. Lahola takto zintenzívňuje pocit izolácie, ohrozenia a úzkosti. Lukáš komentuje správu o hermeticky uzavretom okolí kostola už spomenutým pripodobnením ku konzerve, ktorá im zostala z proviantného prídelu: „No konzervy sa hermeticky uzatvárajú, aby dlhšie vydržali... Konzervovať teda značí hermeticky uzavrieť a zamedziť prívod vzduchu... Keby sme nežili a oni nás hermeticky uzavreli, vydržali by sme dlho..., ale takto? Ako by to človek narafičil, aby zostal dlho neporušený a nažive?... Čo je už mŕtve, dokážeme vlastne zachovať dokonale mŕtve. Iba životy ešte nevieme nijako uchovať nažive“ (s. 22)

Okrem toho, že Lahola situovaním drámy navodzuje intenzívnu atmosféru napätia a strachu, priestor upozorňuje na narušenie bežného vnímania: vojna zasahuje do privátnej sféry (Yorikov dom, dom ponímaný tradične ako útočisko, ochrana) i do sféry sakrálnej (kostol)²¹. Z tohto hľadiska sú zaujímavé závery hier: v oboch hrách zomierajú partizáni i pôvodní zástancovia pacifizmu Yorika a Ježiš. V *Štyroch stranách sveta* však partizáni a Yorika príznakovo opúšťajú dom (sféru privátneho), v *Atentáte* postavy rovnako príznakovo zostávajú v kostole (sakrálnom priestore).

V oboch hrách sú postavy nútené zostúpiť dolu – do pivnice alebo krypty. Takto sa zdôrazňuje krehkosť hranice, ktorá delí živých a mŕtvych. Parašutisti v *Atentáte* – v súlade so svojou misiou – prichádzajú zhora, „z neba“²². Ježiš zostupuje z kríža.

Reflexia blížiacej sa smrti je jednou z dominantných tém oboch hier. Postavy však na toto vedomie reagujú odlišne. Pociť úzkosti zo samoty a vidina vlastného zániku najviac zasahuje najmladšieho partizána Jakuba, ktorý sa zranil počas zoskoku. Je nemobilný a väčšinu času trávi v krypte: „Veď ja s nimi spávam, človeče. Zobudím sa a okolo seba... Zobudil si sa už niekedy sám medzi mŕtvymi? (s. 25)... Lukáš, ja tu mám zostať s týmito... zasa len sám? (s. 30)... Neostanem tu. Ja tu..., ja tu..., mňa tu nesmiete nechávať... Nechcem zostať nažive medzi týmito mŕtvami. Nechcem. Lukáš! Marek! Nechcem! Nechcem! Nechcem!... Nechcem umrieť medzi mŕtvymi. Lukáš! Marek! Chlapci, nesmiete ma tu nechať. Vy neviete, čo to je. Ja viem. Iba ja viem. Nechcem byť medzi nimi, nechcem umrieť medzi nimi... Nechcem. Nechcem, nechcem!“ (s. 31).

(Lukáš v *Atentáte*) „Nič sa ty neboj, že to bude dlho trvať. Nebude. Človeče, Marek, sme na najlepšej ceste onedlho pokapať... Pekný weekend: od štvrtka až do – zmŕtvychvstania (s. 16)... Som pes, ale nikoho by som nešiel urážať niekoľko hodín pred jeho smrťou... a pred svojou smrťou“ (s. 17).

(Nemec v *Štyroch stranách sveta* na adresu Maca): „Spánok je vskutku dobrý tréning... na to, čo ho čaká. Nehybnosť, nezhovorčivosť a už samotná poloha...“ (s. 82).

(Maco): „Čo teda odo mňa chcete? Budeme sa spoločne chystať na smrť a či mi niekto ide dať posledné pomazanie?“ (s. 89).

Podľa Sartra je existencialistická úzkosť (*l'angoisse*) výrazom nemožnosti uniknúť zodpovednosti za svoj osud²³, zoči-voči ktorej je sám (*délaissement*), bez opory a orientácie, a je teda odsúdený na slobodu. Beznádej sa viaže na poznanie, že človek sa môže spoliehať len na svoje sily a možnosti a nemôže si byť istý, že po jeho smrti preberú poslanie ďalší ľudia²⁴.

Existencializmus v Laholových hrách sa teda primárne spájal s ich atmosférou – pocitom samoty, izolovanosti, úzkosti a hroziacej smrti. Laholove drámy však okrem tejto atmosféry prinášajú prvky absurdity a etického nepokoja, ktorý sa konkretizuje v úvahách o zodpovednosti, rozhodnutí, vine a obeti.

Nadindividuálna platnosť týchto kategórií je zdôraznená aj príznakovým, neosobným pomenovaním postáv – Major, Nemec, Lenin otec, Kňaz, Kostolník (a tiež využitím krycích mien, ktorými sú mená evanjelistov a apoštolov. O tomto prvku v *Atentáte* však budem hovoriť neskôr). Postavy majú teda reprezentovať istú ideu, resp. patetickejšie povedané, posolstvo. Prekvapujúco potom znie názor kritiky, ktorá hovorila o „preexponovanom psychologizme“²⁵. Pravdou je, že Lahola pri modelovaní svojich postáv zdôrazňuje odlišnosť ich reakcie na situáciu. Myslím, že autorovi šlo o popretie predstavy o unifikovanej, univerzálnej ľudskej povahe, ktorá sa istým spôsobom prejaví napríklad v situácii ohrozenia. Tento prvok môžeme chápať aj ako existencialistickú premisu o neexistencii istého a priori daného konceptu človeka, ktorú nahrádza univerzálna podmienenosť ľudskej situácie²⁶.

Laholu, rovnako ako existencialistov, zaujíma človek, ktorý sa vedome utvára, za svoju existenciu nesie plnú zodpovednosť a súčasne je zodpovedný za iných²⁷. V *Štyroch stranách sveta* sa tento prvok približuje napríklad v scéne s pištoľou, keď sa majú štyria väzni partizáni rozhodnúť, pre koho zostane jediná guľka. Samovraždu – avšak skokom z okna pri vyšetrovaní – si volí len Cach. V *Atentáte* je prvok zodpovednosti zdôraznený prepojenosťou úloh parašutistov pri príprave atentátu. Lukáš spáli lístok, ktorý potvrdzuje Marekovo zlyhanie pri akcii. Obaja chránia najmladšieho spolubojovníka Jakuba. Všetci sa snažia o záchranu Pavla, ktorý zostal v meste a môže zostať nepreziadený. Práve preto presviedčajú Ježiša, aby zomrel s nimi – Nemci tak v kostole nájdu hľadaných štyroch atentátnikov.

Podľa Sartra človek nemôže prekročiť svoju subjektivitu, ale voľbou potvrdzuje hodnotu toho, čo si vyberá. Vytvára tak obraz svojej doby, a teda jeho zodpovednosť zahŕňa celé ľudstvo²⁸. Tento moment je rozhodujúci pre postavy pôvodne vyznávajúce pacifizmus: Yoriku v *Štyroch stranách sveta* a Ježiša v *Atentáte*. Yorika: „A keby som mal ešte žiť... bil by som vás... Proti vám stáli vojaci, proti nám – kati. Sám anjel mieru by musel prísť s mečom, aby bránil mier“ (s. 146). Ježiš opakuje Nemcovi slová partizána Jakuba: „Ten atentát, o ktorom teraz hovorím, spáchali iní a dávno pred týmto... Pripomením vám atentát, namierený proti všetkým ľuďom. Proti celému ľudstvu, ktoré sa nazdávalo, že bezbranní sú na to, aby sa im poskytovala ochrana a nie hromadné hroby či plynové komory. Pripomením vám ten atentát, čo sa spáchal na ženách a deťoch vo Varšave, v Belehrade... a na toľkých iných miestach... A nie jedným granátom, lež stovkami lietadiel, pripomením vám atentát, čo spáchali miliónmi kíl zápalných a výbušných bômb a tisíckami tankov a kanónov, miliónmi vojakov... vašich vojakov. Vašich vojakov. Vycvičili ste ich a urobili ste z nich výborne vycvičené armády atentátnikov...“ (s. 115).

Zdá sa, akoby pre obe postavy bola „poučením“ konfrontácia s nemeckým táborom. Možno uvažovať o tom, či zárodok schematického uvažovania nie je daňou za hľadanie nepriateľa, vďaka ktorému sa človek dokáže definovať²⁹. Lahola nie je xenofób, sympatie sú však dané: partizáni Ježiša z kostola púšťajú, Nemci ho zastrelia. Ježiš po zmŕtvychvstaní prijíma úlohu hľadaného štvrtého atentátnika a zomiera na strane parašutistov. I keď Lahola prvok nemeckej expanzie nevyzdvihuje na prvý plán, kdesi v pozadí cítiť zdôvodnenie protinemeckého odporu ako aktu odplaty za anexiu, okupáciu, zbavenie človeka jeho domoviny³⁰.

Presvedčenie sa u Laholu (ako aj u existencialistov) pretavuje do činu, a aby bol čin etický, musí zastupovať celé ľudstvo. K ľudstvu hovorí Yorika i Ježiš. „Ľudia, my sme nemali menej pravdy než tí, čo nás zabili. Ľudia, bráňme, čo sme bránili. Pravda je hodna každej obhajoby. To by som kričal, keby ... mŕtvi vedeli kričať.“ (*Atentát*, s. 116).

Yorikovo posolstvo v závere hry *Štyri strany sveta* je priamou odpoveďou na aktuálne diskusie slovenskej spoločnosti po vojne, ktoré sa týkali jednak mlčania ako výrazu rezistencie (resp. tichej kolaborácie), a jednak etiky umelca (únikovosť umenia): „Napíšte do novín, aby to všetci ľudia čítali... napíšte im, že maliar Yorika im odkazuje, aby neverili ľuďom, čo chodia na výstavy, vysedávajú v divadlách a pri koncertoch a obdivujú Cézannov,

Moliérov a Bachov. Stovky takých umiera možno dnes tu, u nás a inde... Napíšte im, že starý Yorika už neverí v nijaký kultúrny národ, v nijaké dvadsiate storočie, v nijakú dobročinnosť a v nijakú lásku k blíznym, v nič, v nič, ráčite vedieť, pokým človek na tejto zemi nebude mať zaručené právo – umierať prirodzenou smrťou... „(s. 147) Ak sa často opakuje, že slovenská spoločnosť sa v rôznych momentoch 20. storočia nedokázala vysporiadať s vlastnou históriou, je možno príznačné, že tak urobil dramatik židovského pôvodu, pod ktorého životné osudy sa história Slovenska podpísala viackrát³¹.

Obe Laholove hry obsahujú mimoriadne desivú scénu konfrontácie rodičov a detí. V *Štyroch stranách sveta* otec, ktorý sa ako dôstojník pridal k Nemcom, nedokáže zabrániť znásilneniu a smrti svojej dcéry, partizánky Leny³². V *Atentáte* Jakub nevedomky zabíja vlastnú matku Terezku, ktorú Nemci použili ako štít pri útoku. Tieto emočne vypäté situácie majú nielen dramatický potenciál, ale tiež vyhrcojú moment voľby. Podľa existencionalistov existujú skutky, ktoré majú dopad len na jednotlivca, a také, ktoré sa vzťahujú k istému kolektívu. Na tieto dva druhy činov sa viažu aj dva typy morálky – jedna, ktorá sa orientuje podľa individuálneho cítenia, a druhá, ktorá má nadosobnú platnosť. Etický súd možno robiť len podľa angažovanosti človeka.

Obe Laholove hry prinášajú silný prvok absurdity. Podľa Sartra je absurdita viazaná na uvedomenie si iného – toho, čím nie je existencia. Ide teda o odklon od slobodného a autentického sebautvárania. Čitateľ/divák Laholových hier cíti, že primárnou absurditou je samotná vojnová situácia. Ako hovorí Jozef Felix v bulletine k *Atentátu*, „ktosi tu narušil etické ordo.“³³ Od tohto základného „atentátu“ sa odvíja rad „malých absurdít“: je absurdné chcieť cez vojnu maľovať, je absurdné, aby deti stáli proti rodičom, je absurdné čakať na smrť alebo stanovovať jej hodinu³⁴ ... Rovnako absurdné je nespoznáť (a zastreliť) Ježiša. Kňaz hovorí Ježišovi: „Ale prečo ste práve tu? Rozumiete... Nemusím vám predsa zoširoka rozprávať, že ste sa nemali uchýľovať do kostola“ (s. 60)... inde: „Ste spoluvinník“. Ježiš: „Máme spoločného sudcu, otče... Nepoveril nikoho na tejto zemi, aby ho v tom zastupoval.“ Kňaz: „Trúfate si dovoľávať sa Boha?“ (s. 75). Nemecký poručík Ježišovi (na výčitku, že nosí božie meno na opasku): „Vy máte Boha, ako vidím, iba na jazyku... Či vy neveríte v Boha?“ (s. 92). Ježiš napokon zostáva v celej hre neznámym³⁵. V závere ho zapiera aj kňaz. Poručík: „Odkedy poznáte tohto pána? (Ukazuje na Ježiša). Kňaz: Nepoznám ho. Poručík (k Ježišovi): Ako ste to povedali? Aha, bratia? ...Váš brat vás zaprel“ (s. 112–3).

V súvislosti so zakomponovaním postavy Ježiša a výberom krycích mien atentátnikov je možné pýtať sa, či autor židovského pôvodu chcel kresťanské poslanstvo zdôrazniť alebo s ním polemizovať – i vzhľadom na zneužitie v rokoch druhej svetovej vojny. Vnesenie transcendentálneho prvku kontext Sartrovho uvažovania zdanlivo popiera. Laholovi však nejde o teologický problém, ale – v súlade s filozofickým divadlom – o vnesenie idey lásky, ktorá sa materializuje do dramatickej postavy.

Pri charakteristike Ježiša Lahola uviedol: „Obyčajný človek... Ak je v ňom čo božského, teda to, že je neskonale ľudský“ (s. 6). Ježiš teda nie je nadčlovek (a určite nevystupuje ani ako Mesiáš). Jeho základné poslanstvo v hre je zopakovaním piateho³⁶ prikázania: Nezabiješ! „Nesmiete zabíjať. Iba lotri zabíjajú... Nijako sa nemá zabíjať... My nie sme povolani pozbaviť niekoho života...“ (s. 57), „A ľudstvo nevyvedieme z krvavého kúpeľa tým, že sami začneme prelievať krv“ (s. 99).

Na druhej strane, nemecký dôstojník má na opasku nápis „Gott mit uns“ a po zabíjaní atentátnikov sa ide do kostola pomodliť³⁷. Ježiš na kňazovu výčitku, že atentátnici sú neznabohovia, odpovedá, že „Boh môže byť aj s tými, čo ho nepoznajú“ (s. 75). Boh teda v Laholovej interpretácii nevyhnutne nepožaduje vieru a obrad, ale dodržanie prikázaní. Tento záver môže byť dôležitý z hľadiska aktuálneho povojnového židovsko-kresťanského dialógu.

V rámci tohto dialógu je dôležitý tiež koncept viny a vykúpenia. Zatiaľ čo smrť ako vykúpenie, obeta za iných približuje *Atentát* kresťanstvu, dôraz na „filozofiu tváre“ anticipuje neskoršie židovské myslenie (Émanuel Lévinas).

Leitmotívom v období bezprostredne po vojne bolo „len mŕtvi majú právo hovoriť“³⁸. Laholove hry zdôrazňujú význam obete – podčiarknutý i výberom postavy Ježiša a jeho opätovným trojnásobným zabitím v dráme. Smrť zasahuje rovnako postavy, ktoré sa zabíjaním previnili (partizáni) i neprevinili (Yorika, Terezka, Ježiš), a ak sa previnili, smrť ich vykupuje. Ježiš: Trnistá bola ich cesta, po ktorej sem prišli a prišli sem iba umrieť. Nie za seba – za iných. Za svojich blízkych. Možno aj za vás.“ (s. 77) Je však otázne, či táto obeta vykupuje vinu za smrť Terezky alebo smrť štyridsiatich rukojemníkov...

Filozofia tváre sa do hry dostáva cez motív očí. Pohľad do tváre svojej obete paralyzuje Marek: „Ty, Lukáš, ten – ako sa volá, pozeral od prvej chvíle na mňa... Ten v tom aute. Istotne vedel, že ho idem zabiť. Dal by som na to krk, že vedel... Uprene ti ma fixiroval. Mal trochu vypúlené oči...“ (s. 13).

Motív očí je v hre návratný. Marek v kostole: „Ja sa ti tak cítim, ani čo by na mňa stále niekto pozeral...“ (s. 44). V závere hry počas modlitby dôstojník pri pohľade na sochu Ježiša spoznáva tváre ľudí, ktorých nedávno zabil (nespoznáva teda Ježiša, ale svoje obete): „On je to. Ten prvý...ten druhý...Všetci tak vyzerajú. Všetci mali také oči. Kriste Ježišu, pomoc! Ježišu Kriste...“ (s. 120).

Sartre vo svojej povojnovej eseji hovorí o existencializme ako humanizme, pretože ho poníma ako zásadný ľudský projekt, ako prekonávanie seba samého. Človek v existencializme hľadá cieľ mimo seba samého, vďaka ktorému sa môže uskutočniť ako slobodný³⁹. Laholovo uvažovanie o človeku a svete pocit slobody explicitne nenavodzuje. Zdôrazňuje skôr moment ohrozenia a etického nepokoja. Laholove povojnové hry, najmä *Atentát*, vnímam ako výraz humanizmu, ktorý je v mnohom inšpirovaný existencialistickým kontextom. V období rozkolísaných hodnôt a názorového zmätku pôsobia Laholove hry ako nadčasová alternatíva agresívnejších ideológií.

Literatúra

- BARTKO, Michal: *Existencializmus či marxizmus?* (Recenzia knihy G. Lukácsa: *Existencializmus či marxizmus?* Prel. V. Vlček a J. Marek. Praha: Nová osveta 1949). Tvorba 9, 1950, s. 9–11.
- BARTKO, Michal: *Samovražda v myslení a v existencializme*. Tvorba 8, 1949, s. 90–91.
- BARTKO, Michal: *O nový humanizmus*. Tvorba 6, 1947, s. 130–131.
- BEAUVOIR, Simone de: *Neužitočné ústa*. Liptovský sv. Mikuláš: Tranoscius 1947.
- ČAVOJSKÝ, Ladislav: *Dramatik Leopold Lahola*. Slovenské divadlo, 16, 1968, č. 2, s. 252–258.
- ČAVOJSKÝ, Ladislav: *Laholovské bezvetrie*. Javisko 1993, č. 1, s. 3–4.
- DRUG, Štefan: *Od Hosana po Ukrižuj ho. Zopár sond do literárneho života po roku 1945*. In *Literatúra a politika po slovensky*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 2003, s. 7–124.
- FELIX, Jozef: *Na konci činohernej sezóny*. Elán 15, č. 7–8, s. 9.
- FELIX, Jozef: *Simone de Beauvoir: Neužitočné ústa – typ novej drámy*. Bulletin k predstaveniu z roku 1947. In: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1965, s. 253–261.
- FILO, Július: *Kresťanský humanizmus*. (Recenzia knihy Jacques Martain: *Kresťanský humanizmus*. Praha: Universum 1947). Tvorba 8, 1949, s. 31–32.
- HUBA, Mikuláš: *Z režisérových problémov*. Bulletin k predstaveniu SND Štyri strany sveta, 1948.
- jef- (FELIX, Jozef): *Na okraj Laholovho Atentátu*. Bulletin k predstaveniu SND Atentát, 1949.
- KARVAŠ, Peter: *K výhľadom slovenskej dramatiky*. Elán, 15, 1946, č. 7–8, s. 9.
- KARVAŠ, Peter: *Úvod do základných problémov divadla*. Turčiansky sv. Martin 1948.
- KRÁL, J.: *Humanizmus alebo humanizmus*. Tvorba 8, 1949, s. 44–45.
- KUSÝ, Ivan: *Dramatická literatúra*. In: *Dejiny slovenskej literatúry V. Literatúra v rokoch 1918–1945*. Bratislava: Veda 1984, s. 763–797.
- LAHOLA, Leopold: *Atentát*. Bratislava: Pravda 1949.
- LAHOLA, Leopold: *Štyri strany sveta*. Bratislava: Pravda 1947.
- LIPTÁK, Ľubomír: *Zápas o moc*. In: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram 2000, s. 263–287.

Manifest sociálneho kresťanstva. In: Tvorba 7, 1948, č. 3, s. 1–2.

MISTRÍK, Jozef: *Dilema človeka v Laholovej dráme*. Romboid, 5, 1970, č. 4, s. 23–27.

MRLIAN, Rudolf: *Počiatky a rozvoj činohry SND*. In: *Pamätnica SND*. Bratislava: SVKL 1960, s. 56–109.

PEROUTKA, Ferdinand: *Nezabudni...! Oblak a valčík. Kolektívna dráma v dvanástich obrazoch*. Režijná kniha k predstaveniu v roku 1947. Archív Divadelného ústavu Bratislava, sign. NB 4658.

RAGAZ, Leonhard: *Posolstvo nábožensko-sociálne*. In: Tvorba 7, 1948, s. 55–58.

RAMPÁK, Zoltán: *Pôvodné hry v činohre SND*. In: *Pamätnica SND*. Bratislava: SVKL 1960, s. 110–151.

RAMPÁK, Zoltán: *Príprava kvalitatívnych zmien (1945–1948)*. In: *Cesta drámy*. Bratislava: Tatran 1984, s. 96–130.

RAMPÁK, Zoltán: *Roky 1945–1949*. In: RAMPÁK, Zoltán; MIKOLA, Marián; MRLIAN, Rudolf: *Dvadsať rokov slovenského činoherného divadla (1945–1965)*. Bratislava: SPN 1966, s. 5–73.

SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Nagel 1946.

SARTRE, Jean-Paul: *Literature and Existentialism*. New York: The Citadel Press 1962 (originál 1949).

SARTRE, Jean-Paul: *Théâtre*. Paris: Librairie Gallimard 1947.

ŠPITZER, Juraj: *Osudy dramatika*. Slovenské divadlo, 13, 1965, č. 1, s. 31–39.

Poznámky

¹Slovenské národné divadlo v Bratislave, Slovenské komorné divadlo v Martine a Národné divadlo v Košiciach, ktoré sa malo zlúčiť s nezoštátneným divadlom v Prešove.

²Režisér J. Budský bol poverený vedením činohry SND. Ďalších režisérov predchádzajúceho obdobia vo väčšej alebo menšej miere postihol dištanc. F. Hoffmann po vojne emigroval, Ján Jamnický funkciu riaditeľa činohry neprijal a venoval sa hereckej práci, filmu a neskoršie pedagogickej činnosti, Ján Borodáč bol odsunutý do Národného divadla v Košiciach. V SND teda ako režiséri pôsobili Budský, Ivan Lichard a niektoré réžie realizovali aj herci ako Karol Zachar, Mikuláš Huba a iní. Na Novej scéne pôsobili ako režiséri Drahoš Želenský, výtvarník František Kudláč, ale aj začínajúci Ľubomír Smrčok, Magda Husáková-Lokvencová a niektorí herci.

³KARVAŠ, Peter: *K výhľadom slovenskej dramatiky*. Elán, 15, 1946, č. 7–8, s. 9.

⁴Napr. KARVAŠ, Peter: *Meteor* (1945), KRÁLIK, Štefan: *Posledná prekážka* (1946), STODOLA, Ivan: *Básnik a smrť* (1946).

⁵Inszenovanie hry Karla Čapka: *Vec Makropulos* (insc. 1946), Konstantina Simonova: *Ruskí ľudia* (insc. 1945), Maxima Gorkého: *Meštiaci* (insc. 1946), Alexandra Sergejeviča Puškina: *Malé tragédie* (insc. 1945).

⁶Napr. Moliérov *Tartuffe* (insc. 1946), v ďalšej sezóne Shawov *Pekelník* a Shakespearov *Sen noci svätajánskej*.

⁷Literárna história vyčleňuje dve dominantné línie pôvodnej dramatiky v tomto období: lyrizovanú drámu inklinujúcu k javiskovej poézii a tzv. drámu ideí a modelových situácií (KUSÝ, I.: in: *Dejiny slovenskej literatúry V*, 1984). Vzhľadom na to, že sa začala proklamovať spoločenská angažovanosť umenia a kritizovať únikovosť a prílišné estétstvo, druhá línia drámy sa presadila ako nosná. Popri nej prežívala staršia tradícia kritického realizmu.

⁸Orientácia na francúzsky existencializmus (najmä na Sartra) sa neviaže na validitu jeho teórii (napr. v konfrontácii s kresťanskou orientovanou vetvou alebo predvojnovým nemeckým existencializmom), ale je podmienená dobovou realitou (oživením predvojnových kontaktov s francúzskym intelektuálnym prostredím, ale aj politickou neprijateľnosťou nemeckého kontextu po 2. svetovej vojne).

⁹Vlastným menom Leopold Arje Friedman. Dramatik, prozaik, básnik, filmový scenárista. Študoval estetiku, dejiny umenia a literatúru na Filozofickej fakulte UK v Bratislave a súkromne maliarstvo. Štúdium z rasových dôvodov neskončil. Bol internovaný v pracovnom tábore. Matka a brat zahynuli v transportoch. Zúčastnil sa Slovenského národného povstania. Po vojne pracoval ako novinár a scenárista. V roku 1949 emigroval do Izraela, neskôr žil v Juhoslávii a Spolkovej republike Nemecko.

¹⁰MRLIAN, Rudolf: *Počiatky a rozvoj činohry SND*. In: *Pamätnica SND*. Bratislava: SVKL 1960, s. 99.

¹¹RAMPÁK, Zoltán: *Pôvodné hry v činohre SND*. In: *Pamätnica SND*. Bratislava: SVKL 1960, s. 139.

¹²MRLIAN, Rudolf: *Počiatky a rozvoj činohry SND*. In: *Pamätnica SND*. Bratislava: SVKL 1960, s. 100.

¹³Polemika sa vzťahuje k vývinu povojnovej literatúry. Felix v časopise *Elán* kritizoval únikovosť, estétstvo, samoúčelnú lyrizáciu v próze a požadoval zainteresovanosť spisovateľa na aktuálnych spoločenských otázkach. Názov polemiky sa odvíja od románu Hany Zelinovej *Anjelská zem* (1946).

¹⁴FELIX, Jozef: *Na konci činohernej sezóny*. Elán 15, č. 7–8, s. 9.

¹⁵DRUG, Štefan: *Literatúra a politika po slovensky*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 2003, s. 94.

¹⁶FELIX, Jozef: *Právo a povinnosť básnika*. Elán 16, č. 6, s. 1.

¹⁷„Il semble que, faute de doctrine d'avantgarde analogue au surréalisme, les gens avides de scandale et de mouvement s'adressent à cette philosophie.“ SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Nagel 1946, s. 16.

¹⁸Podľa knihy Julienu Bendu *Trahison des clercs*.

¹⁹HUBA, Mikuláš: *Z režisérových problémov*. Bulletin k predstaveniu SND Štyri strany sveta, 1948.

²⁰Názov hry sa odvíja od diskusie kľúčových oponentov: Majora a Nemca. Nemec: „Svet? Nie je taký strašný, keď si uvedomíte, že má štyri strany.“ Major: „A vy vždy pochodujete proti niektorej z nich. Lenže svet nie je mapa, vystretá na stole. A kto v skutočnosti dlho-dlho pochoduje na východ, ocitne sa zrazu zoči-voči západu, a kto by dlho šiel proti západu, dôjde až na východ. Toľko nepríjemností vám už svet týmto figl'om narobil a ešte ste sa nepoučili... o guľatosti zeme.“ (s. 119). Za zmienku azda stojí, že Martin Heidegger vo výklade Hölderlina hovorí o svete ako štvorosti (nebo a zem, smrteľní a božskí).

²¹O zákaze vojenského využívania miest určených na bohoslužby hovorí dodatok k ženevskej konvencii z roku 1949 – dohoda o ochrane kultúrnych pamiatok podpísaná v Hague v roku 1954.

²²Lukáš (Ježišovi): Človeče, spadli ste z neba? Ježiš: Prečo vravíte takto o nebi? Z neba prichodí iba dobré. Marek: Nie vo vojne (s. 52)

²³„... l'homme est angoissé... l'homme ne saurait échapper au sentiment de sa totale et profonde responsabilité.“ (s. 28)... une responsabilité directe vis-à-vis des autres hommes qu'elle engage.“ (s. 33) L'homme est condamné à être libre. (s. 37) ...l'homme (ne) peut trouver un secours dans un signe donné, sur terre, qui l'orientera“ (s. 38). In: SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Nagel 1946.

²⁴„Quant au désespoir, nous nous bornerons à compter sur ce qui dépend de notre volonté, ou sur l'ensemble des probabilités que rendent notre action possible. (s. 49)... je ne puis pas être sûr que des camarades de lutte reprendront mon travail après ma mort pour le porter à un maximum de perfection.“ (s. 53) In: SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Nagel 1946. V *Atentáte* sa však partizáni snažia zachrániť pred prenasledovaním Pavla, ktorý zostal v meste a môže pokračovať v odboji, čo pripomína skôr marxistické chápanie (aspoň podľa Sartrových kritérií).

²⁵RAMPÁK, Zoltán: *Pôvodné hry v činohre SND*. In Pamätnica SND. Bratislava: SVKL 1960, s. 139.

²⁶Esencie, v duchu premisy existencie predchádza esencií. „S'il est impossible de trouver en chaque homme une essence universelle ... il existe pourtant une universalité humaine de condition....“ (s. 67). Par condition ils entendent... l'ensemble des limites à priori qui esquissent sa situation fondamentale dans l'univers. (s. 68)... Tout projet... a une valeur universelle.“ (s. 69). In: SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Nagel Paris 1946.

²⁷„L'homme n'est rien d'autre que ce qu'il se fait. (s. 22) ... Mais si vraiment l'existence précède l'essence, l'homme est responsable de ce qu'il est. (s. 24)... Et, quand nous disons que l'homme est responsable de lui-même, nous ne voulons pas dire que l'homme est responsable de sa stricte individualité, mais qu'il est responsable de tous les hommes.“ (s. 24) In SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Nagel 1946.

²⁸„Choisir d'être ceci ou cela, c'est affirmer en même-temps la valeur de ce que nous choisissons (25)... Notre responsabilité...engage l'humanité entière.“ (26) In: SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Nagel 1946.

²⁹V existencijizme je druhý obsiahnutý v *cogito* a je nevyhnutný pre existenciu (Sartrova opozícia karteziánskeho a existencialistického uvažovania).

³⁰Hľadanie vlasti, územia prispôsobeného pre slobodný život, je jednou z tém Laholovej prvej iscenovanej hry *Bezvetrie v Zuele* (1947).

³¹Tému mlčania, tentoraz explicitne o židovskej otázke, priniesla aj dráma *Ticho* (1948). Postava Žida, ktorú otec rodiny nechce ukrývať, je v nej pomenovaná príznakovo: Spiegel. Autorom hry je Juraj Váh, čo je pseudonym spisovateľa židovského pôvodu Henricha Herzoga.

³²Podobný motív obetovania individuálneho sa objaví v neskoršej Laholovej hre *Inferno* (1960), kde Otec-generál sa rozhoduje medzi záchranou mesta postihnutého zemetrasením a záchranou svojej dcéry, ktorá je pod ruinami hotela.

³³-jef-: *Na okraj Laholovho Atentátu*. Bulletin k predstaveniu SND Atentát, 1949.

³⁴V *Atentáte* Nemci stanovili smrť rukojemníkov na 16:00, ak sa atentátnici dovtedy nevzdajú.

³⁵Podobne ako v Barčovej hre *Neznámy* z roku 1944.

³⁶Podľa katolíckeho Desatora, sieste podľa hebrejského a protestantského.

³⁷Rovnaké finále má Barčova hra *Neznámy*, kde sa v závere radní páni idú do kostola poďakovať Bohu, že im umožnil rozpoznať svoj úmysel – ďakujú Bohu za to, že prekonal pochybnosti a neprijali Neznámeho – Božieho syna.

³⁸Názov básní Jána Smreka a Ivana Terena, uverejnených v bulletine k predstaveniu hry Petra Karvaša *Meteor* v decembri 1945.

³⁹„Humanisme, parce que nous rappelons à l'homme qu'il n'y a d'autre législateur que lui-même, et que c'est dans le délaissement qu'il décidera de lui-même... en cherchant hors de lui un but qui est telle libération, telle réalisation particulière que l'homme se réalisera précisément comme humain.“ (s. 94) In: SARTRE, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Paris: Nagel 1946.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 1/1424/04 „Štyridsiate roky 20. storočia v slovenskej literatúre“.

Jozef MLACEK

K tvarovým zvláštnostiam slov v slovenských frazémach

Hoci morfológický systém patrí k najstabilnejším zložkám jazykovej stavby, predsa aj v ňom stále prebiehajú rozličné vývinové premeny. Tieto premeny niekedy zasahujú celé skupiny slov (paradigmy), inokedy sa dotýkajú len jednotlivých konkrétnych slov, niekedy sa uplatňujú v celej jazykovej praxi (nachádzame ich teda v prejavoch zo všetkých štýlov a komunikačných sfér), inokedy sa vyskytujú iba v prejavoch jedného typu, v prejavoch z jednej sféry či z jedného štýlu. Vonkajším prejavom spomenutej premenlivosti je existencia dvojtvarov, tvarových variantov na mnohých miestach nášho tvaroslovného systému, alebo existencia tvarov, pri ktorých sú nápadné formálne zvláštnosti (predovšetkým alternácie rozličného druhu). Ak pri tomto pozorovaní ostaneme len pri živých tvaroch, teda tvaroch, ktoré sa vyskytujú v živých súčasných prejavoch a v živých, bežných konštrukciách, zisťujeme tu prípady tvarových zvláštností dvojakeho druhu: jednak sú to tvary a dvojtvary, ktoré majú svoju dlhú, dávnu históriu (porov. napr. tvary oslovenia: *otec!* – *otče!*), a jednak tvary, zmeny a vývinové tendencie, ktoré prebiehajú až v súčasnom diferencovanom vyjadrovaní, ktoré sa realizujú takpovediac pred našimi očami (zasa aspoň malá ilustrácia: pri substantívach vzoru *srdce* je v inštrumentáli plurálu kodifikovaná podoba *srdcami*, *poľami*, *vrecami*, ale v živej reči sú dosť bežné aj nekodifikované tvary *srdciami*, *poliami*, *vreciami* – ich vysvetlenie je dosť prosté: tlak analógie; tá je aj v samej tejto paradigme – keď sú tvary *poliam*, *na poliach*, prečo by nemohlo byť aj *poliami* –, ale je tu aj tlak susednej paradigmy, vzoru *vysvedčenie*, v nej sú kodifikované nielen tvary *vysvedčeniam*, *vysvedčeniach*, ale aj tvar *vysvedčeníami*). Prehľad o týchto vývinových tendenciách slovenského tvaroslovie podala už tzv. akademická Morfológia slovenského jazyka (1966), ale aj celý rad vedeckých štúdií aj monografií (spomedzi tých druhých pripomeňme aspoň prácu L. Dvonča *Dynamika slovenskej morfológie* – 1984). Prehľad celej tejto premenlivosti nie je cieľom tohto príspevku. Poukázanie na danú problematiku je v kontexte nášho textu iba nevyhnutným úvodom k vlastnej problematike, ktorej chceme v tejto štúdii venovať systematickejšiu pozornosť. Ako signalizuje aj názov tohto príspevku, predmetom nášho sledovania je pohľad na tvarové zvláštnosti slov, ktoré sa uplatnili ako zložky frazém a parémii.

Aby sa hneď na začiatku vlastného výkladu sledovanej problematiky naznačilo rozpätie tvarových zvláštností slov ako zložiek frazémy alebo parémie, uvedieme niekoľko ilustračných príkladov aj so stručnými komentujúcimi poznámkami upriamenými práve na tvarové osobitosti niektorých slovných komponentov týchto jednotiek. Pozorujme teda nasledujúce jednotky a niektoré tvary slov v nich: *Babka k babce*, *budú kapce* (a *naposledy aj nohavice*). (Len okrajovo si v tomto prípade všimneme fakt, že ide o jednotku, ktorá je známa aj v širšom aj v užšom zložení – časť uvedená v zátvorke, čiže tzv. fakultatívny komponent frazémy, sa môže vypúšťať bez podstatnej zmeny v samej frazéme. V súvislosti s našou témou nás tu zaujíma predovšetkým to, že v datívnom tvare slova *babka* nie je pravidelný paradigmatický tvar *k babke*, ale tvar so starobylou alternáciou k/c, teda tvar *k babce*. Staršia slovenčina mala takýto tvar, resp. takéto tvary celkom bežne, a to nielen v datíve a lokáli sg, teda podoby *ruka* – *k ruce*, *noha* – *na noze*, *mucha* – *k muse*, ale aj v iných pádoch, napr. aj v nominatíve pl: *ruka*, *ruky* – *Studené ruce*, *horúce srdce*. Novšia paradigmatica tu bežne pozná už iba tvary bez uvedených alternácií, teda podoby *k ruke*, *na nohe*, *k mucho*. V danej parémii sa však dodnes udržal komponent *babka* v podobe so spomenutou alternáciou. V súvislosti s výskytom komponenta *k babce* treba pripomenúť ešte dve dôležité okolnosti: Na výskyt aj udržanie tohto, ako sa ukázalo, starobylého tvaru evidentne vplýva jeho rýmová zhoda s druhou časťou vety (*k babce* – *kapce*) a po druhé treba zdôrazniť, že sledovaný komponent sa v danej jednotke vyskytuje iba v tomto pevne ustálenom starobylom tvare, že sa tu na rozdiel od živých tvarov v bežných spojeniach neuplatnila inovovaná podoba bez

alternácie, teda podoba *k babke*; tú síce niekedy nachádzame v žurnalistických defrazeologizujúcich aktualizáčnych použitíach, ale tam už ide o čosi celkom iné: *Babka k babke a bude klub dôchodcov.*) – *My o vlku (vlkovi) a vlk za humny (za humnami).* (V tomto prípade ide o jednotku, ktorá má tvarovú variantnosť až pri dvoch komponentoch. Pre súčasnú prax je príznačné, že v nej vystupujú obidve variantné podoby ako približne rovnako živé, hoci isté náznaky prevahy novších tvarov (teda s podobami *o vlkovi, za humnami*) sa predsa už začínajú objavovať. Ak sme teda pri predchádzajúcom výraze (*k babce*) konštatovali priam jeho petrifikovanosť, v tomto druhom prípade, kde sa tiež prejavuje pohyb na osi staré – nové, badáme evidentnú tendenciu k postupnému presadeniu inovovaných podôb pri istých zložkách frazémy.) – *Beda tomu domovi, kde krava (teľa) rozkazuje volovi.* (Zvláštnosťou je v tomto prípade nesystémová, životná prípona –ovi v komponente *domovi*. Je evidentné, že hoci aj v tomto prípade ide o staršie zachytenie danej jednotky, uvedenú tvarovú osobitosť tu nemôžeme vysvetľovať ako prejav nejakého vývinu na príslušnom mieste substantívnej paradigmy. Výskyt danej zvláštnosti tu zreteľne súvisí s potrebou rýmového vyjadrenia celej parémie. Ako vidieť, v tomto prípade ide o zvláštnosť celkom iného druhu, ako sme mohli konštatovať v predchádzajúcich jednotkách.) – *Robiť od vidíš (nevidíš) do nevidíš.* (Ide o jednotku, ktorá sa uplatňuje až v súčasnosti. Vznikla ako parodizujúca aktualizácia frazémy *robiť od svitu do mrku*, pričom konotačne je spätá s gramatickými chybami v slovenskom vyjadrovaní maďarských spoluobčanov. Pokiaľ ide o samu tvarovú zvláštnosť; tá spočíva v tom, že predložky tu stoja pred určitým slovesným tvarom, ktorý sa tu však vníma ako okazionálne synonymum uvedených substantív z východiskovej podoby tejto frazémy. V sledovaných súvislostiach teda ide o ešte podstatnejšiu podobu anomálnosti, ako sme zaznamenali pri tiež nesystémovej podobe komponenta *domovi* v predchádzajúcej jednotke.)

Aj tento malý počet ilustračných príkladov spolu s komentárom ku každému z nich zreteľne naznačil, že tu možno vyčleňovať viacero typov sledovaných tvarových zvláštností slov ako komponentov frazémy, a zároveň aspoň trochu signalizoval, že dominantnými typmi tu nebudú prípady, v ktorých sa zásadným spôsobom narušajú paradigmatické potencie príslušných slov vo funkcii komponentov frazémy, ale skôr jednotky, v ktorých sa tvarové osobitosti evidentne spájajú s pohybmi v samej morfolologickej paradigme, ku ktorej daný slovný komponent patrí. Dominanciu práve takéhoto druhu morfológických anomálií potvrdzuje už zbežný pohľad na celú frazeológiu a ešte výraznejšie ju potvrdzujú systematickejšie aj parciálnejšie analýzy vývinu slovenskej morfológie aj rozboru vývinu slovenskej frazeológie s petrifikovanými starými tvarmi slovných komponentov, ako aj existujúce zistenia o morfolologickej variantnosti pri mnohých slovenských frazémach. Ak teda chceme v tomto texte aspoň trochu komplexnejšie zachytiť naznačenú problematiku tvarových osobitostí pri slovách, ktoré sú zložkami frazém, treba sa jednak oprieť o naznačenú typológiu týchto osobitostí, ako sa ona ukázala v úvodných ilustračných príkladoch a v komentári k nim, a jednak nadviazať na tie nepočetné parciálne pohľady na túto problematiku, ktoré sa doteraz objavili aj v prácach o vývine slovenskej morfológie aj v prácach zo slovenskej historickej frazeológie, resp. v prácach o dynamike súčasnej premenlivosti dnešnej slovenskej frazeológie.

Spomedzi diel o slovenskej historickej morfológii tu spomenieme jednak kľúčovú prácu z tejto oblasti, totiž monografiu *Vývin slovenskej deklinácie* od E. Paulinyho (1990), o vydanie ktorej sa edične zaslúžil P. Žigo, a potom práve o novšie práce P. Žigu (1999a, 1999b, 2003) – v obidvoch prípadoch ide totiž o analýzy, v ktorých autori veľmi často prihliadajú vo svojich výkladoch práve aj na situáciu slovných tvarov vo frazeológii. Pri charakteristike vývinu slovenskej morfológie v novšej epoche, ba vlastne až v súčasnosti treba k spomenutým dielam uvedených dvoch autorov priradiť aj v úvode citovanú monografickú prácu L. Dvonča (1984) a, pravdaže, aj príslušné pasáže z tiež už zaznamenatej kolektívnej *Morfológie slovenského jazyka* (Ružička a kol., 1966). Priame odkazy práve na tieto diela,

ako aj prípadné voľnejšie parafrázy či aspoň nepriame náznaky niektorých parciálnych výkladov z nich sa objavia na viacerých miestach tohto nášho textu. Aj keď našim cieľom nie je nejako ďalej rozvíjať či špecifikovať ich riešenia smerom do samej morfológie, mnohé z ich poznatkov budú pre nás tým potrebným etalonom, ktorý nám azda pomôže prehĺbiť doterajšie prevažne opisné prístupy k interpretácii tvarovej stránky slov ako zložiek parémii alebo frazém.

Pokiaľ ide o vlastné frazeologické výskumy tvarových zvláštností slov v parémiách a frazémach, možno zaznamenať, že aj keď sa sledovaniu tejto stránky idiomatiky nevenovala nikde nejaká sústredená pozornosť, predsa existujú – aj vo výskume frazeológie iných jazykov, ale rovnako aj vo výskume slovenskej frazeológie – viaceré štúdie, články, ba aj väčšie práce, v ktorých sa analyzuje celá problematika tvarovosti slova v zložení frazémy alebo otázky niektorých konkrétnych zvláštností tvarov slova, ktoré sa stalo zložkou frazémy či parémie. Z bohatej bibliografie takto orientovaných lingvistických prác tu v súvislosti s cieľmi tohto nášho textu výberovo pripomeňme iba niekoľko prác relevantných pre náš vlastný výklad:

V širších slovanských súvislostiach tu treba na prvom mieste spomenúť Mokijenkovu monografiu Slavianskaja frazeologija (1980), v ktorej sa problematika tvarovosti komponentov frazémy explicitne rieši na pozadí dvoch (z celkovo piatich) parametrov či antinómií frazeológie, a to pri sledovaní opozície ustálenosť – variantnosť a pri opozícii diachrónia – synchrónia vo frazeológii. Spomedzi prác, ktoré sledujú nastolený problém vo frazeológii jednotlivých slovanských jazykov, možno uviesť v súvislosti s ruštinou monografiu R. N. Popova (1976), v súvislosti s poľštinou napríklad novšiu štúdiu R. Madeckého (2003). So zreteľom na primárny cieľ našej práce (zvláštnosti v tvaroch slov v slovenskej frazeológii) napokon pripomeňme jednak Dvončovu materiállovú štúdiu o zvláštnych tvaroch substantívnych komponentov slovenských frazém (1978) a jednak mnohé zistenia, ktoré v skúmanom smere prináša o vývine tvarovosti slovenských frazém vo svojej monografii J. Skladaná (1993).

Nadväzujúc na mnohé poznatky morfológických aj frazeologických výskumov o sledovanej problematike, pristupujeme na tomto mieste k vlastnému rozboru tvarových zvláštností slovných komponentov slovenských frazém, pričom našim cieľom je nielen zaznamenať jednotlivé zvláštnosti, izolované morfológické anomálie, ale pokúsiť sa aj o istú typológiu týchto zvláštností a zároveň sledovať aj ich zastúpenie, ich výskyt v slovenských frazémach a parémiách. Istú hypotézu v naznačenom smere signalizujú už vstupné príklady aj komentáre k nim. Pravdaže, vlastný výklad sa bude opierať o široký materiál a zároveň musí pri bohatstve slovenskej paradigmatickej, pri množstve tvarov v jej rámci náležite prihliadať aj na konkrétne paradigmatické pozadie príslušných tvarových zvláštností v našej idiomatike. Najskôr sa teda dotkneme niektorých bežnejších tvarových osobitostí pri menných (najmä substantívnych) komponentoch frazém a parémii a potom prejdeme k zvláštnostiam v tvaroch slovesných zložiek a k ostatným tvarovým anomáliám v slovenskej frazeológii.

Na začiatku výkladu o zvláštnych tvaroch substantívnych komponentov vo frazeológii a paremiológii treba zaznamenať, že základný obraz o týchto prípadoch podal vo svojom tu už citovanom článku L. Dvonč (1978). Jeho prístup zreteľne mieri predovšetkým do samej morfológie: cieľom jeho príspevku nebolo špecifikovať vlastné frazeologické súvislosti zaznamenaných tvarových osobitostí, ale sa tu sledovalo predovšetkým miesto konkrétnych anomálií v rámci príslušných morfológických paradigiem. Autorovi teda v tomto príspevku nešlo o sledovanie toho, aké okolnosti samej frazémy, aké jej kvality sa spájajú s výskytom príslušných zvláštností, frazeológia mu bola iba tým špecifickým materiálom, v ktorom sa skúmané tvarové anomálie vyskytujú častejšie než inde a v ktorom sú zreteľne fixované, ustálené, ba často až petrifikované. Aj napriek takémuto limitovaniu sama existencia tohto Dvončovho článku znamená kus cesty vo výskume sledovanej problematiky a konkrétne pre

tento náš rozbor dovoľuje upustiť od nejakého systematického postupu podľa zaradenia takýchto zvláštností do jednotlivých paradigiem a viacej sa sústrediť na odkrývanie špecifickejších frazeologických súvislostí výskytu, frekvencie aj platnosti takýchto osobitných slovných tvarov vo frazémach.

V naznačených súvislostiach sa ako jedna z najtypickejších osobitostí ponúkajú na riešenie frekventované prípady s uplatnením starobyľých tvarov inštrumentálu plurálu (I pl) zakončených morfémiami –i, resp. –y. Ide teda o prípady typu *s chlapci, hladý mrieť, (My o vlku a vlk) za humny* a pod. Pozorovanie všetkého príslušného materiálu ukazuje, že v tomto type všeobecne prevažuje tendencia – zaznamenali sme ju už v komentári k jednému zo vstupných príkladov – nahrádzať aj vo frazémach staršie tvary I pl s uvedenými formantmi –i, –y novšími tvarmi s formantmi –mi, –ami. Ak u Zátureckého nachádzame ešte prevažne jednotky s takýmito staršími tvarmi, teda napríklad spojenia *anjel s rožky; Kto chce s vlky žiť, musí s nimi byť; S pány nie je dobré za prsty sa ťahať; huncút klinci vybíjaný*, v súčasnej jazykovej praxi vo všetkých takýchto prípadoch už jednoznačne zvíťazili tvary I pl s pravidelnými formantmi –mi, resp. –ami: *anjel s rožkami; Kto chce s vlkami žiť...; S pánmí nie dobré...; huncút klincami vybíjaný*. Na druhej strane však treba zaznamenať aj existenciu takých prípadov, v ktorých sa jednoznačne udržiava starší tvar I pl substantívnej zložky, alebo v ktorých je evidentná variantnosť práve pri takejto zložke, v ktorých teda existujú vedľa seba podoby frazém (tzv. varianty) so staršou aj s novšou formou I pl. Keďže aj pri tomto tomto jedinom druhu existujú viaceré diferencované prípady či podtypy, pristavíme sa pri nich osobitnou poznámkou.

Zriedkavé, takmer osihotené sú jednotky, v ktorých je sledovaný starší tvar I pl celkom ustálený, vlastne až petrifikovaný. Napr.: *Ján studený, sedliak krčí ramený*. Je evidentné, že tu špecifické okolnosti (rým) nedovoľujú príslušnú tvarovú inováciu. Náhrada tvaru *ramený* pravidelným paradigmatickým tvarom *ramenami* by znamenala narušenie podstatných znakov celej jednotky a pravdepodobne by viedla k ústupu alebo až zániku tejto pozoruhodnej pranostiky. Častejšie sú prípady, ktoré podobne ako predtým spomínané jednotky pripúšťajú v sledovanom bode variantnosť, ale v ktorých – práve na rozdiel od spomínaných jednotiek – sú akoby na prvom mieste ešte varianty so staršími tvarmi I pl. Sledovanie širšieho materiálu ukazuje, že takáto tendencia sa prejavuje v niektorých špecifických okolnostiach.

Preferencia variantu so starším tvarom komponenta v I pl je zreteľná v jednotkách, v ktorých sa daný komponent uplatňuje tautologicky: *Nechaj pánov pány byť*. Existuje aj inovovaná verzia *Nechaj pánov pánmí byť*, ale prvá podoba je ešte aj v súčasnosti bežnejšia. Iný príklad: *Nemaj s pány ako so psy*. Aj tu existuje aj novší vyriant (*Nemaj s pánmí ako so psami*), ale v jazykovej praxi tiež zreteľne dominuje podoba so staršími tvarmi. V tomto prípade zaiste pôsobí fakt, že starší tvar I pl sa tu uplatňuje až pri dvoch zložkách, ale do úvahy prichádzajú aj ďalšie činitele (starší tvar je kratší a tým podmieňuje aj rytmickú organizovanosť celej jednotky). A ešte jeden príklad, kde je prevaha variantu so starším tvarom komponentu taktiež podmienená osobitnými okolnosťami: *My o vlku a vlk za humny*. Aj tu už existuje variant s inovovanými tvarmi I pl menných zložiek (*My o vlkovi a vlk za humnami*), ale v praxi platí evidentná tendencia, že ak sa pri substantívnej zložke v lokáli sg uplatní starší tvar, teda tvar *o vlku*, takmer automaticky paralelný starší tvar zostáva aj pri I pl, teda tvar *za humny*. Ako vidieť, táto tendencia súvisí s prípadmi, ktoré sa uvádzali predtým, ale sú pri nej aj isté zvláštnosti: Aj tu aj tam ide o spoluvýskyt starších prvkov, ale na druhej strane v poslednom prípade nejde o typ natoľko špecifikovaný (tam išlo o spoluvýskyt dvoch starších tvarov I pl, tu ide o súčinnosť staršieho tvaru I pl s nejakým iným starším tvarom).

V súvislosti s komponentmi so staršími tvarmi I pl treba napokon zaznamenať, že v staršom štádiu existovali takéto tvary aj tam, kde má súčasná frazeológia už jednoznačne iba komponenty s tvarom I sg. Za staršie podoby *mrieť hladý, mrieť strachy, haniť za chrby, ísť, chodiť s bubny na zajace* sú dnes bežné iba varianty *mrieť hladom, strachom, haniť za*

chrbtom, ist', chodiť s bubnom na zajace (toto posledné spojenie je známe aj v podobe príslovia: *Nechod' s bubnom na zajace!*). Na rozdiel od všetkých predchádzajúcich prípadov tu nejde o posun medzi starším a novším tvarom I pl substantívnej zložky, ale o posun pri kategórii čísla (pl – sg). S takýmto posunom sa ešte stretneme v ďalšom výklade aj pri viacerých iných miestach mennej paradigmy.

A ešte jeden dodatok k zmenám sledovaného typu: Všetky uvedené príklady ukazujú, že analyzované zvláštnosti sa dotýkajú prakticky iba substantív (substantívnych zložiek) mužského rodu. Pri neutrách nachádzame spomenuté staršie tvary iba v starších prameňoch (u Zátureckého nachádzame podobu jednotky *nehádz vajci za vrabci*, u Bernoláka *zasa howoriť s malowaníma Ústi*), pri feminínach iba celkom výnimočne (u Bernoláka *ist' do Trhu z dwíma Babki*). Ide teda o podoby, ktoré nijako vnútorne nesúvisia s vývinom príslušných paradigiem, ale ktoré sú v daných okolnostiach iba prejavom medziparadigmatických analógií. V živom jazyku, pravdaže, boli takéto osobitosti skôr prejavom ozvláštnenia výrazu a práve na takomto základe sa v istých ustálených spojeniach pomerne dlho udržali. Súčasné podoby uvedených frazém už takúto výrazovú zvláštnosť pri slovných komponentoch frazém nepoznajú.

Rovnako iba maskulínových tvarov sa dotýkajú aj ďalšie osobitné prípady s bohatším zastúpením v našej idiomatike, a to osobitné tvary datívu singuláru. Ide o zvláštne uplatnenia tvarov s formantmi –u, resp. –ovi. Svojou pozíciou vo vývine našej morfológie sú to nesúmerateľné typy. Nielen historická, ale aj súčasná morfológia konštatuje, že pri viacerých skupinách životných substantív sa popri novšej, ale už všeobecne rozšírenej a prijatej tvarovej morféme –ovi uplatňuje aj morféma –u, že teda existujú tvary *pánu, Bohu, Duchu, Otcu* (najmä v textoch z náboženskej sféry). V súvislosti s frazeológiou zisťujeme aj uplatňovanie tvarov *čertu, diablu, psu*. V parémiách majú uvedené slová práve iba takéto tvary, teda napr.: *Hlad čertu brat. – Pes psu brat*. V novšej praxi sa pri takýchto jednotkách objavujú aj varianty s podobami D sg na zakončenie –ovi, ale staršie tvary sú tu ešte stále bežnejšie. Prípady so zvláštnym uplatnením zakončenia –ovi (teda pri neživotných menách: *Rozkáž psovi, pes chvostovi. – Beda tomu domovi, kde krava/teľa rozkazuje volovi*) nemožno pokladať – aj napriek tomu, že napríklad druhú z uvedených zvláštností nachádzame už v Sinapiovej zbierke z r. 1678 – za nejakú vývinovú starobylosť: Snaha dosiahnuť náležité formálne (rýmované) stvárnenie výroku viedla k licenci, k príležitostnému „vypožičaniu“ tvaru zo susednej paradigmy (od životných mien mužského rodu). Nie je to – na rozdiel od osobitného uplatnenia tvarov s formantom –u – teda výsledok využívania prvkov stojacich v opozícii na časovej, vývinovej osi.

K tým pádom v paradigmatickej substantíva, v ktorých má frazeológia viacero zvláštností, patrí lokál, a to aj v singulári aj v pluráli. Existujú celé skupiny pranostiek, ale aj ďalších jednotiek, v ktorých má vlastné meno (osobné, ide však o názov príslušného sviatku) tvar podľa neživotných maskulín: *Po Matúši čiapku na uši. – O svätom Jakube daj už pokoj hube. – Po svätom Urbanu mráz neškodí džbánu. – Zamĺkol ako kukučka po Jáne*. Hoci tu ide vo všetkých prípadoch o staršie posuny (uvedené jednotky sú takto doložené práve alebo najmä v starších zbierkach), ich povaha upútava aj svojím sémantickým pozadím (osobné meno – označenie sviatku) aj svojou formovou realizáciou (namiesto pravidelných tvarov podľa ohýbania životného mena sa v dôsledku spomenutej sémantickej zámeny, transpozície uplatnili tvary z príslušných paradigiem neživotných substantív). O tom, že v jednej z uvedených pranostiek (*Po svätom Urbanu...*) zašiel tento posun ešte ďalej, rozhodli formálne okolnosti výstavby celej jednotky (potreba rýmu). Rovnaký posun je známy aj pri iných maskulínach: *Lastovičky na odletu, koniec i babiemu letu*. O tom, aká môže byť váha formálnej výstavby týchto jednotiek aj pri stvárnení komponentov, zreteľne vypovedajú dva varianty toho istého porekadla, v ktorých sa na jednom komponente diferencovane uplatnili spomínané danosti: *Ešte rožky na barane, už mäsiari pijú na ne. – Ešte koža na baranu, už*

mäsiari pijú na ňu. Ani raz sa tu neuplatnil pravidelný paradigmatický tvar *na baranovi*, ale tvar podľa vzoru *dub (na barane)*, resp. až podľa subparadigmy neživotných maskulín zakončených spoluhláskami k, g, ch, h, teda podoba *na baranu*, analogicky, ako je napr. *v rohu, v roku, v prachu, v dialógu* atď. Ak si pritom uvedomíme, že tieto jednotky dostávali svoju výslednú podobu v čase, keď sa vo veršovaní dost' všeobecne uplatňovala zásada *licentia poetica*, potom nás neprekvapia nielen viac-menej systémové posuny v uvedených príkladoch, ale ani nesystémové posuny tvarov v takýchto doložených variantoch tej istej parémie: *Čo tam po tituli, keď nieto v škatuli*. – *Čo tam po titule, keď nieto v škatule* (ako vidieť, raz je tu licencia pri maskulíne, druhý raz pri feminíne ako komponente tejto jednotky). Ako celkom osihotený prípad treba ešte uviesť spojenie *v potu, pote tváre, tvári robiť*, v ktorom si starší tvar *v potu* uchováva osobitné štylistické hodnoty (bežnejšie sa uplatňuje v textoch z oblasti náboženskej komunikácie).

Pokiaľ ide o zvláštne tvary v lokáli plurálu, tu už od citovanej Dvončovej štúdie vieme, že ide jednak o ojedinelý tvar *vo snách* (namiesto *v snoch*; k Dvončovmu príkladu pridajme ešte aspoň jeden ďalší prípad: *Komu šťastie slúži, tomu i vo snách príde*; a ešte dodajme, že v niektorých konkrétnych jednotkách sa tento tvar L pl už bežne nahrádza tvarom L sg: *ani vo sne ma nenapadlo*) a jednak sa tu vyskytujú limitované prípady petrifikovaného tvaru so starým formantom *-iech*: *Hriech v Uhriech a pokuta v Poľskej*. – *Hriech sa túla po nociach*. – *Chodí ako v trapiech*. Ani v jednom z týchto prípadov nebadat' inovačné tendencie k uplatneniu pravidelného tvaru L pl daných komponentov (v prvých dvoch sú výskyt aj petrifikovanosť starobylého tvaru zaiste určované jeho rýmovým súvzťažnením so slovom *hriech*).

Až na dvoch miestach nášho doterajšieho výkladu sa objavila ďalšia zvláštnosť, a to pretrvávajúce plurálových tvarov aj tam, kde je namieste (a kde sa už aj vo frazeológii v súčasnosti začíná dominantne presadzovať) singulárová forma. Zaznamenali sme ju pri istých spojeniach s I pl (*mrieť strachy, chodiť s bubny na zajace* – konšatovali sme, že v takýchto jednotkách už prevažuje uplatňovanie tvarov I sg: *mrieť strachom, hladom, ísť, chodiť s bubnom na zajace*), ako aj v osihotených prípadoch s uplatnením tvaru L pl (*niečo ide ako vo snách* – novšie: *niečo ide ako vo sne*). Tu pridávame, že takáto tendencia je aj pri niektorých ďalších tvaroch, napr. pri akuzatíve. Aj tu nachádzame napríklad takéto spojenia: *rozumy tratí, išiel si krky lámať*. V súlade so zachytenou tendenciou zistíme, že v prvom uvedenom zvrate v súčasnosti tiež dochádza k zamieňaniu tejto plurálovej podoby singulárom, teda bežnejší je už variant *rozum tratíť* (trochu iný prípad je so spojením *rozumy rozdávať* vo význame „neustále radiť, odporúčať, resp. aj prikazovať“ – tu je východiskom komunikačný posun pri samom substantívnom komponente), zatiaľ čo v druhom uvedenom spojení *krky lámať* je plurál pevne ustálený a jeho substitúcia singulárovou podobou by mohla viesť k aktualizácnym posunom aj vo význame celej frazémy, k „doslovnej“ platnosti častí spojenia, teda aj k defrazeologizácii zvratu. Treba však zaznamenať, že v paremiológii nachádzame aj prípady opačného posunu medzi singulárom a plurálom: U Zátureckého ešte nachádzame jednotku v podobe *Šata robí človeka*, kým novší stav jednoznačne preferuje podobu *Šaty robia človeka* (hoci vieme, že aj v tomto prípade ide o formálny posun: *človek – ľudia*).

Z ostatných tvarových osobitostí pri substantívach ako zložkách frazém a parémií možno azda pripomenúť isté zvláštne uplatnenia starého vokatívu (*Pozor, chlebe, už som v tebe!* – *Už je pozde, milý drozde!*), ako aj osihotený výskyt niektorých ďalších anomálií, za ktoré možno pokladať napríklad tvary nominatívu pl *vohľacia* a *apoštolovia* alebo z niektorých nárečí prevzaté a rýmovými okolnosťami podmienené uplatnenie I sg ženských mien s tvarovým formantom *-u*, resp. *-ú* namiesto bežného formantu *-ou*: *nemá sečku pod kečku (môže byť ministrom)*.

Na záver tejto pasáže nášho výkladu sa pristavíme pri dvoch typoch zvláštností, ktoré aj napriek svojej pestrosti súvisia s istými všeobecnejšími tendenciami a ktoré sú zároveň akýmsi prechodom od problematiky substantívnych komponentov k otázke špecifik pri niektorých ďalších slovných druhoch pri ich zapojení do jednotiek frazeológie a paremiológie. Budeme v nej sledovať niektoré zvláštnosti v predložkových pádoch a potom isté pohyby medzi substantívnou a nesubstantívnou platnosťou slov v úlohe komponentov parémie alebo frazémy.

Prvý spomenutý prípad reprezentujú frazémy a parémie s takýmto nezvyčajnými (vo väčšine prípadov staršími a v daných jednotkách dosť zreteľne petrifikovanými) predložkovými pádmami: *posielať niekoho od Annáša do Kajfáša* (tu ide o nezvyčajné uplatnenie predložkového pádu s prepozíciou *do*; v takýchto prípadoch je vo všeobecnosti bežná predložka *k*, *ku*, ako je zachytené aj vo variantnej podobe uvedenej jednotky *posielať niekoho od Poncia k Pilátovi*; zachovaná korelácia *od – do* v prvej podobe tejto jednotky má zreteľnú oporu v jej živom uplatňovaní v iných, najmä okolnostných kontextoch: *od rána do večera*) – *kričať, revať ako na mukách* (predložka *na* je tu celkom petrifikovaná, zatiaľ nie sú v danom prirovnaní známe prípady s uplatnením iných významovo blízkych predložiek) – *Kto ľahko uverí, hneď sa v leb uderí*; *Chodíš v hosti, čakaj i ty hostí*; *v hlavu zachádza* (vo všetkých prípadoch je pevne ustálené staršie fungovanie predložky *v* na vyjadrenie smerového významu; v živom jazyku sa na takýchto miestach a v paralelnej funkcii bežne využívajú iné predložky, najmä *do* a *na*) – *Kto stojí u dverí, každý ho uderí* (ak necháme stranou petrifikovanú syntaktickú anomálnosť v tejto jednotke, nápadné je tu využitie predložky *u*; jej uplatnenie korešponduje so starším stavom v celom našom jazyku, súčasný jazyk má na tomto mieste už celkom jednoznačne predložku *pri*) – *súdiť niekoho dľa šaty* (v bežnom jazyku je už iba predložka *podľa*). Špecifickú skupinu so zvláštnosťami pri uplatnení predložkových pádov tvoria jednotky, v ktorých sa anomália neprejavuje pri danej predložke, ale pri tvare príslušnej substantívnej zložky: *deň po deň (sa usilovať)*, *chodiť z dom do domu* (v oboch prípadoch sa popri uvedených tvaroch začínajú uplatňovať aj varianty s „náležitými“ súčasnými tvarmi substantívnej zložky: *deň po dni*, *chodiť z domu do domu* – staršie podoby sa však aj dnes hodnotia ako idiomatikejšie).

Druhým naznačeným prípadom sú jednotky, v ktorých sa iné slovné druhy, resp. ich tvary uplatňujú ako substantíva, alebo v ktorých sa „dotvárajú“ neexistujúce substantíva. V oboch situáciách ide o nápadné frazeologizačné postupy, a tak dané jednotky pôsobia práve cez takúto zvláštnosť ako výrazne expresívne vyjadrenia. K takémuto typu patria takéto konkrétne jednotky: *Z mála málo*, *z moca moc* (neurčitý číslovkový výraz *málo* sa dosť bežne substantivizuje, a teda sa môže aj ohýbať: *dať aj z toho mála*, *vystačiť s málom*; je aj frazeologizované: *ostať na mále*, *mať na mále* – tu sa už prejavuje tendencia univerbizovať tento predložkový výraz; teda kým výraz *málo* máva viacero substantívnych tvarov, blízky kvantitatívny výraz *moc* – nie ako substantívum, teda napr. *tá moc*, *tá sila* – tendenciu k substantivizácii nepreukazuje: jeho uvedené tvarové obmieňanie v príslušnej jednotke je osihotené a celkom petrifikované). – *Ja tu koreň a ty priš* (priš = ten, kto prišiel; je to staré ozváštnenie a v tejto jednotke celkom ustálené) – *Pozde kebycha honiť* (takýto ekvivalent ponúka A. P. Záturecký za českú parémiu *Pozdě býcha honiti*; A. Bernolák ide v tomto prípade iným smerom a zachytáva podobu *Pozde Bika honiť*: Ako vidieť, obidvaja naši autori nejakým spôsobom reflektujú kalambúrne súvislosti frazeologizácie východiskovej jednotky, v praxi sa však ani jedna z ponúkaných substitúcií nejako živšie neuchytila). – *byť u niekoho bytom i sytom* (prítvorené substantívum *syt* ani jeho príslušný tvar sa mimo danej jednotky nikde inde nevyskytuje) – *zahnať niekoho do prosa* (je evidentné, že tu nejde o bežné apelatívum *proso*, ale o okaziónálne dotvorené meno od slovesa *prosiť*; jednotka má totiž význam „prinútiť niekoho, aby o niečo prosil“; je to teda tiež kalambúrne motivovaná jednotka s petrifikovaným okaziónálnym komponentom) – *robiť od (ne)vidíš do nevidíš* (už

v úvode sme charakterizovali všetky dôležité kvality takejto substantivizácie slovesného tvaru) – *Mus je veľký pán a Nemus ešte väčší* (okazionálne dotvorené mená od slovesa musieť, resp. nemusieť) – *niečoho je do aleluje, nadať niekomu do zaňátov* (prvý prípad je živý v súčasnej komunikácii; jeho zvláštnosť spočíva v tom, že citátový citoslovcový výraz sa spája s predložkou ako substantívum, druhý, zachytený Záturským, z bežnej praxe už ustúpil, bol dôsledkom súžitia Slovákov s Maďarmi: jeho anomálnosť spočíva nielen v spojení s predložkou, ale aj v uplatnení tvaru podľa maskulín) – *od dávnych dáv* (príslovka *dávno* sa tu chápe v substantívnej platnosti a dokonca sa tu utvára jej genitívny plurálový tvar: jednotka už ustupuje, ale pokiaľ sa ešte uplatňuje, uvedený zvláštny tvar je v nej tiež celkom petrifikovaný).

Niekoľko pozoruhodných tvarových zvláštností charakterizuje aj adjektívum v postavení komponenta parémie alebo frazémy. V prvom rade tu treba zaznamenať ohraničenú skupinu spojení, v ktorých je adjektívna zložka tautologicky (etymologicky) pritvorená zo substantívnej zložky, pričom spojenia tohto typu sú známe práve najmä z frazeológie. Máme tu na mysli takéto spojenia: *div divúci*, *tma tmúca* (kým prvý výraz sa všeobecne zachytáva, druhý je známy iba zo Slovníka slovenského jazyka). Sem patria aj uzuálne spojenia *roky rokúce* (= veľa rokov, dlho) a *zima zimúca* (= tuhá zima, treskúca zima). Inú zvláštnosť nachádzame v spojeniach *levová jama* a *šibenná noha*. V oboch prípadoch ide – podobne ako v prípadoch z predchádzajúcej skupiny – o uplatnenie osobitne utvorených desubstantívnych adjektív: V prvom spočíva zvláštnosť v tom, že v danom obraznom spojení sa neuplatňuje ani jedna z podôb privlastňovacieho adjektíva (teda *levia* alebo *levova*), ale sa tu uplatnila podoba korešpondujúca s tvarmi bežných vzťahových adjektív. Adjektívna zložka z druhého spojenia, ktoré je celkovo na ústupe zo živej praxe, je skôr svedectvom staršieho hľadania náležitých podôb odvodeného adjektíva.

Inú skupinu prípadov s tvarovými zvláštnosťami pri adjektívnych zložkách predstavujú jednotky, v ktorých sa uchovali staršie adjektivizované participiá, napr. podoba *hnilé* (*Čo komu milé, môže byť aj hnilé; Hoci odpoly hnilé, len keď srdcu milé; hnilý kút*), staršie podoby *mlčané*, *vrčané* (*Lepšie mlčané ako vrčané*) alebo ešte staršie menné krátke tvary (*Kto postížen, ten ostrižen*). Všetky tieto staršie tvary ako ešte bežné zachytil vo svojej zbierke A. P. Záturský. V novej jazykovej praxi takéto zvláštnosti zväčša ustúpili aj s celou príslušnou jednotkou, hoci niektoré jednotlivé prípady s podobnými alebo blízkymi osobitosťami sa aj dodnes javia ako živé. Aj dnes je napríklad celkom živá jednotka *bitkom nabité*, rovnako ako sú známe jednotky s menným tvarom adjektíva *nehoden*, resp. *hoden* (napr. *Dobrého nehoden, kto zlého neskúsil* – tu síce nejde o pôvodný slovesný tvar ako v predchádzajúcich prípadoch, jednako treba túto osobitosť zachytiť, lebo svedčí o prejavoch analogickej tendencie, ako sme zaznamenali pri spojeniach s podobami *postížen* a *ostrižen*). Osíhoteňou tvarovou zvláštnosťou sa vyznačuje jednotka *žiť si (mať sa) ako v pánabohovom koši* so stredoslovenským typom utvárania privlastňovacieho adjektíva.

Nakoniec sa v súvislosti s adjektívnymi zložkami frazém treba pristaviť pri takýchto spojeniach: *býť v úzkych*, *trafiť do čierneho*, *ide do tuhého*. Hoci v týchto prípadoch nie sú nijaké nepravidelne utvorené adjektívne tvary, istá anomálnosť je evidentná pri každom z nich. Prečo je v prvom prípade práve tvar L pl (naša jazykoveda zachytila, že v minulosti tu prevládala L sg, teda tvar *býť v úzkom*), prečo v ďalších dvoch prípadoch je G sg mužského, resp. stredného rodu, nie napr. G pl alebo podoba so ženským rodom? Nehľadáme tu odpovede na tieto otázky, ale aj napriek tomu môžeme aspoň rámcovo konštatovať, že tu ide o anomálnosť iného druhu, než je v predchádzajúcich prípadoch: Kým pri nich išlo o osobitne až anomálne utvorené podoby príslušných adjektív ako zložiek frazémy, tu máme do činenia s anomálnou distribúciou.

Popri substantívach a adjektívach tretím slovným druhom, pri ktorom sa vo frazémach a parémiách objavuje viacero zvláštností, je sloveso, resp. sú slovesné zložky týchto

jednotiek. Skôr ako prejdeme k ich sledovaniu, pristavíme sa malou poznámkou pri prípadoch s osobitnou tvarovosťou pri ostatných doteraz nesledovaných neslovesných komponentoch frazémy, konkrétne pri zvláštnostiach zámenných a číslovkových komponentov. Toto stiahnutie celej ich problematiky do jednej spoločnej poznámky súvisí s dvoma určujúcimi okolnosťami, totiž jednak s tým, že tvarových zvláštností pri uvedených dvoch typoch zložiek frazémy je celkovo podstatne menej ako pri predtým sledovaných substantívnych aj adjektívnych komponentoch (nezabúdajme: V paradigmaticke zámene aj číslovky je pomerne veľa miest, pre ktoré je príznačná neohybnosť, a tak je tu naozaj menej predpokladov pre výskyt nejakých tvarových zvláštností), a jednak s tým, že podstatná väčšina zvláštností pri týchto dvoch slovných druhoch sa vyskytuje iba v starších podobách dnešných jednotiek alebo dokonca v jednotkách, ktoré sú v súčasnom jazyku už prakticky neznáme. Ak z tohto súboru ešte osobitne vyčleníme prípady s hovorovým uplatnením tvarov *kýho, kiego* (ktoré sa vyskytujú vo viacerých frazeologizovaných nadávkach – *na kýho, kiego čerta, d'asa* –, ale aj v hovorových nefrazeologizovaných spojeniach – v reči mladších generácií však už jedny aj druhé ustupujú), potom tu zostáva iba niekoľko jednotlivostí: *Podala sa na sa ako prasa* (z rýmových aj rytmických dôvodov je v predložkovom páde krátky tvar zámene *sa*; podobne sa napríklad v textoch ľudových piesní vyskytujú aj ďalšie podobné prípady s krátkym tvarom zámene v predložkovom páde: *pýtala sa na ťa*) – *Dvojá voda človek* (zaiste aj nezvyčajný číslovkový výraz spôsobil, že táto staršia parémia už z jazyka prakticky celkom vypadla a situácie, resp. významy s ňou späté sa už vyjadrujú inými známejšími jednotkami, napr. spojením *človek dvoch tvári*) – *prvší, najprvší* (*Najprvší medzi sprostými* – istý posun smerom k adjektívnej platnosti tejto číslovky – najprvší = najprednejší – umožnil vznik tvaru podľa kategórie stupňovania).

Ak teda po predchádzajúcej poznámke pristupujeme k naznačenej problematike zvláštností pri slovesných zložkách parémií a frazém, môžeme predovšetkým konštatovať to, že podobne ako pri substantívnych zložkách aj tu nachádzame jednak zvláštnosti v samej utvorenosti príslušného tvaru a jednak isté výnimočné spôsoby spojenia slovesných zložiek s inými slovami, predovšetkým isté výnimočné valenčné a väzobné konštrukcie. Podobne ako pri vyššie sledovaných osobitnostiach aj pri slovesných zložkách zisťujeme na jednej strane prípady, ktoré sa uplatnili iba v starších vývinových etapách jazyka a v súčasnosti sú už viac-menej zabudnuté, a na druhej strane zasa prípady, v ktorých sa tvarová anomália uchovala spolu s celou príslušnou jednotkou až po súčasnosť. Pravdaže, tieto dimenzie sledovanej problematiky nie sú v celom našom fonde parémií a frazém uchované nejako systematicky alebo proporčne, a tak aj náš pohľad na ne je skôr ilustráciou tých najvýraznejších osobitností, nie je nejakou ich ucelenou a komplexnou analýzou. Aj pri takomto zúženom pohľade možno v našich fondoch nájsť viacero špecifických a zároveň veľmi pozoruhodných druhov pri naznačených anomáliách.

Na prvom mieste tu spomenieme viaceré izolované prípady, pre ktoré je príznačné to, že sa v nich neprihliada na zákonitosti tvorenia istého tvaru a konkrétny tvar sa alebo odvodzuje priamo od základu, alebo naopak pridávajú sa isté formové morfémy aj tam, kde nie sú potrebné: *Nových priateľov nadobud', na starých nezabud'* (zabudnúť: nezabudni; nadobudnúť: nadobudni) – *Kto sa chváli, tomu daj, a kto stene, toho dri* (= der, odieraj) – *Sedi, panna, v kúte, dobrá-lis', nájdu te* (= sed') – *Vzdychaj, duša, telo pôjde v noci krásť* (= kradnúť; uvedený tvar sa v istých nárečových oblastiach využíva aj vo voľných spojeniach) – *Čo sa nedie, to sa nezvie* (= nedeje sa; zachytený tvar má korešpondujúcu podobu iba pri predponovej odvodenine – podieť sa) – *Čo dýchne, to zlyhne* (tu zastarala celá jednotka, lebo pre bežného používateľa je jej motivácia celkom zastretá: zlyhnúť = luhať, zaluhať) – *Dobivši, nedali mu plakať* (iba v Sinapiovej zbierke: starý tvar minulého prechodníka, v novších obdobiach je táto jednotka doložená v transformovanej súvetnej podobe: *Aj ho nabili, aj mu plakať nedali*). – *Tomu sa zelenie, komu sa nelenie* (dnes je táto jednotka známa

v podobe s obráteným vetosledom a tvarová analógia slovies vyrovnala tvary tiež podľa podoby prvej slovesnej zložky: V zachytenej je podľa *zelenie* anomálna forma *nelenie*, v súčasnej podobe je zasa podľa *nelení* prispôsobená forma *zelení*) – *Uväzuj stenúci, povezieš smejúci* (tvar prídavia sa uplatnil vo funkcii, ktorú v spisovnom jazyku plní prechodník, z niektorých nárečí je však táto transpozícia pomerne známa).

Spomedzi takýchto zvláštností osobitne na seba upozorňujú prípady, v ktorých sa istý tvar slovesa utvoril nenáležitým, neorganickým, celkom príležitostným spôsobom: niekde sa neuplatnila požadovaná tematická morféma a prípadne aj interfigovaná, inde sa zasa tieto morfémy vložili aj tam, kde nie sú potrebné, prípadne sa vložili morfémy z odlišných typov slovies. Zvyčajným dôvodom na uplatnenie takýchto zvláštnych podôb slovesných zložiek sú najmä zvukové okolnosti – potreba dosiahnuť rým a rytmus. Takúto tendenciu signalizovali už viaceré spomedzi doteraz uvedených príkladov, na ilustráciu pestrosti týchto anomálií však uvedieme ešte niekoľko najvýrečnejších prípadov: *Nestar sa, budeš starý. – O svoje sa star* (tendencia ku skracovaniu výrazu viedla k uplatneniu týchto podôb namiesto pravidelných tvarov *staraj sa, nestaraj sa*) – *Tvoje oči hrajú, ale ma sklamajú. – Čo ľudia radi čujú, tomu i verujú. – Tu orajte, tu kopajte, tak si chleba dobývajte* (vo všetkých týchto prípadoch sa slovesný tvar okazionálne rozšíril). – *Dotiaľ barana strižú, pokiaľ má vlnu. – I holí i strižie* (tu ide zasa o uplatnenie tvarov podľa staršieho typu časovania, hoci existujú aj jednotky s doloženým novším tvarom: *Ovcu strihá, a ešte jej nemá*).

Podobných zvláštností pri slovesných komponentoch je najmä v prísloviach a porekadlách – predovšetkým pri nich sa prejavujú spomínané zvukové okolnosti – veľmi veľa. Veľká väčšina z nich už ustúpila spolu s danou jednotkou, alebo sa variantne inovovala. Ako dodnes živá zvláštnosť tu zostalo iba spojenie *stoj čo stoj*, pri ktorom však nejde o anomáliu v tom, ako sa utvoril príslušný tvar, ale o zvláštnosť v jeho zapojení do uvedenej konštrukcie.

Osobitnou a pomerne bohato zastúpenou skupinou jednotiek s tvarovými zvláštnosťami slovesnej zložky sú parémie, pri ktorých sa na mieste dnes prevažujúcej 3. osoby sg uplatnila 2. osoba sg: *Kto sa nechceš hnevať, uč sa jazyk držať. – Kto máš koňa, o sedlo sa nestaraj. – Kto máš škodu, o posmech sa nestaraj*. Vo všetkých takýchto prípadoch sa novšie uplatnili tvary slovesa v 3. osobe: *Kto má škodu...; Kto má koňa...*). Preferovanie kolokvijnej 2. osoby v takýchto jednotkách možno pravdepodobne spájať s tým, že práve takouto formou sa najzreteľnejšie prejavovala transformácia obyčajného slovesného zvratu – teda bežnej frazémy – na špecifickú paremiologickú podobu, totiž na príslovie (porov. Mukařovský, 1971). Práve takáto podoba je bežná aj v parémiách s inými typmi výstavby, napríklad: *Čertu z hrdla nevydriapeš. – Kde máš dobrý sed, tam sed'. – Nemáš, nedáš* (dnes častejšie aktualizované s novými konotáciami: *Nedáš, nemáš*). – *Zo žaby perie nenapáraš. – Zo sečky motúzov nenasúkaš. – So slovenčinou prejdeš celý svet* a pod. Ak sa v predtým spomenutých prípadoch napriek tomu novšie uprednostnili podoby so slovesnou zložkou v 3. osobe, je to pravdepodobne dôsledok toho, že väčšiu váhu ako spomenutá adresnosť má pri špecifikácii a vymedzovaní týchto jednotiek tendencia k ich gnómickej platnosti a na tento účel je 3. osoba adekvátnejšia.

Poslednú skupinu sledovaných zvláštností predstavujú parémie a frazémy, v ktorých sa uplatnili isté osobitosti v slovesnej väzbe, nielen na samom tvare príslušného komponenta. Aj tu možno nájsť prípady, ktoré korešpondujú s niektorými všeobecnejšími tendenciami v uvedenom smere (napr. substitúcia mnohých starších genitívnych väzieb akuzatívnymi: *nemať ani babky – nemať ani babku*), ale sú tu aj prípady, v ktorých práve špecifická väzba či širšie valencia je základným signálom transpozície daného spojenia na idiomatický výraz. Iba naozaj celkom ilustračne zaznamenajme napríklad väzbu pri slovese *stáť* v parémii *Človek je len dotiaľ človekom, kým si slova stojí* a v spojení *stáť si v slove*, resp. ešte novšie *stáť si za slovom*. A od takýchto posunov je už len krôčik k prípadom, keď sa bezpredmetové sloveso

uplatní ako predmetové, ako je to v niektorých osobitných povrávkach (*Zaspi hlad, vyspiš dva. – Umreli nám stará mati, kto ich bude nariekati.*), alebo keď sa neosobné sloveso uplatnilo v osobnom tvare (*Bolí ma. – Bol' ho i ty!*).

Sloveso pri svojej bohatej paradigme ponúka v súvislosti so svojím zapojením do zloženia frazémy aj mnohé ďalšie možnosti rozličných posunov, často však práve vo frazeológii a paremiológii ide o osihotené a zreteľne okazionálne zvláštnosti, ktoré sa pritom realizujú až v osobitných vetných či kontextových podmienkach (porov. napr. tvarovosť aj sémantiku takýchto jednotiek: *Z blázna nebude len blázon. – Bolo ti tam nos nepchať!*), to je však už nie iba otázka samej zložky frazémy, ale aj otázka tvarovosti, tvaru či tváre celej frazémy. Tejto otázke sme venovali osobitnú prácu (Mlacek, 2001), a tak v tomto bode náš výklad aj napriek naznačenej otvorenosti celej skúmanej problematiky uzatvárame.

Na záver tohto príspevku nechceme opakovať, čo všetko náš rozbor ukázal o pestrej palete tvarových zvláštností slov ako komponentov frazémy a parémie, ako aj o okolnostiach ich uplatňovania a o činiteľoch, ktoré toto ich osobitné uplatňovanie špecifikujú, určujú alebo priamo podmieňujú. To všetko bolo v našom výklade a interpretácii na príslušných miestach tohto textu. Zo sumarizácie všetkých čiastkových zistení a konštatovaní však celkom zreteľne a priam ako poučka vychodí poznatok, že morfológické ukazovatele nie sú – ako sa to niekedy formulovalo – nejakým menej významným signálom samého frazeologizačného procesu, jeho vývinových premien aj jeho idiomatických dôsledkov, ale že práve naopak môžu byť a často aj bývajú relevantnými prvkami vo všetkých uvedených smeroch.

Literatúra

- DVONČ, L.: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda 1984. 124 s.
- DVONČ, L.: *Osobitné tvary podstatných mien vo frazeologických jednotkách*. Kultúra slova, 12, 1978, č. 5, s. 135–139.
- MADECKI, R.: *Madrej glowie dość dwie slowie. O morfológických archaismech v polských parémiích*. In: *Parémie národů slovanských*. Ed. J. Raclavská. Ostrava: Ostravská univerzita 2003, s. 127–134.
- MLACEK, J.: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: Stimul 2001. 170 s.
- MOKIJENKO, V. M.: *Slavianskaja frazeologija*. Moskva: Vysšaja škola 1980. 207 s.
- MUKAŘOVSKÝ, J.: *Přísluví jako součást kontextu*. In: Mukařovský, J.: *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel 1971, s. 277–357.
- PAULINY, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Rukopis upravil a doplnil P. Žigo. Bratislava: Veda 1990. 266 s.
- POPOV, R. N.: *Frazeologizmy sovremennogo russkogo jazyka s archaičnymi značenijami i formami slov*. Moskva: Vysšaja škola 1976. 2000 s.
- RUŽIČKA, J. a kol.: *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 895 s.
- SKLADANÁ, J.: *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. Bratislava: Veda 1993. 176 s.
- ŽIGO, P. (1999a): *Princíp analógie*. In: Dolník, J. a kol.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava: Stimul 1999, s. 21–43.
- ŽIGO, P. (1999b): *Princíp vývinu*. In: Dolník, J. a kol.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava: Stimul 1999, s. 93–110.
- ŽIGO, P.: *Vývinový aspekt*. In: Dolník, J., Mlacek, J., Žigo, P.: *Princípy jazyka*. Bratislava: Stimul 2003, s. 83–124.

Remeslá a remeselníci v slovenskej ľudovej frazeológii

Výrobná činnosť sprevádza človeka od úsvitu ľudských dejín. Obrazne tento vzťah vyjadruje slovné spojenie, že „práca stvorila človeka“, a to najmä v štádiu vývoja, odkedy je človek nielen „Homo erectus“, ale aj človekom rozumným, uvedomujúcim si seba samého a svoju spoločenskú existenciu. Aj zberač a lovec potreboval nástroje na uľahčenie svojej práce, a technika ich zhotovenia, resp. nálezisko dali pomenovanie najstarším ľudským kultúram. Rovnako i hospodársko-kultúrne typy, v ktorých dominoval spôsob obživy na báze pastierstva a neskôr rozvinutého poľnohospodárstva, si vyžadovali dokonalejšie náradie a nástroje na zabezpečenie existenčných potrieb človeka. K tým výrobným činnostiam, ktoré môžeme považovať za predchodcov a predstupeň neskorších remesiel, patrí predovšetkým hrnčiarstvo, tkáčstvo a kováčstvo. Podľa klasickej evolucionistickej kultúrno-antropologickej periodizácie kultúrnych dejín (L. H. Morgan: *Ancient Society – Praveká spoločnosť*: 1877) sa objavili už na konci divožstva a najmä v ére barbarstva. Vrchol svojho rozvoja však dosiahli až v epoche civilizácie, v našich stredoeurópskych pomeroch spojenej s obdobím stredoveku.

O remesle ako špecializovanej malovýrobnej činnosti nepoľnohospodárskeho charakteru hovoríme po jeho odčlenení sa od poľnohospodárstva v rámci tzv. druhej spoločenskej deľby práce. V našich podmienkach k zavŕšeniu tohoto procesu došlo v období rozvinutého stredoveku v 12. – 13. storočí. Remeselníci sa usadzujú v mestských sídlach, transformovaných zo starších trhových alebo služobníckych osád, ktoré sa sformovali ešte vo veľkomoravskom období, v podhradiah a na komunikačných trasách alebo križovatkách obchodných ciest. Od 2. polovice 13. storočia, najmä po Tatárskom vpáde, začal panovník udeľovať obyvateľom týchto sídiel mestské výsady, čím sa stávali privilegovaným slobodným obyvateľstvom, nezávislým od zemepánskej vrchnosti, s vlastnou volenou samosprávou, súdnou správou a hospodárskymi výsadami. Tie sa stali predpokladom ich rozvoja ako výrobných a obchodných centier. Medzi nimi sa sformovala osobitná skupina najprosperujúcejších stredovekých miest, slobodné kráľovské a slobodné banské mestá. Mestský živel sa výrazne posilnil v procese tzv. kolonizácie na nemeckom práve, kedy sa v mestských centrách usádzajú cudzí kolonisti, hostia, najmä z nemeckých krajín. Meštianstvo predstavovalo v stavovskej feudálnej spoločnosti tretí stav, ktorý sa stal napokon aj jej hrobárom, či inými slovami hegemonom, „hrdinom“ buržoázných revolúcií.

Klasickú podobu nadobudli remeslá v období cechovej organizácie remeselnej výroby, ktorá sa vytvorila v prostredí slobodných miest z tzv. bratstiev, združení remeselníkov okolo oltára príslušného svätca, patróna a ochrancu danej profesie. Základným predpokladom existencie cechu boli jeho artikuly, štatúty, ktoré v písomnej podobe zachytávali práva a povinnosti, ale aj vzájomné vzťahy členov, obrady a zvyky daného cechu. Cechové artikuly vydávali alebo potvrdzovali panovníci, magistráty miest, zemepáni i cirkevné inštitúcie. Za najstarší doklad o existencii cechu na území Slovenska sa považuje zmienka o cechu kožušníkov v Košiciach z roku 1307. Najvýznamnejšími remeselníckymi centrami v stredoveku boli okrem Košíc mestá Bratislava, Bardejov, Prešov, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Levoča, Trnava, Banská Bystrica, Banská Štiavnica a Kremnica. V období vrcholného rozvoja cechovníctva začiatkom 18. storočia pôsobilo na Slovensku vyše tisíc cechov v 160 mestách a mestečkách. Mohli ich zakladať remeselníci toho istého výrobného odvetvia, pôsobiaci danom meste, ak boli aspoň traja. V prípade, že ich bolo menej, vytvárali tzv. združené cechy, do ktorých sa spájali príslušníci príbuzných výrobných odvetví, napríklad mlynári s pekármi, ševci s čižmármi a garbiarmi, kováči so zámočníkmi, a pod. Pod vplyvom nemeckej mestskej kolonizácie sa presadil u nás aj nemecký typ cechov s povinným členstvom výrobcu v cechu ako základnou podmienkou vykonávania remesla. Mimo cechu stáli nelegálni výrobcovia, označovaní ako fušeri alebo vagabundi, ktorí nesmeli svoje

výrobky predávať na trhoch. Vo vnútri boli cechy prísne hierarchizované, delené na učňov, tovarišov a majstrov. Na čele cechu stál cechmajster, volený členmi cechu na výročnej schôdzi – spravidla na sviatok patróna cechu, na obdobie jedného roka. Doklady o činnosti cechu, najmä cechové artikuly, sa uchovávali v cechovej truhlici, „matke cechu“, ktorá sa po voľbe cechmajstra slávnostne sťahovala k novému majstrovi. Jej otvorenie symbolizovalo začiatok schôdze, a naopak, jej zatvorenie označovalo ukončenie rokovania cechu. Bola najreprezentatívnejším majetkom cechu. Popri cechovej truhlici patrili k znakom cechu pečatidlá, zvolávacie tabuľky, cechové zástavy, vývesné štíty, slávnostné nádoby, na ktorých boli vyobrazené symboly cechu, spravidla typické výrobky a náradie daného remesla, alebo svätec – patrón cechu.

Cechy kontrolovali aj kvalitu výrobkov jednotlivých majstrov, zabezpečovali sociálnu starostlivosť o chorých majstrov, vdovy, obradne prijímali učňov, pričom ich podrobovali rôznym skúškam fyzickej zdatnosti a zručnosti. Učni sa po skončení výučnej doby, t. j. zvyčajne po troch rokoch, keď si osvojili základy remesla, stávali tovarišmi. Tovariši už pracovali u majstrov za mzdu, po odpracovaní istého času odchádzali „na vandrovku“, do dielni majstrov v iných krajinách, aby si osvojili aj iné výrobné techniky. Počas vandrovky prespávali u majstrov, alebo v ubytovniach, „herbergoch“, záznamy o ceste mali vo vandrovej knižke. Keď sa tovariš vrátil z vandrovky, predložil ako prejav získanej zručnosti majstrovský kus, „majsterštik“, a pokiaľ ho zvládol, vystrojil hostinu a stal sa majstrom. Bývala to však zvyčajne dlhá a náročná cesta od učňa k majstrovi, trvala šesť až desať rokov.

Remeslá s cechovou organizáciou prenikli aj do vidieckeho prostredia, do zemepanských mestečiek i na dedinu. Presadili sa i v epoche novoveku a zanikli spolu s feudálnym ekonomickým a spoločenským systémom, v podmienkach Slovenska ako súčasti Uhorska až v roku 1872. Pretrvali teda viac ako pol tisícročia, čo svedčí o ich životaschopnosti a význame, ktorý si udržiavali počas piatich storočí. S rozvojom kapitalistických výrobných vzťahov a priemyselnej veľkovýroby dochádzalo od konca 18. storočia k postupnému zániku a stagnácii niektorých druhov remesiel, spojených so spôsobom života stredovekého človeka, rozvíjali sa však iné druhy remeselnej výroby, ktoré zaznamenávajú búrlivý rozvoj, najmä v oblasti stavebníctva, potravinárskej výroby a služieb. Ich pôsobnosť upravovali nové zákonné normy, ktoré transformovali remeslá na živnostenské spolky a spoločenské. Československý živnostenský zákon z roku 1924 usmerňoval živnostenské podnikanie až do druhej polovice 20. storočia. Vyčleňoval popri remeselníckych živnostiach živnosti slobodné a koncesované, zaviedol kategorizáciu dielni podľa počtu zamestnancov, pričom absolútnu prevahu mali dielne majiteľské a tzv. malé (do 5 zamestnancov). Aj cechové zvyky a tradície sa na Slovensku stali súčasťou myslenia a spôsobu života ľudí, v rôznych prejavoch sa udržali až do súčasnosti, prenikli hlboko do nášho jazyka a kultúry, v mnohých mestách prežívali v aktívnych formách až do polovice 20. storočia. Po politickom prevrate v roku 1948 nastal proces socializácie živností, ústiaci až do prenasledovania remeselníkov a živnostníkov. V jazykových prejavoch, vo frazeológii, ľudovej slovesnosti, najmä v prísloviach, porekadlách, ale i v piesňach sa zachovali až do dnešných dní. Niektoré stratili pôvodné kontexty a stali sa pre dnešných ľudí nezrozumiteľné, iné sa s obľubou využívajú pri charakteristike rôznych životných situácií.

Spoločenské postavenie remeselníckeho majstra sa v princípe utváralo na základe statusu získaného, na rozdiel od okolitého roľníckeho obyvateľstva, kde sa zdôrazňuje status vrodenný, teda zaradenie človeka do istej sociálnej vrstvy narodením. V hodnotení remeselníka stála na prvom mieste jeho profesionálna prestíž a z nej vyplývajúce ekonomické a majetkové postavenie, ktoré bol schopný získať svojou odbornosťou, výkonom remesla. To, či výrobca pochádzal z remeselníckej rodiny, nehralo rozhodujúcu úlohu, svoju pozíciu musel potvrdiť vlastnými schopnosťami.

Prestíž samotného remeselníka súvisela s prestížou remesla, ktorému sa vyučil a ktoré vykonával. Spoločensko-ekonomický význam remesla sa však historicky menil a vyvíjal v závislosti od celkových hospodárskych podmienok. Aj v období cechovej organizácie výroby existovali „aristokratické“ remeslá a remeslá s povestou chudobných, málo produktívnych, nehovoriac o kritériu „počestnosti“. Spoločenská prestíž remesla súvisela napr. s požiadavkami na fyzické a duševné vlastnosti a schopnosti adeptov, s dĺžkou učňovskej doby, náročnosťou vandrovky, s adresátom, resp. odberateľom, ku ktorému výrobky smerovali (napr. šperky, zbrane), s charakterom spracúvaného materiálu a finančnou náročnosťou zariadenia dielne, a tým aj istou exkluzivitou, zriedkavosťou remesla. V neposlednom rade hrala dôležitú úlohu prosperita remesla, spojená s konjunktúrou daného druhu výroby, a teda so zabezpečením odbytu. Cez uvedené podmienky sa prejavovala a manifestovala majetnosť a honor príslušného cechu. Predvádzala sa okázalosťou výročných schôdzí a cirkevných slávností patrónov cechu, náročnosťou a nákladnosťou cechových predmetov, pri prijímaní učňov, fašiangových slávnostiach i pohreboch. Majetnosť cechu sa premietala v bohatstve oltárov, ktorých bol cech donátorom či mecénom, vo väčších mestách aj pozíciou v obrane mesta a stavbou bášt v jeho opevňovacom systéme. Inú pozíciu mal v mestskom spoločenstve napr. zlatník, puškár, zvonolejár, či mäsiar, ako napr. šuster, garbiar, tkáč, ale aj hrnčiar, aj keď sa táto situácia v historicko-ekonomických podmienkach doby menila. V období úpadku remeslo neraz „zľudovelo“, získalo znaky domáckej výroby. To na strane druhej nevyklučuje sociálnu diferenciáciu aj v rámci jedného remesla, či cechu. Navonok sa spoločenská prestíž remesla prejavovala cez pozície v správe mestských záležitostí, členstvom v mestskej rade, zemepanské mestecká nevynímajúc. Vyjadrením spoločenskej pozície remesla, resp. výrobcu, sa stala aj samotná poloha remeselníckej dielne a výstavnosť domu remeselníka v intraviláne sídla, jeho lokalizácia v centrálnej časti (na námestí) alebo na periférii sídla.

Všeobecne príslovia či porekadlá vyjadrovali postoje k remeselníkom, ich ekonomickému a spoločenskému statusu, k hierarchii remesla, vyjadrovali sa o profesionálnej schopnosti, či ľudských vlastnostiach, prípadne slabostiach remeselníka, jeho čestnosti, povesti, a podobne. V zásade sa každé dobré remeslo cenilo, predovšetkým vo vidieckom prostredí sa považovalo za prestížne zamestnanie. Uvedený postoj vyjadrujú príslovia o tom, že „remeslo má zlaté dno“, „remeslo je zlatá baňa“. Zároveň upozorňujú na nestabilitu remeselníckej prosperity, napr. v porovnaní s roľníctvom: „Remeselník – zlatá ruka, čo zarobí, to presúka“, alebo „Remeselník – zlatá babka; keď netečie, aspoň kvapká“. Príslovie „každé remeslo má svoj kumšt, ...svoj fortiel“, ako aj „remeslo sa na potoku nenačiera“ odzrkadľuje náročnosť získavania odbornej kvalifikácie, príp. aj závislosť statusu výrobcu na kvalite jeho práce, napr. „dobrého majstra každý nájde“, či „aké remeslo, taký cech“, „aké remeslo, taký címer“, teda vývesný štít, výklad, ale v prenesenom význame aj povest'. Na druhej strane sa v prísloviach vyjadruje istý paradox, kedy napriek zručnosti a všestrannosti remeselník neprosperuje, napr. známe „deväťero remesiel a desiata psota“, vo variantoch aj desiata bieda, žobrota, či „kto mnoho remesiel zná, býva žobrák“, alebo „veľa remesiel, veľa nešťastia“, čo zároveň narážalo aj na veľkú konkurenciu remesla na malom trhu, príp. na nízku kúpyschopnosť obyvateľstva. Niektoré úslovie majú povahu odporúčania, napr. „remeslo živí“, „remesla sa drž“, v niektorých oblastiach to platilo aj vo význame „remeselníka sa drž“ ako rada pre vydajactivé dievky. Remeselnícki majstri bývali považovaní v agrárnom prostredí za prestížnych manželských partnerov, lebo „*pri remeselníkovi sa žena toľko nenarobila*“. Keď sa niekto chcel vyučiť, stálo ho to veľa úsilia, a neraz aj útrap, lebo učeň najmä na začiatku učňovskej doby bol skôr sluhom, poskokom pani majstrovej, neraz aj paholkom na hospodárstve majstra. Prvý musel vstávať a zakurovať v kachliach, posledný išiel spať, keď upratol dielňu, čo bývalo neraz aj 14 hodín pracovného času. Pomery učňa vystihovalo príslovie „učeň – mučeň“, „učeň je viac bitý, ako chleba

sýty“. Ak si neoblúbil prácu, na ktorú ho často dali rodičia, vyjadrili to úslovím „remeslo mu smrdí“. Aj k práci tovariša boli zákazníci skeptickí, „tovariš – nevie nič“. Ale ak bol chytrý, až príliš vychytralý, konštatovali, že „už sa preučil“. No až po majstrovskej skúške „robí na svoju ruku“, teda samostatne pracuje vo svojej dielni a podniká.

Zrejme najviac frazeologických zvrátov sa spája s mlynárstvom ako jedným z najstarších a najrozšírenejších remesiel, a to aj v prostredí dediny. Príslovie „keď má mlynár vodu, pije víno, keď nemá vodu, pije vodu“ vyjadrovalo závislosť prosperity mlyna na dostatočnom vodnom toku, s vhodným prietokom vody počas celého roka. Lebo „mlynár bez vody padne do chudoby“. Mlynári patrili všeobecne k majetnejším remeselníkom, „mlynár sedí na kolese a voda mu všetko nesie“. Preto si dievka spievala, „žeby sa vydala do sytej mlynice za pána mlynára“. Aj porekadlá „hladný ako mlynárova sliepka“, „mlynárova sliepka preberá si v zrne“ naráža na bohatstvo mlynárovej domácnosti. Mlynári boli vychýrení ako chovatelia ošípaných, ale aj hydiny a holubov. Najviac roboty mal mlynár po žatve, preto „keď mlyn stojí, vtedy mlynár počúva, kde mlátia“, lebo platilo, že „keď nemelie mlynár, melú jeho“. Po zbere úrody bolo teda v mlyne veľa práce, preto je niekto „hluchý ako mlynár v jeseni“. Mlynár má vtedy „tolko mletia, že aj je mlynici ťažko držať“. Istý paradox obsahuje slovné spojenie „mlynár sa vtedy prebudí, keď mlyn klepať prestane“, čo súviselo s klepotom a hlukom, ktorý vydáva mlynský stroj, keď je v chode. „Sú mlynári chlapi, chlapi, keď im mlyny klapi, klapi“. Preto sa niektoré archaické mlyny označovali názvom „klepáč“. Aj pre zákazníkov platilo, že „kto prv príde, ten prv melie“, či v inom variante „kto skorej do mlyna, ten skorej z mlyna“, čo nabádalo k usilovnosti. Za zomletie v mlyne sa neplatilo peniazmi, ale mýtom, 10-15 percentami zo zomletého obilia. Porekadlo však hovorí, že „najväčšie mýto berie mlynárka“. Iné príslovie „kto sa nechce zamúčiť, nech nejde do mlyna“, alebo „mlynár chodí zamúčený a švec zasmolený“ poukazuje na riziko niektorých prác či činností, najmä riskantných alebo nečestných. Aj mlynára podozrievali z klamaní zákazníkov – mletiarov, pretože nevedeli, „čo má za lubom“, teda koľko múky zostalo za dreveným obalom mlynských kameňov, označovaným termínom lub. „Mlynár múku kradne, klame ľudí tajne...“ Podobný význam má aj frazeologizmus: „mlyn a šenk sú čertova škola“. Navyše mlyn býval často vzdialený od ľudských sídiel, pôsobil tajomne, až nebezpečne, najmä silou svojej vodnej energie, akumulovanej v „mlynárovej hati“, kde vodný výr mohol utopiť aj „húsku, bielu chocholátú“. V detskej riekanke je „vo mlyne na kline červivý pes“, nad ktorým sa prisahá na mlčanlivosť. Ale aj na mlynára prišla psota, a to nielen z nedostatku, ale aj nadbytku vody, pri povodni neraz „zobrala voda mlyn...aj s pílou“. Lebo „mlyn býva pri vode a posmech pri škode“. Postaviť nový mlyn bola náročná práca, ale aj veľmi nákladná, veď len vodné „kolo mlynské“ bolo drahé, až „za štyri rýnske“, nehovoriac o vzácnom mlynskom kameni.

Na každej dedine či v meste stála obecná šmykňa, teda kováčska dielňa, vybavená ohniskom s mečmi, nákovou a náradím. Kováčske remeslo je „čierne remeslo“, ťažká práca náročná na fyzickú dispozíciu kováča. Všeobecne kováči patrili k chudobnejším remeselníkom, chodili špinaví, mávali údajne veľa detí a radi si vypili. Ich sociálne pomery vyjadruje porekadlo „šmykňa má veľké ústa“, či „kováčova kobyľa bosá chodila“. Oceňuje sa ich schopnosť zužitkovať a v ohni vyhne pretvárať nepoddajný kov. „Nieto majstra nad kováča, ten zo starého robí nové“, alebo „kováč kuje železo za horúca“, teda kým je tvárne. Zrejme preto, že kováč pracuje s ohňom, vzniklo slovné spojenie: „o kováčske remesiľko má záujem pekiľko“. Paradoxne vyznieva výsmech, ktorým ich častovali za sklon k alkoholu: „Keby kováč nepil, riady by si nebil, ale kováč pije, tak si riady bije“. Vedel však dobre podkuť koňa, keď „mu odpadla podkova“. Neboli považovaní za atraktívnych manželských partnerov: „Od kováča to mi vôľu odníma, že ten kováč čierny je sťa kominár“, alebo „kováč veľmi búcha, mechy stále dúcha, nepôjdem zaň“. Okrem toho keď sa kováč pohádal so ženou, skončilo to bitkou, „tne kováč kováčku, že mu zjedla omáčku“. Kováčka v prípade potreby

kováčovi „mechy duje“, často to však bola práca odrastených kováčov detí. No a všeobecne rozšírené príslovie hovorí, že „každý je sám kováčom svojho šťastia“.

Ani blízkych remeselníkov, hámrových kováčov, vraj „nič netrápi, keď im hámre klepi – klapí“, teda keď majú dostatok vody vo vodných nádržiach, „tajchoch“. Toto zriedkavé remeslo sa u nás udržalo až do súčasnosti v Nižnom Medzeve. Ku kovospracujúcim remeslám patria takisto nožiari. „Bez nožiara, nožničiar ani zlý šev nevypáraš, neodrežeš chlebička, nevystručáš cepíka“, teda pracovnú časť cepov na mlátenie obilia. S kovom pracujú aj zlatníci, ale vzácnym, preto s ním musia uvažlivo nakladať. Nenadarmo sa hovorilo, že „špekuluje ako zlatnícky učeň“, resp. ako hodinársky učeň. Zlatníctvo patrilo k aristokratickým remeslám, s vysokými nárokmi na majetkové pomery, ale aj duševné schopnosti adeptov. Primerane dlhá bývala aj výučná doba zlatníckych učňov.

Frekventovaným a aj v ľudovej slovesnosti bohato zastúpeným bolo mäsiarstvo. Mäsiarstvo bývalo vo všetkých dobách prosperujúcim remeslom: „Nebolo to nikdy, ani to nesmie byť, aby tí mäsiari nemali z čoho žiť“, „...za čo piť“. O honosnosti cechového remesla svedčia nádherné cechové truhlice, nádoby, a ďalšie insígnie, pomenované sú po nich mestské bašty, ktoré mali v čase nebezpečenstva brániť. Záujemci o učenie museli byť fyzicky zdatní, mocní chlapi. Úspešného mäsiara reprezentovala aj jatka, v ktorej sa porážali zvieratá, preto platilo „aký mäsiar, taká jatka, aká cena, taká šatka“. Veršik „Keby bola krava za groš a funt mäsa za päťák, veď by sa len vtedy bili mäsiari po päťák“ naráža na obchodovanie s mäsom. To vyjadruje aj príslovie „čo si mäsiar pri jednačke nevyšteká, to na kláte nevyseká“, čiže darilo sa im tak, ako vedeli zjednať ceny mäsa. Údajne bývali skúpi, ale od hladu nemreli, „jedávali jaternice, jelitá“. Preto sa poukazuje aj na rozdiel medzi remeslami: „za krajčírkom veš, za mäsiarom pes“, pričom voš je synonymom chudoby. Aj keď v piesni sa spievalo, že „nepôjdem ja za mäsiara, lebo by sa porezala“. No podľa príslovia „kupca, mäsiara a sviňu hodnotia, keď sa minú“. Nie všetkým mäsiarom však „ruže kvitli“, boli takí čo „len baraninku sekali“. „To len taký mäsiar – kde tu svinka zdochla“, lebo na zakúpenie jatočných zvierat bol potrebný aj značný finančný kapitál.

K potravinárskym remeslám patrilo aj pekárstvo. Pekári sa neradili k bohatým remeselníkom. Aj u nich platilo, že „dobrý je aj chlieb, keď koláča niet“. No kto hľadal, našiel: „u Boha milosť, u pekára žemľa“. Medovníkari zasa vedeli, že „včeličky sú chudobného kravičky“. Preto platí, že „hlad je najlepší kuchár“ alebo inými slovami „psota je majster a hlad kuchár“, či „brucho sú najlepšie hodiny“. No dobrá „kuchárka sa pary naje“, aj keď „je zaľúbená, lebo presolila“. No „kuchák bez chuti jak vojak bez pušky“. Kvôli zdraviu sa však odporúča „v najlepšom prestať“, lebo „kde sa žere, tam otvára nemoc dvere“.

Podobne aj hrnčiarske remeslo prežívalo už od polovice 19. storočia krízu, hlinený riad vytlačali iné výrobky. Posmievali sa im pre ich chudobu, že „hrnčiari sú malí páni, ale sú najhrdší, keď im hrniec z ruky padne, zohnúť sa preň nemusi“. Iné porekadlo hovorí, že „čert by vzal hrnčiara, ak by jeden hrniec veky trval“, čím sa naráža na krehkosť a nestálosť ich výrobkov. Napriek tomu sa v piesni spievalo: „Keby ma hrnčiar chcel, ja by sa oddala, on by hrnce točil a ja maľovala“.

Rovnako povestní svojou chudobou boli obuvníci, ševci. Prestíž remesla bola nízka, lebo si nevyžadovalo veľké režijné náklady. Za obuvníka išli chlapi z chudobných rodín, slabšej telesnej konštrukcie, ba aj s telesnými vadami, hrbatí, prípadne kriví. Preto „sedí švec na plote, spieva si o psote“. V porovnaní s inými remeslami vychádzajú ako menej úspešní, lebo „ševca sa smola chytá a múka mlynára“. Pomocou smoly si ševci vyrábali pevné nite, dratvy. Údajne aj ševcove, teda „šustrove deti chodia bosé“, sám „švec nosí starý kapec“. Základné vybavenie obuvníckej dielne tvoril pracovný stolík, verpánok, šidlo, dratva a drevené kopytá v tvare nohy. Príslovie hovorí, že „ševci kožu naťahujú, páni pravdu“. Horšie je, že „ktorí ševci víno pijú, tí čaptavé čižmy šijú“, alebo „v robotný deň pijú a v nedeľu šijú“. Ale zrejme si vypiť mohli, lebo veď „švec sa neporúbe“, teda pri práci si neublíži. Posmievali

sa im aj ich patrónom, svätým Krišpínom, že „v pondelok hľadájú Krišpína“, teda nepracujú. Úslovie „ten si tam dobre podbil krpce“ vyjadruje skutočnosť, že sa niekto obohatil. Špecializáciou remesla bolo čižmárstvo, o niečo náročnejšia a prestížnejšia profesia. „Bez kože niet čižmy, bez roboty nič“, ale aj vyjadrenie nádeje, že „za bačkorou čižma príde!“, teda, že bude lepšie. No aj čižmár ťažko zbohatne, lebo platí, že „čižmár má toľko zisku, čo natiahne kožu v pysku“, t. j. na kopyte. Slovné spojenie „čižmár sa teší dratve a sedliak žatve“ vyjadruje zdroj obživy oboch zamestnaní. Pekné je aj vyjadrenie, že „stará čižma moc omasty znesie“, či známe „šuster, drž sa svojho kopyta“ teda rob to, čo vieš, čomu si sa vyučil.

Ku kožuspracujúcim remeslám patria aj garbiari, kožušníci, sedlári a remenáři. Garbiarov kvôli zápachu, ktorý sa šíri pri činení koží v dielni, prezývali aj smradári. „Garbiar páchne, farbiar páchne, no vyrobí veci vzácne“. Veľmi pekné je obrazné vyjadrenie „zišli sa hrdí – ako líšky u kušnieru na žrdi“, lebo u kožušníka na žrdi boli už len kože odratých zvierat.

O krajčíroch platilo, že „dva razy meraj a raz strihaj“ (podobne o stolároch – „...a raz rež“). Dvojnásobne dôležité bolo, aby pri meraní nepil. „Nechod, krajčír, do pivnice, zle postriháš nohavice!“. Takisto ich podozrievali z klamstiev na látkach, lebo „krajčír kradne a handluje, čo mu chýba, naťahuje“. Aj „halenár nech šije haleny“ má podobný význam, ako odkaz obuvníkovi, aby sa držal svojho kopyta. Znáмым sa stalo slovné spojenie, že „človek robí šaty a šaty človeka“. Nie každému krajčírovi sa darilo, na viacerých sa vzťahovalo „košielka z hodvábu, nevládzem od hladu“. Najmä ak to boli také krajčírky ako „Klára – v noci šije, vo dne pára“. Zrejme „šila horúcou ihlou“, napochytro. A vďaka farbiarskym majstrom, výrobcom modrotlačie, máme dodnes „modrý pondelok“ ako deň, kedy sa nepracuje veľmi intenzívne. V pondelok v dielni doznievala nedeľa. V nedeľu majstri oddychovali a ak dobre predali svoj tovar, vyrobený cez týždeň, tak nedeľné popíjanie v krčme na nich zanechalo následky. V pondelok preto v dielni učni a tovariši len chystali robotu, sušili nafarbené plátno a pani majstrová liečila majstrovi boľavú hlavu a žalúdok.

S krajčírstvom súvisia niektoré ľudové remeslá, ktoré vo vidieckom prostredí vykonávali hlavne ženy. Preto sa hovorilo, že „veľkonočná priadka, turíčna tkáčka a sobotná práčka bývajú zlé gazdiné“. Do uvedených sviatkov mali byť tieto práce dávno hotové. O priadke platilo, že „keď neusedíš, nuž nenabeháš“, alebo „čo sa v sobotu napradie, to tkadlec ukradne“. Podobne aj o tkáčke sa ľudová múdrosť vyjadruje: „krosná nechcú behúňa, ale sed u mňa“, alebo „kto chce mnoho natkať, ten sa nesmie naspäť“. Keďže tkáčsky stav, krosná, prenášali do izby iba sezónne a zaberali pomerne veľa miesta, „krosná zavadzajú v dome ako stará dievka“.

Drevospracujúce remeslá sa udržali pomerne dlho, hlavne tesárstvo a stolárstvo. Debnári a kolári však dávnejšie stratili zákazníkov, hoci to boli vynikajúce znalci vlastností dreva. Kolárska robota bývala veľmi náročná na čas, precízna. Preto ich prekárali: „hlava tri dni, spice tri roky, bahry tri mesiace“. Stolári okrem zručnosti a dobrého náradia potrebujú hlavne veľa dobrých dosiek. O nich platilo takisto posmešné: „keby stolár triesky žral a dosky s..., mal by sa dobre“. O posmech nemali núdzu ani murári. Ťažká práca bola často aj nebezpečná, navyše sa vykonávala len od jari do jesene. Preto „murárova žena v zime majstra nemá, má iba stravníka, nocľazníka...“. Posmievali sa im, že „ide murár popod les, otrhaný ako pes...“. Ale dobrý murár „vystaval aj z blata dom“, no kým „včely ťahajú robotu dole, murári hore“. So stavbou domov súviselo aj vápenkárstvo, domácka výroba tzv. páleného vápna a jeho následný podomový predaj. Dnes sa už stratili súvislosti porekadla: „Trasie sa ako vápenkár pred búrkou“, ktoré vyjadrovalo obavu podomového predajcu kusového vápna z dažďa. Vápno s vodou by na voze spustilo chemický proces, ktorý by tento vzácny a ťažko získaný tovar znehodnotil.

Ľudová frazeológia, v tomto prípade najmä príslovia a porekadlá, viažuce sa k remeslám, zakonzervovali v mnohých podobách stav, v ktorom sa odráža status

remeselníka, ako aj prestíž príslušného remesla v dobe jeho vzniku alebo rozkvetu. Aj keď realie, s ktorými boli remeslá spojené, zanikli, a s nimi často aj vedomie o ich význame či pôvode, v našom jazyku prežívajú do súčasnosti. Dôvodom je určite aj to, že veľmi úsporne, doslova v umeleckej skratke sa nimi dá obrazne vyjadriť poučenie či postreh z danej, v istom zmysle modelovej situácie, z ktorej ponúkajú zaužívané a skúsenosťou overené riešenia alebo východiská. Sú vtipnými, expresívnymi vyjadreniami, ktoré je možné veľmi dobre a ľahko variovať. V procese svojej existencie sa dotvárajú, cizelujú a aktualizujú, ožívujú náš jazykový prejav, čo posilňuje ich životnosť a perspektívu.

Literatúra

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I, II. Bratislava: Veda 1995.

HORVÁTHOVÁ, E.: *Remeselnícke zvyky na Slovensku*. In: *Studia Academica Slovaca 14*. Bratislava 1985, s. 279–296.

HOUDEK, I.: *Cechovníctvo na Slovensku*. Turčiansky Sv.Martin: MSS 1943.

KALAVSKÝ, M.: *Vývoj remesiel na Slovensku po zrušení cechov*. Vlastivedný časopis 28, 1979, s.182–185.

MELICHERČÍK, A.: *Adolf Peter Záturský a slovenské príslovia*. In: *Slovenské príslovie, porekadlá a úslovie*. Bratislava: Tatran 1974, s.17–40.

MLACEK, J.: *Príslovie a ich jazykové vlastnosti v slovenčine*. In: *Studia Academica Slovaca 10*. Bratislava 1981, s. 285–302.

MLYNKA, L.: *Výrobca – remeselník v hodnotových systémoch lokálneho spoločenstva*. In: *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Bratislava 1999, s.157–165.

MLYNKA, L.: *Remeslá a ich patróni v slovenskej ľudovej kultúre*. In: *Studia Academica Slovaca 31*, Bratislava 2002, 161–167.

ONDREJKA, K.: *Ja som dobrý remeselník. Výber remeselnického folklóru*. Bratislava: Mladé letá 1987.

ZÁTURSČÝ, A. P.: *Slovenské príslovie, porekadlá a úslovie*. Bratislava: Tatran 1974.

ŠPIESZ, A.: *Remeslo na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava 1972.

Šimon ONDRUŠ

Praslovanský základ zemepisných mien Slovenska

Záujem o skúmanie pôvodu zemepisných mien Slovenska má pomerne dlhú tradíciu. Do druhej polovice 19. storočia mal viacero amatérsky ako exaktne vedecký ráz. Informácie o týchto pokusoch podáva Vladimír Šmilauer v monografii *Vodopis starého Slovenska* (1932). Šmilauer nadviazal na maďarského slavistu slovenského pôvodu J. Melicha v práci *A honfoglaláskori Magyarország* (1929) a nemeckého slavistu Ernsta Schwarza *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle* (1931), v ktorej sa dotýkal aj zemepisných názvov Slovenska. J. Melich mal sklon vykladať staré slovanského názvy ako maďarského, E. Schwarz ako nemecké. Prvé korektúry týchto výkladov priniesol Ján Stanislav v trojzväzkovom diele *Slovenský juh v stredoveku* (1948).

Keď som sa pred štyridsiatimi rokmi rozhodol písať slovenský etymologický slovník, prijal som zásadu Václava Machka v *Etymologickom slovníku jazyka českého a slovenského* (1957), že zemepisné mená nepatria do etymologického slovníka. V českej situácii to bolo opodstatnené, pretože česká veda už mala osobitné práce o zemepisných menách na území Česka. Ale slovenská situácia bola a ešte aj je v podstatne inej situácii. Nemáme syntetické práce o pôvode slovenských zemepisných názvov. Ako je známe, apelatívna a propriálna lexika sú spojené nádoby. Zemepisné mená majú apelatívny základ. Pretože apelatívna slovná zásoba slovenčiny nebola etymologicky dôkladne preskúmaná, pripisoval sa často názvom slovenských riek, osád, vrchov a iných proprií cudzí, obyčajne nemecký alebo maďarský pôvod, prípadne sa vyhlásili za mená neznámeho pôvodu. Takto postupoval najmä V. Šmilauer.

Od roku 1972 som postupne publikoval výklady o pôvode názvov slovenských riek, vrchov a osád (Váh, Dudváh, Choč, Kýčera, Poprad, Bodrog, Ipel', Laborec, Latorica, Nitra, Orava, Rimava, Hornád atď.). Prvá syntéza vyšla v zborníku *Studia Academica Slovaca* 8, 1979, s. 267–287, druhá v tom istom zborníku v roku 1980 (s. 261–283). Oproti svojim predchodcom porovnávam slovenské názvy nielen s názvami v iných slovanských jazykoch, ale aj na širšom indoeurópskom materiáli. Značná časť slovenských apelatív a tým aj proprií má nielen praslovanský, ale až indoeurópsky základ. Takýto postup umožňujú slovanské a iné indoeurópske etymologické slovníky, ktoré vyšli po druhej svetovej vojne. Indoeurópska báza je v slovníku J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (1959). Slovanskú, resp. praslovanskú lexiku vykladá *Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov* pod vedením O. N. Trubačeva. Od roku 1974 do roku 1996 vyšlo 23 zväzkov so slovami od *a-* po *n-*. Pre zemepisné mená na Slovensku aj u iných Slovanov má veľký význam monumentálne dielo M. Vasmera *Russisches geographisches Namenbuch*. Od roku 1964 vyšlo desať zväzkov v rozsahu vyše tisíc korún.

Historik Branislav Varsik publikoval v roku 1990 prácu *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku*. Cenná je historická dokumentácia. Etymologické výklady sú prevzaté od Melicha a Šmilauera. Kompilačný, nie výskumný charakter má práca autorov I. Lutterer – M. Majtán – R. Šrámek *Zemepisná jména Československa* (1982). Významná je monografia maďarského slavistu L. Kissa *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (2 zväzky z roku 1988).

V etymologickej interpretácii slovanských slov aplikujem teóriu Schwebeablautu E. Benvenista a J. Kuryłowicza, ktorou obohatili indoeuropeistiku pred 70 rokmi, ale slovanská etymológia ju vo výkladoch neaplikovala. Význam tejto teórie pre slovanskú etymológiu som vykladal v štúdiu *Etymologická segmentácia slovanských slov z hľadiska štruktúry indoeurópskeho koreňa a laryngálnej teórie* (In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha 1968, s. 107–118).

Druhým oporným bodom je teória delabializácie. Postavil som ju v zborníku *Slawische Wortstudien*, Leipzig 1976, s. 116–132. Delabializácia spoluhláskových skupín Kw- > K- v

praslovančine (indoeurópcine) a jej význam pre etymológiu. Delabializácia po labiálach a sonórnych dentálach r, l, n bola bezvýnimočná, po ostatných spoluhláskach sporadická.

Popri pravidelných hláskových responziách ako výsledku pravidelných hláskových zmien etymológ musí rešpektovať aj nepravidelné, sporadické hláskové responzie. O ich význame pre etymológiu píše A. Erhart a R. Večerka v knihe *Úvod do etymologie* (Praha 1981, s. 79–80). Ide najmä o sporadickú zámenu bilabiálnych spoluhlások, zvučných a nezvučných spoluhlások a i.

Výberovo podávam etymologický výklad slovenských riek.

Balog

Na Slovensku je viacero názvov riek v hungarizovanej podobe Balog. Tak sa nazýval prítok rieky Rimavy dokumentovaný v roku 1244 ako iuxta fluvium Balogh. Neskôr slovakizovaný na Výšný Blh a Nižný Blh. Pravý prítok Ipľa je v roku 1232 dokumentovaný ako Bolug, v roku 1351 ako Balogh. Maďarská veda vykladá z maďarského adjektíva bal „ľavý“. Ale Balog nad Ipľom je pravý prítok. Preto L. Kiss vykladá z osobného mena Balog (Kiss, L., s. 155, 630).

J. Udolph predpokladá praslovanské substantívum bolg- : blg- ako kontinuant indoeurópskeho bhelg-: bholg- vo význame močiar, blato. V Poľsku prítok Pilice má meno Bloga, neďaleko Radomy je Blogie. U východných Slovanov Bologiň je pri Vitebsku. Pri Novgorode je Bologoje. Sedem osád s názvom Bologoje (Pskov, Vladimir, Vologda, Sanktpeterburg, Jaroslavl, Rostov). V Lotyšsku je rieka Blaga a osada Pie-balga. V severnom Nemecku sú miestne mená Balge pri Nienburgu. (Porov. Udolphovu štúdiu v zborníku *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, 1988, s. 275–294).

Záver: Starý slovansko-slovenský názov Blg sa hungarizoval na Balog podobne ako chlm na halom. Kým Balog na Ipľom a Balog na Rimave sú písomne doložené z 13. a 14. storočia, Čierny Balog na teréne Čierneho Hrona je doložený až v 18. storočí. Ale ako terénny, chotárny názov existoval už dávno predtým. Do starej administratívy sa nedostal, lebo nebol kompaktnou osadou ekonomického a politického významu ako Balog nad Ipľom a Balog na Rimave. Vykladať meno Čierny Balog tak, že sem prišiel Maďar s menom Balog, ako to robí maďarská veda, je číra ideologická konštrukcia. Čierny Balog ozaj leží na močaristej oblasti horného toku Hrona.

Blava : Mlava

Blava vyteká na východnom svahu Malých Karpát v údolí Dobrej Vody. Tečie cez Dechtice a Jaslovské Bohunice. Pri Bučanoch sa vlieva do Dudváhu.

Je to hlásková obmena hydronyma Mlava v Srbsku a v Bosne. V čakavskom nárečí apelatívum mlava označuje pomalý, stagnujúci tok. V Poľsku, severne od Varšavy, je Mlava, rovnaký pôvod má asi aj východo-slovanský toponym Mlevo pri Tveri, Mleev pri Ryjeve a Melavka pri Voroneži. Ide o derivát praslovanského základu mel-: mol-: ml- vo význame slabý, pomalý. Derivát meld-, po metatéze mläd- je v chorvátskom adjektíve mledan „slabý, pomalý“. Na Slovensku bol základ mläd- derivovaný na mläd-r-, z čoho je po druhotnej nazalizácii adjektíva mľandravý. Nulový stupeň mld- po sporadickej metatéze je v adjektíve mdlý. Derivácia Ml-ava je typicky slovanská nielen v hydronymách, ale aj v toponymách. Sporadická alternácia m : b je podobná ako v ruskom bliny za pôvodné mliny, v slovenskom darebný za daremný, v ruskom Kostoma: Kostroba apod.

Bodrog

V južnej časti Východoslovenskej nížiny vznikol sútokom riek Ondava a Latorica. Písomne doložený od 13. storočia. Pri Tokaji sa vlieva do Tisy. Bodrok je aj v Liptove v oblasti Východnej. Bodrog je rieka a osada v Bačke na severe Srbska. V Lužici je Bodrica, v

Česku Obodř, v Poľsku Biedrzyca, Biodrówka. U východných Slovanov je 14 osád a tokov Bedrino, Bodrenki pri Pskove, tam aj Bodry, Bodrovka. Základ bedr-: bodr- je starý praslovanský a indoeurópsky vo význame dolina, priehľbeň a pod. V lotyštine na bedre „dolina“, v gréčtine bothros „dolina“ (bližšie Pokorný, s. 113–114). Pravdepodobne tento základ je aj v mene praslovanského kmeňa Obodriti s prvotným významom Dolniaci.

Sufix -og- bol charakteristický pre praslovanské apelatíva (v slovenčine batoh, brloh, ostroh...) aj v hydronymách (bližšie J. Udolph: *Typen urslawischer Gewässenamen*. In: *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. Kraków 1998, s. 275–294).

Slovanský hydronym Bodrog bol v 11. – 12. storočí prevzatý do maďarčiny. Maďarská forma Bodrog (bez zmeny g na h) sa z administratívy prevzala aj do slovenčiny.

Dudváh

Západne od Váhu je paralelný tok Dudváh. Tečie južne od Čachtíc a spolu s Čiernou Vodou je prítokom Malého Dunaja. Doložený je od roku 1216 jako Dwudwag, Duduag, Dudu Vagh, Duduwag.

Základ Dud- vo význame jama, dolina, priehľbeň je v názve Na Dudave v Prievaloch, Dudince. U východných Slovanov Dudy pri Minsku, Dudakovo pri Tveri, Dudino pri Smolensku, Dudki pri Brodne atď.

Apelatívny derivát dudla „jama, dutina v strome“. Derivát Dudlebi, na slovanskom juhu a východe Dulebi v pomenovaní praslovanského kmeňa s pôvodnou motiváciou „Dolňania“. V chorvátčine duliba je jama, dolina. U východných Slovanov zemepisné mená Dulevo, Dulicha, Duleby, Dulebiba.

Dudváh tečie v doline, preto sa nevylieva, nerobí záplavy. Naproti tomu hlavná rieka Váh tečie vo vyššej polohe, preto mal časté záplavy. Starý výklad Dudváhu, vraj tot wag „mŕtvy Váh“ vychádzal z predpokladu, že aj Váh má nemecký pôvod (bližšie Melich, 1925–1929, 107, Kiss, 1988, I., 393).

Gidra

Vyteká na východnom svahu Malých Karpát, pod vrchom Vysoká. Tečie cez Budmerice, Voderady. Pri Malej Mači vteká do Dudváhu.

Rovnaký pôvod ako východoslovanské rieky Kydra – Kidra v oblasti Ostroga na Volyni a Kidrany pri Ovruchi. Pôvodná forma Kydra po zániku opozície k : g od 12. – 13. storočia zmenená na Gydra podobne ako ku : gu, káčer : gáčer, krk : grg, krman : grman apod.

U východných Slovanov Kydra, Kydrany sú v tej oblasti, kde sú osady Oderady, Oderovka na Volyni. Podobne pri Gydra je osada Voderady. Hydronym Kydra, Gydra označoval pomaly, kydavo tečúce toky. Kydra, Gydra má podobnú motiváciu ako Blava. Spájanie mena Gydra s maďarským apelatívom gödör „jama, roklina“ je pomýlené. Nerešpektovala sa východoslovanská rezponzia Kydra, Kidra.

Hornád

Vyteká na svahu Kráľovej Hole, tečie východne cez Spišskú Novú Ves, Krompachy, Košice. V Maďarsku vteká do Slanej. V záznamoch sa od 13. storočia uvádza ako Hornad, Harnad, Chonrad.

Staršie etymologické pokusy zhrnul J. Štolc (*Jazykovedný zborník* 5, 1951, s. 152–166). Pravdepodobne derivát apelatíva gora, hora, goržn – „horný, horský“. Sufix goržn-adý ako v menách Voder-ad-y, východoslovanské Oder-ady, a apelatívach str-ad, mokr-ad' apod. V chorvátčine živ-ad, v slovinčine per-ad. Taký sufix je asi aj v antroponyme Svor-ad.

U východných Slovanov je viacej hydronym odvodených od apelatíva gora: Gorneje pri Pskove, Gornešanka pri Novgorode, Gornovka pri Vitebsku, Gornovo pri Senne.

Pokladať meno Hornád za predslovanské (Šmilauer) len preto, že je dlhý 175 km, nie je opodstatnené. Sú aj dlhšie rieky u Slovanov so starým slovanským pomenovaním (porov. Kiss, 1988, I., s. 587).

Hron

Pramení na západnom svahu Kráľovej Hole. V dĺžke 284 km tečie cez Brezno, Banskú Bystricu, Zvolen, Hronský Beňadik. Pri Štúrove sa vlieva do Dunaja. Písomne je doložený už v roku 1075 ako Gran, Grana, v roku 1228 jako Goron a v roku 1230 Gron. V gréckom texte Marca Aurelia z roku 166 sa vyskytuje v podobe Granua, Granoua. V 20. storočí začala v slavistike prevládať teória, že Slovania prišli na Slovensko až v 5. – 6. storočí. Preto sa zemepisné mená doložené v 1. – 2. storočí vyhlásili za neslovanské. Tak sa hodnotí nielen Hron, ale aj Morava a Tisa. Sú však aj takí slavisti, ktorí predpokladajú príchod Slovanov na Slovensko už v prvých storočiach po Kristovi. Napr. L. Niederle, P. J. Šafárik a i. Hronu sa pripisuje nielen predslovanský, ale dokonca aj predindoeurópsky pôvod. (Najpodrobnejší prehľad názorov a literatúry podáva Kiss, 1988, I., s. 497).

Pretože sa Morava aj Tisa, doložené v 1. – 2. storočí, vykladajú aj ako slovanské, nemožno vylúčiť slovanský pôvod aj pri mene Hron. Teória Schwebeablautu umožňuje Hron geneticky spájať s apelatívom grono vo význame konár, vetva so strapcom kvetov alebo hrozna. Slovo je známe v poľštine, ukrajinčine hrono, v bulharčine gronka. Rozšírenejšia je oblautová podoba gran, grana. V bulharčine označuje konár, žrd', prút, prúty v ohrade, v ruštine graň aj pohraničné stĺpiky apod. (podrobne o významoch Trubačev, ESSJ 7, s. 104–106, 139–140). Rovnaké etymon má aj forma grozd(e) a grozno. Rozdiely v hláskovej podobe vznikli rôznou deriváciou základu grod-. Z grodno vzniklo grono. Druhotná forma grozd- podobne ako gyd-: gyzd apod. Z formy grozdno vznikla podoba grozno. Základ grod- je druhou formou prvej Schwebeablautovej podoby gord- vo význame žrd', druhotne žrd'ová ohrada. To znamená, že Gron- z pôvodnejšieho grod- pôvodne označoval žrd'ovú ohradu. Podobnú prvotnú motiváciu malo pomenovanie Váhu a viacerých riek u východných Slovanov (pozri Váh).

Ida

Vyteká pod Kojšovou Hoľou, tečie cez osady Hýľov, Šaca, Komárovce. Spolu s Bodvou vteká do Slanej.

Má rovnaký pôvod ako rieky a osady Uda u východných Slovanov pri Pskove, Novgorode, Rjazani. Alternácia Ug : Jug, Utro : Jutro, uže : juže atď. indikuje podobu Juda. Forma Juža po prevzatí do maďarčiny dostala podobu Ida. Zmena iniciálového ju- na i- v maďarčine bola pomerne častá. Podobne slovanské Jupel' zmenené na Ipel', Juža na Iža. Základ ud- je starou indoeurópsko-praslovanskou obmenou slova voda (porov. Pokorny, 1959, s. 78–80).

Ipel'

Vyteká v Slovenskom Rudohorí. V dĺžke 232 km tečie cez Málinec, Poltár, Lučenec, Šahy. Pri Sobe sa vlieva do Dunaja.

Názov je rovnakého pôvodu ako litovské „upelis“, lotyšské „upele“ vo význame „rieka“. V prejetovanej podobe Ipel' prevzaté do maďarčiny so zmenou Jupel' na Ipel', Ipol' (o zmene ju- na i- v maďarčine pozri Ondruš, 1985, s. 95–100).

U východných Slovanov Upele pri Minsku, Upel', Upel'niki pri Viatke (porov. staršie výklady: Šmilauer, 1932., s. 360; Kiss, 1988, I., s. 650, spájanie s chorvátskym a bulharským Ibar).

Laborec

Vyteká v Nízkych Bezkydách. V dĺžke 135 km tečie na juh. Spája sa s Latoricou a s Ondavou pri osade Zemplín vytvára Bodrog.

Derivácia Labor- je podobná ako východoslovanský Lab-or-om, Lab-or-ica a i. Základ Lab- je metatézou indoeurópsko-praslovanského alb- vo význame biely, svetlý: latinsky albus, grécky alfous atď (Pokorný, 1959, s. 30). Rovnaký základ ako v slove labuť, labuď. Opozitum k motivácii Laborca ako svetlej rieky je prítok Čarna Reteča, t. j. Čierna Neteča.

Fantastický výklad Laborca navrhol J. Melich, vraj z protobulharského, resp. starotureckého Alp-Bars vo význame hrdinský pardál.

Latorica

Vyteká vo vrchovine Bezkydy. Tečie cez Čiernu nad Tisou a spolu s Ondavou vytvára Bodrog.

Názov má rovnaký pôvod ako východoslovanské rieky Volot' pri Tule, Volot'ma pri Oreli, Voloty pri Minsku, Novgorode a i. Praslovanský základ volt-, v nulovom stupni vlt-, ktorý je v mene českej rieky Vltava, u východných Slovanov Voltica, Volta. Derivát Volt-or po metatéze Vlator- so zánikom začiatočného v- podobne ako v slovách Vlastomir- Lastomir, Vladomir na Ladamir, Vladislav na Ladislav apod.

Základ velt- (Velet'ma, Veletovka u východných Slovanov), volt- (Volot', Volot'ma) : vlt- (Vltava), je pravdepodobne rovnaký ako vo východoslovanskom apelative veleť, volot' vo význame „veľký človek, obor“ a v základe adjektíva vel- „veľký“.

Morava

Vyteká na svahu Kralického Sněžníka. V dĺžke 358 km (Váh je o 20 km dlhší) tečie na juh. Pri Devíne sa vlieva do Dunaja.

Na území Slovanov je značný počet riek a osád s pomenovaním Morava : Murava. Na Slovensku Moravany pri Piešťanoch, Moravce (od roku 1918 Zlaté Moravce), Hontianske Moravce, na východnom Slovensku Moravany; v Poľsku Moravica, Morava; u východných Slovanov Moravica : Muravica pri Grodne, pri Smolensku je Moravoje – Muravoje (podrobná evidencia M. Vasmer, RGN V, 3, 668, VI, 1, s. 2–5); u južných Slovanov na území Srbska rieka Morava tečie z juhu, pri Smeredeve sa vlieva do Dunaja.

U Slovanov sú známe apelatíva morava : murava vo význame „močiare“, „luhy“, „močiarné rastliny“ a p. (porovnaj O. N. Trubačev, ESSJ, 20, s. 194). Základ mur- zo staršieho mour- je prvá forma Schwbeablautu, mor- vznikol delabializáciou druhej formy mwor-, mor-. Forma mur- je aj v mene rieky

Muráň

Vyteká v chotári osady Muráň. Spája sa s riekou Revúca a južne od Gemera sa vlieva do Slanej. Názov Muráň je odvodený ako Kriváň, Sucháň. Základ mur- rovnaký ako v menách Murava, Mura v Chorvátsku a Slovinsku. Vo Vysokých Tatrách je aj vrch Muráň „mokrý vrch“ ako opozitum k menu Suchý vrch. Odvodzovanie mena vrchu Muráň od apelatíva múr je ľudová etymológia. Názvy vrchov Muráň sú aj v takých slovanských oblastiach, kde nie je známe prevzaté latinsko-nemecké slovo murus – Mauer (iné výklady pozri v Kiss, 1988, II, s. 165).

Nitra

Je 196 km dlhá rieka vytekajúca v Strážovských vrchoch, východne od osady Čičmany. Tečie na juh cez osady Nitra, Šurany, Nové Zámky. Pri Komárne sa vlieva do Váhu a Dunaja. Osada Nitra je doložená v 9. storočí v podobe Nitrava, Nitra. Obidve formy sú pôvodné podobne ako Mura a Murava, Voda : Vodava. Rieka je doložená v 12. – 13. storočí ako Nitra,

v latinizovanej podobe Nitria. Predpoklad maďarskej jazykovedy, že Nitrava bola pôvodná forma a v maďarčine sa skrátila na Nitra (Melich, 1925–1929, s. 334), je neopodstatnený. Forma Nitra je doložená v čase pred príchodom Maďarov. Alternácia Nitra – Nitrava je podobná ako Rima – Rimava. Aj v apelatívach je alternácia páľ'a – páľ'ava, huľ'a – huľ'ava a i. Nitra bola v prvej polovici 9. storočia centrom Pribinovho kniežatstva, ktoré spolu s Mojmirovým kniežatstvom na južnej Morave dalo základ štátu Veľká Morava na území Slovenska, Moravy, Panónie, severného Rakúska, Čiech, Lužice a južného Poľska za vlády Svätopluka (871–894).

Nitra je derivát základu Nit-, ktorý je vo východoslovanských riekach Nit-ad pri Vitebsku, Nit-ino na Volyni a i. (Vasmer, RGN VI, 1, s. 226–227).

Základ neit- : nit- je starý indoeurópsky, v praslovančine po monoftongizácii niet- : nēt vo význame svietiť, žiarieť. V latinčine nitor „žiar“, nitere „žiarit“ (Pokorný, 1959, s. 769). Ablaut noit-, po monoftongizácii nēt- je v západoslovanskom slovese nētiti „páliť“. Na slovanskom východe sa nētiti kontaminovalo s gorēti, čím vznikla forma gnētiti.

Nitra má podobnú motiváciu ako slovinské rieky Palež, Palnik od slovesa páliť. Názor o germánskom, resp. kvádskom pôvode mena Nitra (Melich, Kiss) vychádzal z toho, že vraj prvotná bola podoba Nitrava a že sufix -ava je germánsky. Tento názor odmietol už M. Vasmer a v súčasnosti J. Udolph.

Ondava

Vyteká v Nízkych Bezkydách na slovensko-poľskej hranici, v dĺžke 146 km tečie na juh, pri Moravanoch sa zlieva s Topľou, pri osade Zemplín spolu s Latoricou vytvárajú Bodrog.

Pôvodná forma bola pravdepodobne Vodava, s druhotnou nazalizáciou Vondava (po 10. storočí). Eliminovanie začiatočného V- nastalo asi v pádových formách V Vondave, V Ondave. Rieky Vodava sú na slovanskom východe (o deglutinácii V Vondave na V Ondave por. Erhart – Večerka, 1981, s. 111).

Odvodzovanie mena Ondava od osobného mena Onda, Ond (Melich, Kiss) odmietol už V. Šmilauer. Rieky sa nepomenúvajú podľa osôb (o derivátoch slova voda vo východoslovanských menách riek a osád Vasmer, RGN II, 126–130).

Orava

Pramení v Bezkydách na slovensko-poľskej hranici ako Biela Orava. Najprv tečie západovýchodným smerom (Lomná, Lokca, Námestovo), od Oravskej priehrady tečie na juh (Tvrdošín, Dolný Kubín, Párnica), pri Kraľovanoch sa vlieva do Váhu. Podľa rieky je nazvaný kraj Orava. Prvé písomné záznamy pochádzajú z 13. storočia.

Rovnaké mená má aj prítok Dnepra na slovanskom východe. Odvodené od praslovanského slovesa orati vo význame kričať, revať, volať. Sloveso zachované reziduálne u východných a južných Slovanov. Ruské orati, chorvátske oriti. U západných Slovanov zaniklo v konkurencii so slovesom orati „obracat' zem“. Motivácia Oravy podobná ako motivácia Revúcej, Rimavy a i. Prípona -ava v slovanskej hydronymii je častá. Ide o pôvodný slovanský sufix, nie o prechod z nemčiny, čo dokázal M. Vasmer a v súčasnosti J. Udolph. (Porov. staršie pokusy: Melich, 1925 – 1929, s. 376; Schwarz, 1963, s. 37; Šmilauer, 1932, s. 313; Kiss, 1988, I, s. 118).

Poprad

Vyteká vo Vysokých Tatrách. Tečie v dĺžke 144 km (Poprad, Kežmarok, Podolinec, Stará Ľubovňa). Vlieva sa do Dunajca.

Derivát praslovanského slovesa preNd- : proNd- „prudko, rýchlo tiecť“. V ruštine priadať, chorvátske predati, slovinské prenuti – predem. Z ablautového proNd- slovanské

slová prúd, prudký, prúdiť. U západných Slovanov sloveso preNd- „prudko tiecť“ zaniklo v konkurencii s homonymným preNd- „pradiem, priasť“.

Derivát Po-preNd s hláskovým vývinom Popräd- v 10. storočí, neskoršie Poprad. U východných Slovanov z ablautového Po-proNd- názvy riek Poprudy. Z ablautu ne-preNd- u východných Slovanov Nepridva – pravý prítok Dona. O derivátoch preNd- : prond- "prudko tiecť" vo východoslovanskej hydronymii Vasmer, RGN VII, 2, 415 - 423. Maďarskí slavisti Melich, Kiss spájajú Poprad s apelatívom papradie. Odmietol to už Šmilauer, Vodopis 445. Šmilauer pokladal meno Poprad za predslovanské bez bližšieho určenia.

Revúca

Vyteká vo Veľkej Fatre, tečie cez Liptovskú Osadu, pri Ružomberku sa vlieva do Váhu. Revúca v Gemeri vyteká v Muránskej Planine neďaleko Muránskej Huty. Podľa rieky je pomenovaná osada Revúca. Spája sa s Muráňom, pri obci Gemer vteká do Slanej. Názov je odvodený od slovesa revať. U východných Slovanov sú rieky Revuča, Revučaja, Revuščina, Revucha.

Rimava

Vyteká vo vrchovine Fabova Hoľa. V dĺžke 88 km tečie na juh (Tisovec, Hnúšťa, Rimavská Sobota, Jesenské, Seč). Pri Lenartovciach sa vlieva do Slanej. V písomných dokladoch z 13. a 14. storočia sa uvádza v tvaroch Rima, Ryma, zápis z roku r. 1260 v podobe Rymua indikuje podobu Rymava.

Derivát praslovanského základu rym- „kričať, revať“: ruské rymoniť, rymzať. Praslovanský derivát indoeurópskeho reu-m-, rou-m- : rú-m-, prasl. rym-. O indoeurópskom základe reum- : roum- : rúm- (Pokorný, 1959, s. 867). Latinské rúmor, litovské riaumoja atď. V slovenčine rumácať, rumádzgať. Z ablautu roum- v druhej forme Schwebeablautu rwom, po delabializácii rom- v bulharskom romoňa, macedónskom romoni, chorvátske romiti, romizgati, romonit. Alternácia rum- : rom- jako Murava : Morava, Udava : Vodava apod. Dvojitá podoba Rima : Rimava, Nitra : Nitrava, Voda : Vodava apod. Zmena Ryma : Rymava na Rima : Rimava pod vplyvom maďarčiny, ktorá slovanské y preberá ako i vydra : vidra apod.

Tibava

Je v súčasnosti meno dediny pri Sobranciach. Pôvodne to bolo meno rieky doloženej písomne od 13. storočia. Tibava má rovnaký základ ako rieka Tib pri Done, Tibiľ, Tibino pri Pskove, Tibeňkoi pri Moskve a i.

Základ Tib- má indoeurópske východisko teibh- : tibh- vo význame močiar. V gréckom apelatíve tifos „mokré miesto, močiar, jazero“, v rímskom mene rieky Tiber, Tiberis, v mene rieky Tifernus v Umbrii (o slovnej rodine tib- s variantom tim- pozri Frisk, 1960, II, s. 900 a Walde – Hofmann, 1965, II, s. 680). Od alternujúceho základu Tim- slovanské rieky Timok (prítok Dunaja v Bulharsku), Timiș v Banáte. Alternácia Tiba – Tibava podobná ako Nitra – Nitrava, Rima – Rimava atď. (o prípone -ava podrob. Trubačev, 1968, s. 49–60).

Odvádzanie mena rieky od osobného mena Tiba (maďarskí autori) odmietol už V. Šmilauer: „Jméno Tibava asi bez vztahu k maďarskému osobnému jménu Tiba“ (Šmilauer, 1932, s. 431). Názor maďarskej slavistiky mechanicky prevzal B. Varsik (1990, s. 158).

Tisa

Vyteká na Ukrajine pri Ovl'uší, tečie na ukrajinsko-slovensko-maďarskej hranici južne od Latorice. V Maďarsku priberá Bodrog, tečie cez východné Maďarsko. Pri Segedíne prechádza do Vojvodiny a východne od Nového Sadu sa vlieva do Dunaja.

Písané záznamy z 11. – 12. storočia majú podobu Tiza. V latinských pamiatkach má podobu Pathissos, Tissos, Pathissus. Pavol Jozef Šafárik to interpretoval ako grecizovanú a latinizovanú podobu slovanského názvu Potisie. O. N. Trubačev v práci *Etnogenez i kul'tura slavian* (1991) prijíma slovanský názov Potisie, reprodukováný Pliniom ako Pathissu. Pokladá hydronym Tisa za indoeurópsky, ale predslovanský. Nerešpektoval, že starý názov Tisa by sa u Slovanov zákonite zmenil na Ticha. Pravdepodobnejší je výklad, že meno Tisa bolo derivované na Tibsa (podobne jako Torysa). V gréckej a latinskej transformácii zaznačené jako Tibisis, Tibisia. Podoba Tibsa zákonite zmenená na Tisa.

Turiec

Je názov dvoch riek na Slovensku. Jedna vyteká v Malej Fatre, v dĺžke 66 km. Tečie severne (Diviaky, Pribovec, Košťany). Pri Martine sa vlieva do Váhu. Podľa rieky je nazvaný kraj Turiec podobne ako podľa rieky Orava kraj Orava. Druhý Turiec vyteká v Slovenskom Rudohorí. V dĺžke 50 km tečie južne (Ratková, Rybník, Gemerská Ves). Pri Behynciach sa vlieva do Slanej. Rieky sú písomne doložené od 13. -14. storočia.

Názvy sú deriváty praslovanského apelatíva tur, čo je praslovanský reflex indoeurópskeho tauros – taurus.

Udava

Je ľavý prítok Laborca. Vyteká v Nízkych Bezkydách pri dedine Osadné. Tečie južne (Jablonka, Papín, Vyšný Hrušov). Pri vtoku do Laborca je dedina Udavské.

U východných Slovanov je viacero riek s menom Uda, Udava, ale aj deriváty Udka, Udočka (Vasmer, RGN X, 2, s. 246, 247, 265). Uda je obmena Schwebelautu slova voda. Uda má prazáklad houd- po monoftongizácii ud-. Druhá forma Hwod- je v apelatíva vod-a. (O ablautových variantoch indoeurópskeho pomenovania vody Pokorný, 1959, s. 78–81. Eviduje varianty, ale bez interpretácie teórie Schwebelautu). Podľa J. Udolpha je prípona -ava veľmi starý praslovanský sufix (o jeho výskyte v slovanských hydronymách pozri Trubačev, 1968, s. 49–60. Tu aj mená Orava, Morava, Udava, Rimava, Čačava, a i; staré výklady eviduje Kiss, 1988, II, s. 695).

Váh

Je najdlhšia slovenská rieka (378 km). Vyteká ako Biely Váh na svahoch Vysokých Tatier a ako Čierny Váh na svahu Nízkych Tatier. Tečie západne cez Liptov k Žiline. Od Žiliny na juh (Trenčín, Piešťany, Hlohovec, Sered', Šaľa, Nové Zámky). Pri Komárne sa vlieva do Dunaja. V najstarších dokladoch z roku 1075 sa uvádza ako Wag, z roku 1111 ako Vaga, a z roku 1113 ako Vvac.

Základ Wag- je zhodný s východoslovanskými hydronymami Vag-ozero (Olonec), Vagrino (Vologda), Vážka (Olonec), Vážka rečka. Tradične sa vykladá jako názov prevzatý z nemčiny. Neberie sa do úvahy, že na území Nemecka niet ani jednej rieky s menom Wag. Ani to sa nerešpektuje, že hydronymy so základom Vag- sú na takých slovanských územiach, kde nebola nemecká kolonizácia.

Hydronym Vag je geneticky zhodný s praslovanskými apelatívami vagý vo význame žrd', sochor, tyč. V českom nárečí v okolí Kutnej Hory je váh „bidlo s okovom“. To je obdobný význam ako slovenský derivát váhadlo (na studni). Karadžićov *Srpski rječnik* na s. 53 uvádza „vag“. M. Vasmer v ruskom etymologickom slovníku, I, s. 162 uvádza vag „žrd' na dvíhanie voza“, vaga s významom Hebel, tj., páka, žrd' na dvíhanie, sochor.

Na území Slovanov je viacero riek pomenovaných podľa žrdí, sochorov. Pri Minsku sú rieky Žerd', Žard'anka, Žerd'ovka je pri Perme. Podľa apelatíva bat, batina je pomenované jazero Batovec. Na Podolí je Batog. V južnom Bulharsku je rieka Tičina, derivát od tyč-.

Podľa vag- „žrd“, sochor“ je pomenovaný nielen slovenský Váh, ale aj východoslovenské Vaga – prítok Desny /, Vaga – prítok Dviny.

Praslovanské vag-, vaga je kontinuant indoeurópskeho základu vag- vo význame „rúbať, sekať“. Zastúpené tocharským wak- : „sekať“, gréc. a gnymi- „lámať“, agess „odrezok, úlomok“ (porov.. Frisk, 1960, I, s. 13). Rieky sa pomenúvali aj podľa žrdových ohrád, ktoré sa stavali proti záplavám riek. Váh takého záplavy robil, kým sa nepostavili hrádze, priehrady. (Podrobnejšie etymologická interpretácia slovenských hydroným je publikovaná v zborníku *Slovaks in the Central Danubian Region in the 6 to 11 century*, s. 185–215 : Slovak Hydronymy. Bratislava 2000).

Literatúra

- ERHART, A. – VEČERKA, R.: *Úvod do etymologie*. Praha 1981.
- FRISK, H.: *Griechisches etymologisches Wörterbuch, I - II*. Heidelberg 1960.
- KISS, L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I – II*. Budapest 1988.
- MELICH, J.: *A honfoglaláskori Magyarországa*. Budapest 1925–1929.
- NIEDERLE, L.: *Rukověť slovanských starožitností*. Praha 1953.
- ONDRUŠ, Š.: *Slovenské rieky*. In: *Slovakistické štúdie*. Martin 1953.
- ONDRUŠ, Š.: *Ein Fall der wechselseitigen slowakisch-ungarischen Sprachinterferenz. Die geographischen Namen mit Anlaut Ju- : I-*. Recueil linguistique de Bratislava 8., 1985.
- ONDRUŠ, Š.: *Odtajnené trezory slov*. Martin 2000.
- ONDRUŠ, Š.: *Odtajnené trezory slov II*. Martin 2002.
- POKORNY, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern 1959.
- SCHWARZ, E.: *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. 1960.
- STANISLAV, J.: *Slovenský juh v stredoveku I - III*. Martin 1948.
- ŠAFÁRIK, P. J.: *Slovenské starožitnosti I - II*. Praha 1962.
- ŠMILAUER, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha 1932.
- TESZ = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I - III. 1967 - 1971.
- TRUBAČEV, O. N.: *Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov I - XXII*. Moskva 1974–1996.
- TRUBAČEV, N. O.: *Nazvanija rek pravoberežnoj Ukrajiny*. Moskva 1968.
- UDOLPH, J.: *Typen slawischer Gewässernamen*. In: *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. Kraków 1998, s. 275–294.
- VARSÍK, B.: *Slovenské (slovenské) názvy riek*. Bratislava 1990.
- VASMER, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch I - III*. 1953–1958.
- VASMER, M.: *Russisches geographisches Namenbuch I – X*. 1966–1981.
- WALDE, A. – HOFMANN, J.: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch I – II*. 1965.

Metamorfózy kvantity v spisovnej slovenčine

0. O kvantite, univerzálnom suprasegmentálnom jave (vyskytuje sa v každej slovenskej slabike), sme už v zborníku *Studia Academica Slovaca* písali (1984 a; v súvislosti s charakteristikou prozodickej štruktúry slovenského slova 2003a). Naše konštatovania o kvantite ako špecifickom systémovom zvukovom fenoméne slovenčiny sme najnovšie podrobne analyzovali a potvrdzovali v osobitnej štúdií, odhaľujúc a zdôrazňujúc najmä historicko-synchronické morfológické a derivačné signály tohto javu (Sabol, 2004; porov. aj 2003b; v predkladanej štúdií uvádzame – predovšetkým na všeobecnejšom teoretickom lingvistickom podloží – niektoré výsledky našich pozorovaní).

1.0. Fungovanie kvantity – využívanie tohto fónicko-suprasegmentálneho javu na fonologicko-dištingtívnu funkciu a jej regulovanie osobitným typom neutralizácie, tzv. rytmickým zákonom – predstavuje jednu z najsvojráznejších zvukových črt¹ spisovnej slovenčiny. Vzhľadom na to, že v spisovnej slovenčine má kvantita, dĺžka nositeľov slabičnosti fonologicko-dištingtívnu funkciu (porov. dvojice slov a tvarov *latka – látka, lúky – líky, vysypať – vysýpať, pokladnička – pokladnička, hrabačka – hrabáčka, mesta – mestá, kosti – kostí* atď.), možno vzťah medzi segmentmi a suprasegmentmi definovať ako ekvipolentný s prienikovou množinou kvantity.² Hoci svojou artikulačno-akustickou podstatou je kvantita v spisovnej slovenčine suprasegmentálnym javom (a) je daná nie inherentnými artikulačno-akustickými charakteristikami, ale časovou moduláciou artikulačného prúdu; b) v sonantickom jadre slabiky sa realizuje súbežne s ostatnými suprasegmentálnymi javmi³, teda simultánnym spôsobom, ohlašajúcim ikonicko-symbolický znakový princíp), funkčne je spätá so základnými inherentnými fonologickými vlastnosťami konštituujúcimi a diferencujúcimi fonémy ako dištingtívne jednotky zvukového systému. Fonologický protiklad podľa kvantity (kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť, Lg – Lg⁰; podrobne Sabol, 1989, s. 82–91, 140–151, 171–174) sa v spisovnej slovenčine zúčastňuje na charakteristike a zvukovom stvárnení foném istého typu fungujúcich ako nositeľov slabičnosti, sonantické jednotky; z toho vyplýva záver, že kvantita je viac vlastnosťou slabiky než slova; slovo „utvára“ cez slabiky modifikované podľa protikladu Lg – Lg⁰ (podrobnejšie Sabol, 1981a).

2.0. Vo fonologickom protiklade Lg – Lg⁰ sa výrazne zrkadlí aj dynamika zvukovej sústavy slovenčiny a špeciálne fonologických opozícií ako dôsledok spolupôsobenia a „tenzie“

a) *intralingválnych* okolností (možno k nim zaradiť: aa) typologické črty jazykového systému; ab) prienik vzťahu slabiky a morfémy; ac) súčinnosť a protipohyb syntagmatických a paradigmatických vzťahov foném – osobitne cez relácie neutralizácií fonologických opozícií a alternácií foném; ad) preskupovanie vzťahu jednotlivého a všeobecného pri fónických jednotkách; ae) „napätie“ relácie synchronie a diachronie premietnuté do zvukového stvárnenia významových prvkov; af) „hru“ a „protihru“ centra a periférie pri fónických jednotkách; ag) prienik jazykových rovín – osobitne fonologickej a morfolologickej sústavy, ale aj špecifiká fonologického/morfonologického kreovania tvarotvorných a slovotvorných postupov; ah) prienikový vzťah segmentálneho a suprasegmentálneho signálu);

b) *intrakomunikačných* okolností (ba) vzťah expedienta a percipienta v komunikačnom kanáli reči – hľadanie „optimálnej“ polohy kompromisu medzi úsilím hovoriaceho, aby sa fonémy, ktoré vyslovuje, líšili čo najmenej, a úsilím počúvajúceho, aby fonémy, ktoré vníma, boli čo najdiferencovanejšie; porov. Saporta, 1955; bb) realizácia vzťahu subjektívnosti – objektívnosti vo výpovedi);

c) *externolingválnych* okolností (ca) sociolingválne aspekty manifestácie relácií medzi zvukom a významom, a to aj pri fonologických opozíciách; cb) „vznenie“ vzájomného ovplyvňovania sa variet národného jazyka, vrátane nespisovných útvarov, a spisovného jazyka).

Je zrejmé, že tieto okolnosti nechávajú svoje „odtlačky“ aj na zvukovej variantnosti akustických korelátov foném a prozodém.

Realizácie kvantity sa viac-menej „dotýkajú“ všetky uvedené aspekty vývinovo-synchronného pohybu zvukových jednotiek slovenčiny.

2.1. Historické parametre kvantity – rovnako ako všetkých fonologických opozícií dnešnej spisovnej slovenčiny – sa odvíjajú od praslovanského dedičstva vzťahov medzi fonémami v štruktúre slabiky (s jej prirodzeným „modelovým“ pozadím CV, konsonant/nesonanta + vokál/sonanta) a morfémy. Ide najmä o „echo“ dvoch zákonitostí (porov. napr. Pauliny, 1990, s. 16-18): a) princípu slabičného synharmonizmu (vzhľadom na protiklad tvrdosť – mäkkosť konsonanticko-vokálnych zložiek slabiky; slabika sa hodnotila ako celok buď ako tvrdá, alebo ako mäkká), b) princípu otvorenosti slabík.

Pre fungovanie kvantity, jej „ducha“ má zásadný význam prvý princíp, ktorý sa premietol do štruktúry slabiky (a teda aj do kontrastovosti foném v nej) – a cez ňu i do stavby morfémy, slova a tvaru (o vzťahu slabiky a morfémy v jazykovom vývine porov. Sabol, 1998 a) – a to na pozadí dvoch „zdedených“ tendencií: α) progresívneho tlaku konsonantického okolia na vokálne prvky a β) regresívneho tlaku vokálneho okolia na konsonantické prvky (na základe zákonitosti definovanej Ľ. Novákom, že v západnej a východnej slovenčine a v juhovýchodnej strednej slovenčine sa historicky realizovala konsonantická mäkkostná korelácia a v severozápadnej strednej slovenčine vokálna mäkkostná korelácia – 1980, s. 206-294); tu majú svoj prvotný podnet progresívne a regresívne neutralizačné a alternačné zmeny, pričom uvedený tlak sa mohol presadzovať nielen na úrovni foném, ale aj slabík, o čom podáva výrečné svedectvo práve kvantita.⁴

Schematicky:

α) CV, resp. C'V',

ale aj na úrovni slabík: CVCV, C'V'C'V' (prípadne aj v ďalších konfiguráciách C – C' a V – V');

β) CV, resp. C'V',

ale aj na úrovni slabík: CVCV, C'V'C'V' (prípadne aj v ďalších kombináciách C – C' a V – V').⁵

2.1.1. Diskusne a polemicky ladené úvahy a poznámky o kvantite v slovenčine, ktoré ich autori publikovali najmä po niektorých kodifikačných úpravách tohto fónického (azda presnejšie „synergického“ fonologicko-morfonologického) javu r. 1991 v Pravidlách slovenského pravopisu (porov. najmä Sokolová, 1992; Kačala, 1992; 1993; Považaj, 1992; 1996; 1997; Horecký, 1993 a; 1993 b; 2001; Dvonč, 1997 a; 1997 b) majú pôvod – ako sa nazdávame – v „dvojúrovňovom“ charaktere dĺžky sonantických jadier slabiky, ale aj morfémy podľa tlaku fónického alebo významového okolia na kvantitatívne kreovanie týchto „blíženeckých“ jednotiek prepájajúcich výrazovú a významovú sústavu jazyka: ide o protiklad neutralizačných a alternačných javov, ktorý sa premieta do diferencovaných vrstiev vzťahu jednotlivého a všeobecného pri zvukových jednotkách, ale aj do smeru pôsobenia (fónického, resp. významového „okolia“) na dlhú sonantu. Pri neutralizácii protikladu Lg – Lg^0 ide o progresívny tlak dlhej sonanty (a cez ňu slabiky) na dlhú sonantu (slabiku) v rámci slova a tvaru (zasahujúci úroveň fóny a fonémy, resp. aj hypofóny – podrobnejšie v 3.0, 3.2, 2.1.2. a 5.0), pri alternačných zmenách kvantity ide o regresívny tlak morfémy na dlhú sonantu⁶ (zasahujúci úroveň fóny, fonémy a morfofonémy, resp. aj hypofóny – 3.0 a 2.1.2).

2.1.1.1. Pri rozložení kvantity v slovenských slovách a tvaroch a pri jej systémovom uplatňovaní ako „ukazovateľ“ určitých tendencií vzťahu formy a obsahu jazykových

jednotiek možno pozorovať súčinnosť fonologickej a morfolologickej a fonologickej a derivačnej roviny. „Dvojúrovňové“, ale aj dvojsmerné fungovanie protikladu $Lg - Lg^0$ (2.1.1) „stelesnené“ v neutralizačných a alternačných zmenách foném a ich dištinktívnych príznakov sa stáva signálom rozhrania tvarotvorného a slovotvorného procesu (Sabol, 1976 b; a v našej časti práce Ondruš – Sabol, 1987, s. 114-117, 123-125; Sabol, 1989, s. 143-144): v tvarotvorných procesoch sa systémovo (dominantne) uplatňuje neutralizácia kvantity (preniká príslušnými paradigmami substantív, adjektíválií a slovies – Sabol, ibid., s. 143, 181 n.) a kvantitatívna alternácia je pritlmená (funguje ako subdominanta⁸), pri slovotvorných procesoch možno pozorovať opačnú tendenciu⁹ (dominantu tvoria alternačné javy a subdominantou je neutralizácia kvantity).¹⁰

Tieto funkcie „zaručuje“ cez kvantitu súčinnosť a protipohyb slabičnej a morfematickej štruktúry, pričom vo vývine slovenčiny možno pri kvantite pozorovať tendenciu (pod silnejším tlakom morfémy, predovšetkým pri alternáciách) k jej morfonologizácii. Hladina morfofonémy zlučuje do fónického invariantu často „rozptýlené“ realizácie foném s príznakom $Lg - Lg^0$ a ich signálových korelátov (prípadné zmeny kvantity v hlbkovej „zóne“ morfémy sa totiž realizujú na vyššej úrovni abstrakcie – pozri v 2.1.1), garantuje kvantite jej „stabilitu“, a to často aj napriek kodifikačným zásahom do jej grafického zachytenia ako „odlesku“ úrovne fóny a fonémy (o dôsledkoch fonologických zmien v ostatných pravopisných úpravách kvantity na skloňovanie v slovenčine porov. Sokolová, 1992; pozri aj Horecký, 1993 a; 1993 b).

2.1.1.2. Pre fungovanie kvantity v slovenčine má, ako sa už povedalo (1.0), zásadný význam jej fonologický štatút a regulovanie jej fonologicko-dištinktívnej funkcie neutralizáciou opozície $Lg - Lg^0$ (5.0); táto zmena dlhej sonanty (na úrovni fóny a fonémy) po dlhej slabike s Lg sa – rovnako ako iné typy neutralizácie – odohráva len v rámci slova, za hranice slova neprechádza (Sabol, 1989, s. 142). Osobitným miestom pre vymedzenie neutralizačného postavenia protikladu $Lg - Lg^0$ je však prefixálny švík, ktorý aj pri tejto opozícii potvrdzuje svoju súčinnosť s medzislovným predelom (podrobnejšie Sabol, 1979). Hoci ide o vnútroslovný švík, dlhá sonanta v prefixe neovplyvňuje nasledujúceho dlhého nositeľa slabičnosti (*námietka, zásielka, súčiastka, nátierka, závierka*), podobne ako na hraniciach zložených slov (*tisíckrát, dvanásťnásobný*) a – prirodzene – pri kontextovom spojení dvoch slov, z ktorých prvé sa končí a druhé sa začína na dlhú slabiku (*zelená dúbrava, nová láska*). Toto radenie slabík vzhľadom na protiklad $Lg - Lg^0$ (pripomínajúce aj výnimočný prípad z neutralizácie protikladu znelosť – neznelosť pri šumových spoluhláskach na prefixálnom švíku – Sabol, 1989, s. 153-154) s dlhou sonantou v prefixe a v nasledujúcej koreňovej morféme (v ktorej ide vlastne o postavenie maximálnej fonologickej diferenciácie pre protiklad $Lg - Lg^0 - 5.0$; porov. aj Sabol, ibid., s. 142) stavia do nového svetla i grafickú úpravu výrazu *súcítiť* → *súcitíť* (v 3. vyd. *Krátkeho slovníka slovenského jazyka*, 1997, s. 689; od 2. vyd. *Pravidiel slovenského pravopisu*, 1998, s. 406 a v 2. vyd. *Synonymického slovníka slovenčiny*, 2000, s. 698, 669).

2.1.2. Kvantita v slovenčine – vzhľadom na to, že prepája slabiku ako jednotku formovej sústavy a morfému ako prvok obsahového pásma jazykového systému, a to v progresívnom i regresívnom smere – má „Jánusovu“ tvár. Dlhá sonanta v stavbe slova a tvaru funguje ako „svoreň“ medzi slabičnou a morfematickou štruktúrou, je teda „bifunkčná“; z toho faktu vychádzajú aj jej interpretačné problémy (2.1.1).

Toto „recipročné“ pôsobenie sonanty s príznakom Lg si môžeme modelovo predstaviť na slove **kominárik** (s dvojsmerným tlakom -á-: *kominárik*):

	úroveň fóny	úroveň fonémy	úroveň morfofonémy
a) slabičná štruktúra	[ko-mi-ná-rik/g]	/ko-mi-ná-rik/g/	KO-MI-NÁ-RÍK

b) morfematická

štruktúra [komin-ár-ik/g-ø] /komin-ár-ik/g-ø/ KOMIN-ÁR-ÍK-Ø
(slovotvorne: *komín+ár-ø* → *kominár*, *kominár+ík-ø* → *kominárik*)

(K transkripcii porov. pozn. 11.)

Vokál -á- ako súčasť slabiky -ná- progresívne skracuje (neutralizáciou protikladu Lg – Lg⁰ na úrovni fóny a fonémy) -í- v slabike -rík (porov. tvorenie deminutív typu *lesík*, *stolík*), ale zároveň ako súčasť morfémy -ár- vyvoláva regresívne (inverzné) krátenie predchádzajúcej dlhej slabiky v koreňovej morféme *komín-* (ide o vokalicú kvantitatívne alternáciu, ktorá sa realizuje na úrovni fóny, fonémy a morfofonémy).

Na „hladine“ morfofonémy možno teda predpokladať proces:

a) KOMÍN+ÁR+Ø → KOMIN-ÁR-Ø (zmena druhej slabiky v koreňovej morféme *komín-* na *komin-*) – slovotvorne: KOMÍN+ÁR-Ø → KOMIN+ÁR-Ø

b) KOMIN+ÁR+ÍK+Ø → KOMIN-ÁR-ÍK-Ø (s premietnutím krátenia -ík- na -ik- len na úroveň fóny a fonémy; neutralizácia morfofonematické zloženie morfémy nezasahuje) – slovotvorne: KOMINÁR+ÍK-Ø → KOMINÁR+ÍK-Ø

Na „hladine“ fóny a fonémy ide o proces:

a) [komín+ár+ø → komin-ár-ø]

/komín+ár+ø/ → /komin-ár-ø/

slovotvorne:

[komín+ár-ø → komin+ár-ø]

/komín+ár-ø → komin+ár-ø/

b) [komin+ár+ík/g+ø → komin-ár-ik/g-ø]

/komin+ár+ík/g+ø → komin-ár-ik/g-ø/

slovotvorne:

[kominár+ík/g-ø → kominár+ik/g-ø]

/kominár+ík/g-ø → kominár+ik/g-ø/

Postupnosť krokov je daná následným radením prvkov na príslušnom stupni odvodzovania.

3.0. Metodologickým východiskom tejto štúdie je naša syntetická fonologická teória, ktorú sme sa už pokúsili aplikovať na podrobnejší prieskum kvantity v spisovnej slovenčine (1984 a; 1989, s. 82-91, 140-151; 2004). Filozofickým pozadím tejto teórie je existencia rozličnej „perspektívy“, „hladiny“ vzťahu jednotlivého a všeobecného (konkrétneho a abstraktného) v základných zvukových jednotkách príslušného jazyka (Sabol, 1981 b; 1982; 1984 b; monograficky 1989 – tam aj rozbor príslušnej literatúry). Na základe vzťahu jednotlivého a všeobecného vymedzujeme tri „centrálne“ jednotky (či „úrovne“) vo zvukovej rovine: fónu, fonému a morfofonému. Aplikácia dialektického vzťahu jednotlivého a všeobecného sa pri definovaní relácií medzi týmito jednotkami (ako špecifickými „úrovňami“ vzťahu jednotlivého a všeobecného) uskutočňuje teda v pohľade na javy fónickej roviny z niekoľkých perspektív, pričom „vyššia“ perspektíva predstavuje všeobecné oproti jednotlivému na „nižšej“ perspektíve. Východiskom je „úroveň“ fóny (segmentu rečového signálu, hlásky), ktorá predstavuje jednotlivé voči fonéme ako všeobecnému; tá je však zároveň jednotlivým voči morfofonéme ako všeobecnému atď. Uvedená teória predstavuje takto „otvorený“ systém (tak ako je „otvorený“ aj dialektický vzťah jednotlivého a všeobecného). Vo vyčleňovaní špecifických fónických jednotiek, či „úrovní“ vzťahu jednotlivého a všeobecného (popri vymedzovaných troch vrstvách: fóna, fonéma a morfofonéma) možno ísť, prirodzene, ďalej („okrajové“ miesta uvedeného vzťahu jednotlivého a všeobecného možno obsadiť hypofónou a hypermorfofonémou – porov. Sabol, 1997, s. 138-139; 1998 b, s. 141-142), ak by sa to ukázalo potrebné a užitočné pre opis zvukového systému a jeho vzťahov k významovej rovine jazyka.

3.1. Z dialektiky jednotlivého a všeobecného vyplýva, že uvedené jednotky (ako rozličné „hladiny“ vzťahu jednotlivého a všeobecného, konkrétneho a abstraktného) sa navzájom preskupujú, sú „v sebe“ (ak postupujeme podľa rozsahu, platí inklúzia fóna $\subset$ fonéma $\subset$ morfofonéma, ak podľa obsahu, podľa špecifických zvukových črt, je inklúzia opačná: morfofonéma $\subset$ fonéma $\subset$ fóna).

3.2. Základné vzťahy medzi fónou (F), fonémou (F_m) a morfofonémou (MF_m) možno určiť takto: F sa zhoduje s F_m alebo sa od nej líši fonologicky irelevantnou vlastnosťou (vlastnosťami), F_m sa zhoduje s MF_m alebo sa od nej líši fonologicky relevantnou vlastnosťou (vlastnosťami). Podľa toho môžeme schematicky určiť štyri typy vzťahov medzi F, F_m a MF_m:

a) $F \equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$,	b) $F \neq F_m \wedge F_m \equiv MF_m$,
c) $F \equiv F_m \wedge F_m \neq MF_m$,	d) $F \neq F_m \wedge F_m \neq MF_m$.

Analogicky podľa jednotiek na segmentálnej úrovni možno definovať aj jednotky vyplývajúce z kvantity ako suprasegmentálneho javu: chrónu (CH), chronému (CH_m) a morfochronému (MCH_m; v „okrajových“ pozíciách aj hypochrónu – HCH a hypermorfochronému – HMCH_m). Tieto úrovne špecifického vzťahu jednotlivého a všeobecného pri kvantite „vchádzajú“ ako akustické príznaky súvisiace s časovou moduláciou hlasu do paralelných segmentálnych jednotiek: chróna sa realizuje na sonantickej fóně, chronéma na sonantickej fonéme a morfochronéma na sonantickej morfofonéme. Pripomíname, že pri suprasegmentálnych javoch je relevantné rekonštruovať 3. vrstvu vzťahu jednotlivého a všeobecného (ak rátame len s „centrálnymi“ jednotkami) iba pri jednotkách s fonologicko-
-dištingtívnou funkciou; v spisovnej slovenčine má zo suprasegmentov túto funkciu iba kvantita.

4.0. Z mórového chápania fonologickej kvantity nositeľov slabičnosti vychádza, že „krátky nositeľ slabičnosti sa rovná jednej móre, dlhý nositeľ slabičnosti sa rovná súčtu dvoch mór“; a ďalej: dlhá samohláska v spisovnej slovenčine „je skutočne dlhá, je totiž dlhšia ako krátka samohláska“; to isté platí aj o diftongoch a dlhých slabičných spoluhláskach [ř], [Í] (porov. Pauliny, 1979, s. 141; autor vychádza z mórového chápania kvantity podľa N. S. Trubeckého, 1939, s. 170). O takýto výklad kvantity sa E. Pauliny opiera aj pri bifonematickom hodnotení slovenských diftongov a pri interpretácii neutralizácie kvantity nositeľov slabičnosti (1979, s. 128-133, 149-151). Uvedený „kvantitatívny“ pomer krátkeho a dlhého nositeľa slabičnosti možno predpokladať, ako sa nazdávame, až pri jednotkách z vyššieho stupňa abstrakcie: pri slabičných F_m a MF_m, do ktorých „vchádzajú“ príslušné krátke a dlhé CH_m a MCH_m. V oblasti rečového signálu (úroveň F a CH) uvedený protiklad krátkej a dlhej sonanty 1 : 2 platí len približne, čo potvrdzujú výsledky experimentálneho fonetického výskumu kvantity v spisovnej slovenčine (porov. Sabol, 1984 a; 2004). Táto skutočnosť, ako sa zdá, oslabuje tézu o mórovom chápaní kvantity v spisovnej slovenčine a v dôsledkoch aj o bifonematickom hodnotení slovenských diftongov (pozri aj naše poznámky v ibid.).

5.0. Už sme uviedli (v 1.0), že protiklad Lg – Lg^o sa v slovenčine využíva na významové rozlíšenie slov a tvarov a že sa táto jeho funkčná schopnosť reguluje osobitnou neutralizáciou (Sabol, 1984 a, s. 525 n.; 1989, s. 140 n.). Priebeh tejto neutralizácie je progresívny; časovo „staršia“ dlhá slabikotvorná F_m (MF_m) pôsobí na nasledujúceho dlhého nositeľa slabičnosti v rámci slova a na úrovni F_m a F si vynucuje jeho skrátenie. Rytmický zákon, skracovanie systémovo dlhej slabiky po dlhej slabike spôsobuje, že protiklad Lg – Lg^o sa v slovenčine dá na významové rozlíšenie vyťažiť len v tých prípadoch, keď sa tento dištingtívny príznak neneutralizuje, nezastiera. Pozíciou maximálnej fonologickej diferenciácie – MaxFD – pre protiklad Lg – Lg^o (pozíciou, v ktorej sa môže realizovať dlhý a krátky nositeľ slabičnosti,

sonantická F_m , resp. F s Lg i Lg^0) s možnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie je v spisovnej slovenčine:

- a) postavenie v 1-slabičných slovách (*sud* – *súd*);
- b) postavenie v 1. slabike 2-slabičných až n-slabičných slov (*vila* – *víla*);
- c) postavenie po slabike s Lg^0 (*pokladnička* – *pokladníčka*);
- d) (teoreticky aj) postavenie v slabike s Lg po slabike s Lg .

Bod d) možno doplniť poznámkou, že slabika s Lg sa na rovine MF_m rekonštruuje vždy ako dlhá.

Sonantická F_m (a F) s vlastnosťou Lg^0 po slabike s vlastnosťou Lg v rámci slova je v neutralizačnom postavení, v pozícii minimálnej fonologickej diferenciácie (MinFD).

Skúmanie vzťahov F_m a MF_m (resp. aj F), ktoré sú zviazané protikladom Lg – Lg^0 , možno metodicky zjednodušiť: každá F_m s vlastnosťou Lg sa na úrovni MF_m rekonštruuje ako dlhá; pri analýze tohto protikladu treba vlastne odpovedať len na otázku, ktorá z foném s vlastnosťou Lg^0 (v postavení MinFD, teda po slabike s Lg v rámci slova) sa podľa zvukovej charakteristiky v pozícii MaxFD má na úrovni MF_m rekonštruovať s vlastnosťou Lg .

Uvedieme príklady na túto neutralizáciu i na jej riešenie na úrovni MF_m :

a) V relačných submorfémach substantív sa neutralizácia opozície Lg – Lg^0 uplatňuje pri skloňovacom type *žena*, *ulica*, *dlaň* (pri type *kosť* ide len o štatistické obmedzenie) v dat. a lok. pl.; ďalej pri type *mesto* a *srdce* v nom./ak. pl., dat. a lok. pl. Rekonštrukciu pádových submorfém na úrovni MF_m vzhľadom na protiklad Lg – Lg^0 robíme podľa výskytu daných submorfém po slabike s Lg^0 , resp. v jednoslabičnom slove (silné postavenie, pozícia MaxFD pre Lg – Lg^0). Podobne postupujeme pri rekonštrukcii pádových submorfém v tých skloňovacích typoch, pri ktorých môžu byť nositele slabičnosti analyzovaných typov morfém po slabike s Lg (pri maskulínach, napr. v slovách *žiak*, *vládca*, *mráz*, *bôľ*; pri type *dievča*).

V tvaroch *rybám* [rib-ám/m] /rib-ám/, *o rybách* [o rib-áx/γ/h] /o rib-áx/h/ sa F [á], resp. F_m /á/ v submorféme [-ám/m], [-áx/γ/h] /-ám, -áx/h/ nachádzajú vzhľadom na kvantitu v silnom postavení, v pozícii MaxFD; ide o postavenie po krátkom nositeli slabičnosti, v ktorom sa môže vyskytnúť jeden aj druhý člen protikladu (krátky aj dlhý nositeľ slabičnosti). Ale v tvaroch *krásam*, *o krásach* [krás-am/m] [o krás-ax/γ/h] /krás-am, o krás-ax/h/ sa F_m /a/ (resp. F [a]) v submorfémach /-am, ax/h/ [-am/m, -ax/γ/h] nachádza vzhľadom na protiklad Lg – Lg^0 v postavení MinFD, vyskytuje sa po slabike s Lg , po ktorej sa môže – na úrovni F a F_m – realizovať iba krátky člen protikladu (okrem výnimočných prípadov z rytmického krátenia); zodpovedajúca MF_m sa musí preverovať podľa výskytu F_m , respektíve F v totožnej morféme po slabike s Lg^0 , prípadne v jednoslabičnom slove. Na úrovni MF_m ide podľa výskytu týchto sonantických jadier v postavení MaxFD o MF_m s vlastnosťou Lg . V príkladoch 1. typu sa F , F_m a MF_m podľa tejto vlastnosti nelíšia ($F \equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$): [rib-ám/m] /rib-ám/ RIB-ÁM atď.; v príkladoch 2. typu ide o vzťah (stále uvažujeme len o sonante v príslušných submorfémach) $F \equiv F_m \wedge F_m \neq MF_m$: [krás-am/m] /krás-am/ KRÁS-ÁM atď.

b) V tvaroch *kríva* a *múdry* sa F_m /-a-/ v tematickej submorfe a /-i/ v relačnej submorféme (resp. F [-a-] a [-i]) nachádzajú vzhľadom na protiklad Lg – Lg^0 v postavení MinFD; príslušná MF_m sa vymedzuje podľa výskytu tejto F_m , resp. F v pozícii MaxFD, napr. v tvaroch [xov-á-ø] /xov-á-ø/, [dobr-í] /dobr-í/. Na úrovni MF_m teda transkribujeme: KRÍV-Á-Ø, MÚDR-Í.

c) O zaujímavý príklad „reťazovej“ neutralizácie protikladu Lg – Lg^0 (podobne ako napr. neutralizácie protikladu znelosť – neznelosť v skupinách šumových spoluhlások) ide pri

iteratívach typu *čítavam*, *lákavam* (porov. aj Browne, 1970; Ďurovič, 1973; Horecký, 1993 a; 1993 b).¹² Tu sa najprv neutralizuje pod tlakom predchádzajúcej dlhej slabiky dlhá sonanta v tematickej morfe a potom za tých istých podmienok dlhá sonanta v modifikačnej morféme. Na úrovni MF_m dané tvary rekonštruujeme ČÍT-ÁV-Á-M, LÁK-ÁV-Á-M: -Á- v tematickej morfe napr. podľa [xit-a:-m/m] /xit-á-m/, -Á- v modifikačnej morféme -ÁV- napr. podľa [xit-a:v-a-m/m] /xit-áv-a-m/. Systémovo dlhá modifikačná morféma (podobne ako dlhé relačné morfémy v plurálových tvaroch na rozdiel od paralelných krátkych tvarov v singulári napr. pri substantívach) je ukázkou na využívanie kvantity ako „vonkajšieho“ signálu významového „skutočnosťného“ reflexu (ide o narušanie arbitrárnosti jazykového znaku, o posilňovanie ikonocko-symbolického semiotického princípu).

d) V tých prípadoch, v ktorých sa morfofonematické zloženie morfémy vzhľadom na tento protiklad nedá preveriť, používame pri nositeli slabičnosti index 1. Platí to napr. pri relačných submorfémach čísloviek typu [siedm-i] /siedm-i/; na úrovni MF_m SiEDM-I₁.

5.1. Istou špecifikáciou neutralizácie protikladu Lg – Lg^o je neutralizácia protikladu (kontrastu) Lg^oG^o – LgG (krátky vokál – diftong). Treba ju predpokladať pri samohláskach *a*, *e*, *o*, *u* po spoluhláske *j* a v niektorých prípadoch kontextového viazania samohlásky *o* (o prejavoch tejto neutralizácie porov. Sabol, 1976 b, s. 436-437).

Príklady na neutralizáciu protikladu Lg^oG^o – LgG i na jej riešenie na úrovni MF_m:

a) V pádovej prípone dat. pl. [kopij-am/m] /kopij-am/ a [kol,aj-am/m] /kol'aj-am/ je [a] /a/ v postavení MinFD pre protiklad (kontrast) Lg^oG^o – LgG. Východiskom na morfofonematickú interpretáciu tohto vokálu je pozícia MaxFD pre Lg^o – Lg a pre G^o – G. Tvar [kopij-am/m] /kopij-am/ – ide o skloňovací typ *ulica* – na úrovni MF_m rekonštruujeme v podobe KOPIJ-ÁM napr. podľa /rib-ám/ a tvar [kol,aj-am/m] /kol'aj-am/ – ide o skloňovací typ *dlaň* – vo forme KOLAJ-iAM napr. podľa /zem-iam/.

b) V tvaroch gen. pl. [faj-ok/g-Ø, soj-ok/g-Ø] /faj-ok/g-Ø, soj-ok/g-Ø/ je F_m /-o-/ (resp. F [-o-]) po spoluhláske *-j-* v pozícii MinFD vzhľadom na protiklad (kontrast) Lg^oG^o – LgG. Východiskom na vymedzenie úrovne MF_m je napr. tvar [kvap-uok/g-Ø] /kvap-uok/g-Ø/; podľa toho transkribujeme aj FAJ-uOK-Ø, SOJ-uOK-Ø, ale napr. aj [lát-ok/g-Ø] /lát-ok/g-Ø/ LÁT-uOK-Ø.

c) V prípadoch, keď morfofonematické zloženie morfémy podľa uvedeného protikladu (kontrastu) je neprevertiteľné, a teda jednoznačne nerekonštruovateľné, používame pri sonante index 3 (index 2 máme obsadený pre protiklad LgG^o – LgG). Ide napr. o relačnú submorfému čísloviek *dva**ja*, *traja* – na úrovni MF_m DV-AJA₃, TR-AJA₃.

Postup pri vymedzovaní úrovne MF_m je pri tomto protiklade (kontraste) vlastne „dvojnásobný“: najprv treba zistiť postavenie MaxFD pre opozíciu Lg – Lg^o a v prípade identifikovania slabiky s Lg riešiť ešte protiklad G – G^o.

5.2. Neutralizáciou Lg – Lg^o a Lg^oG^o – LgG vznikajú určité diferencie v počte dlhých a krátkych slabík na úrovni F_m (F) a MF_m (na úrovni MF_m sa rozpätie dlhej a krátkej slabiky znižuje). Na úrovni F_m (F) je pomer dlhých a krátkych slabík 1 : 4,5, na úrovni MF_m 1 : 4,2 (podrobnejšie údaje v slovách s rozličnou slabikovou dĺžkou a na mieste 1. až 8. slabiky slovenských slov pozri v našej štúdii, 1981 a). Okrem neutralizácií sa dlhé a krátke sonanty v spisovnej slovenčine zúčastňujú na bohatých alternačných variáciách morfém a morf.

6.0. V štúdii sme sa koncentrovali na pozorovanie „metamorfóz“ kvantity v spisovnej slovenčine, pričom sme osobitne pozorovali jej historicko-synchronické morfológické a derivačné signály. Pohybovali sme sa pritom na širokom výskumnom pozadí: usilovali sme sa vymedziť systémovo-štruktúrne, fónicko-sémantické a funkčné parametre tohto svojrázneho

suprasegmentálneho javu. Pokus o jeho komplexnú charakteristiku nám ponúkol možnosti na úvahy aj o niektorých všeobecných teoretických problémoch fonológie a zároveň o viacerých sporných otázkach slovenského fonologického systému. Naše hlavné pozorovania možno zhrnúť takto:

a) Kvantita je v spisovnej slovenčine svojou artikulačno-akustickou, percepčnou a semioticko-simultánnou podstatou suprasegmentálnym javom, ale funkčne je spätá so základnými inherentnými fonologickými vlastnosťami konštituujúcimi a diferencujúcimi fonémy ako dištingtívne prvky. Tento fakt dovoľuje definovať vzťah medzi segmentmi a suprasegmentmi ako ekvipolentný s prienikovou množinou kvantity.

b) Fonologický protiklad podľa kvantity (kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť) sa v spisovnej slovenčine zúčastňuje na charakteristike a zvukovom stvárnení foném fungujúcich ako sonantické jadrá slabík, nositeľa slabičnosti. Kvantita je takto viac vlastnosťou slabiky než slova; slovo „utvára“ cez slabiky modifikované podľa opozície kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť.

c) Kvantita je vo fónickom systéme slovenčiny uzlový jav viažuci nielen segmenty a suprasegmenty (porov. bod a), ale aj protiklad vokálov a konsonantov, a to cez prechodné pásmo medzi nimi.

d) Kvantita je zásadný zvukový fenomén slabík v slovenčine (porov. aj bod b), prepájajúci cez morfémy zvukový a významový plán, najmarkantnejšie vo vzťahu fónickej (fonologickej, morfonologickej) a morfologickej a fónickej (fonologickej, morfonologickej) a derivačnej sústavy. „Dvojúrovňové“, ale aj dvojsmerné (progresívne a regresívne) fungovanie protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť „stelesnené“ v neutralizačných a alternačných zmenách foném a ich dištingtívnych príznakov sa stáva signálom rozhrania tvarotvorného a slovotvorného procesu: v tvarotvorných procesoch sa systémovo (dominantne) uplatňuje neutralizácia kvantity a kvantitatívna alternácia je pritlmená (funguje ako subdominanta), pri slovotvorných procesoch možno pozorovať opačnú tendenciu (dominantu tvoria alternačné javy a subdominantou je neutralizácia kvantity). Tieto funkcie „zaručuje“ cez kvantitu súčinnosť a protipohyb slabičnej a morfematickej štruktúry, pričom vo vývine slovenčiny možno pri kvantite pozorovať tendenciu (pod silnejším tlakom morfémy, predovšetkým pri alternáciách) k jej morfonologizácii.

e) Kvantitatívne alternácie v slovenčine potvrdzujú synergický vzťah medzi slabikou a morfémy (na pozadí relácie symetrie a asymetrie medzi týmito jednotkami), ktorý nazývame *zákonitosťou sonantickej ekvivalencie medzi slabičnou a morfematickou štruktúrou*.

f) Spisovná slovenčina potvrdzuje typologickú zákonitosť nezlučiteľnosti, inkompatibility voľnej kvantity a voľného prízvuku.

g) S riešením podstaty kvantity v spisovnej slovenčine bezprostredne súvisí aj otázka, či slovenčina je mórový alebo slabičný jazyk. Argumenty vychádzajúce najmä z konkrétnej realizácie dĺžky nositeľov slabičnosti ukazujú, že téza o mórovom chápaní kvantity v spisovnej slovenčine a v dôsledkoch aj o bifonematickom hodnotení slovenských dvojhlások je diskutabilná.

h) Na základe našej syntetickej fonologickej teórie vymedzujeme analogicky podľa troch, resp. až piatich vrstiev vzťahu jednotlivého a všeobecného v segmentálnom systéme (*fóna*, *fonéma*, *morfofonéma*; v „okrajových“ miestach aj *hypofóna* a *hypermorfofonéma*) aj jednotky vyplývajúce z kvantity ako suprasegmentálneho javu (*chróna*, *chronéma*, *morfochronéma*; v „okrajových“ pozíciách aj *hypochróna* a *hypermorfochronéma*).

i) Kvantita je v slovenčine značne redundantný jav: prejavuje sa to v tendencii po skracovaní dlhej chróny v konkrétnej výslovnosti. Dlhé nositele slabičnosti „ustupujú“ v smere morfofonéma → fonéma → fóna.

j) Protiklad podľa dĺžky nositeľov slabičnosti (kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť), ktorý by sme mohli hodnotiť ako graduálny, sa v spisovnej slovenčine využíva ako fonologicko-dištingtívny; jeho schopnosť rozlišovať významy slov a tvarov sa však reguluje svojráznu neutralizáciou – rytmickým zákonom, rytmickým krátením. Istou špecifikáciou neutralizácie protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť je neutralizácia protikladu (kontrastu) krátky vokál – diftong.

k) Využívanie fonologického protikladu kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť na fonologicko-dištingtívnu funkciu a jej regulovanie predstavuje jednu z najsvojráznejších zvukových črt spisovnej slovenčiny, ale aj stredoslovenského nárečového typu.

Poznámky

¹Kvantita je dominantne prvkom akusticko-auditívnej komunikačnej štruktúry. Pravda, v školskej praxi sa jednoznačne „presadzuje“ na úrovni grafickej sústavy. Túto „tyraniu litery“ (F. de Saussure, 1989, s. 65), podporovanú aj zásadným zdôrazňovaním pravopisných (grafických) úprav kvantity, treba „neutralizovať“ skúmaním a kodifikovaním tohto javu ako zložky fónického systému, pravda, premietnutého do písanej podoby reči (vrátane grafického zachytávania výsledkov neutralizácie protikladu podľa kvantity).

²Kvantita je vo fónickom systéme slovenčiny uzlový jav prepájajúci nielen segmenty a suprasegmenty, ale aj protiklad vokálov a konsonantov cez prechodné pásmo medzi nimi, v ktorom má výrazný zástoj (neslabičné [i] a [u] ako prvé zložky diftongov [ia ie iu uo] fungujúce ako dlhé sonantické prvky; slabikotvorné [r ř l ĺ] ako súčasť kvantitatívnej vokalickej korelácie).

³Zo suprasegmentálnych javov kvantita najužšie „spolupracuje“ s prízvukom; táto súčinnosť (ktorá sa ukázala ako rozhodujúci faktor aj pri vzniku rytmického krátenia – porov. Pauliny, 1963, s. 141-146) najvýraznejším spôsobom určuje prozodickú charakteristiku slova v slovenčine (Sabol, 1976 a; 1981 a). Z hľadiska typológie treba zároveň zdôrazniť, že spisovná slovenčina potvrdzuje nezlučiteľnosť, inkompatibilitu voľnej kvantity a voľného prízvuku (Sabol – Zimmermann, 1994, s. 20 – tam aj odkazy na ďalšiu lit.).

⁴Fakt, že sa uvedený „modelový“ vplyv premieta aj „nad“ slabiku („medzi“ slabiky) potvrdzujú nielen zmeny na úrovni kvantity, ale aj rytmická štruktúra slabiky: rytmus tejto jednotky je „dovnútra“ daný periodicitou striktúra₁ – apertúra₁ – restriktúra₁ → striktúra₂ – apertúra₂ – restriktúra₂ atď. a „navonok“ tendenciou k periodicite slabík kontrastujúcich cez protiklad prízvuchosť – neprízvuchosť.

⁵V priebehu vplyvu fonemického, resp. prozodemického okolia na fonémy/prozodémy, teda neutralizácie (regresívna, spätná, anticipačná, resp. progresívna, postupná, perseveračná) sa v mnohom odráža uvedená základná štruktúra slabiky konsonant + vokál (podrobnejšie Sabol, 1989, s. 140-167).

⁶Pripomíname, že pri alternáciách ovplyvňuje dlhú sonantu nielen dlhá sonanta v morféme, teda dlhá morféma (vin-o – vin-ár-ø), ale aj krátka morféma (dážd'-ø – dažd'-a), resp. (krátku sonantu) aj nulová morféma (žen-a – žien-ø). Ako vidieť, pri korelovaných kvantitatívnych alternáciách je pohyb v dvoch smeroch: a) od krátkej k dlhej sonante (vrana – vrán, baran – baránok, zub – zúbok, veta – viet, kvet – kvietok, hus – húsa – ide o základný typ), b) od dlhej ku krátkej sonante (náš – naším, cválat' – cval, archív – archivár, kľúč – kľučiar – ide o inverzný typ; porov. Sokolová, 2000, s. 418-423; podobne je to aj pri alternáciách nekorelovaných vokálov – ibid., s. 423-426). Postup od dĺžky ku krátkosti pri protiklade Lg – Lg^o (so zmenami tohto dištingtívneho príznaku v zvukových jednotkách na príslušných vrstvách vzťahu jednotlivého a všeobecného) prepája neutralizačné a alternačné javy. V našich výkladoch sa – analogicky podľa neutralizačných kvantitatívnych zmien – sústreďujeme na alternačný pohyb od dlhej ku krátkej sonante (na regresívne krátenie).

Na doplnenie treba uviesť, že aj pri kvantitatívnej vokalickej alternácii sa často vyskytujú súbežné/paralelné či kombinované vokalicke a konsonantické alternácie (klobúk – klobučník; M. Sokolová hovorí o sprievodných alternáciách – ibid., s. 431).

Všeobecnejšia poznámka

Kvantitatívne alternácie potvrdzujú synergický vzťah medzi slabikou a morfému (na pozadí relácie symetrie a asymetrie medzi týmito jednotkami), ktorý nazývame *zákonitosťou sonantickej ekvivalencie medzi slabičnou a morfofematickou štruktúrou* (M. Sokolová pri súčasnom striedaní vznikových a zánikových alternácií hovorí o vokalickej vyrovnaní – 2000, s. 427). Ide aj o vzťah slabičnej dĺžky tvaru a realizácie kvantitatívne modifikovaných slabík v ňom. Do „hry“ tu vstupuje aj tendencia morfolologickej roviny po uniformite (izomorfnosti) tvarov. Pripomína to tendenciu po izochrónnosti taktov v rytmickej štruktúre textu.

⁷Vo fungovaní kvantity v slovenčine, ako sme už naznačili (v 2.1.1), sa preskupuje hladina fonémy (primárne v štruktúre slabiky) a morfofonémy (primárne v štruktúre morfémy). Potvrdenie súčinnosti slabiky a morfémy možno vybadať aj v Horeckého selekčných pravidlách (1993 a); porov. aj Ďurovičovú metódu identifikovania foném z úrovne morfém použitú i pri opise neutralizácie kvantity v slovenčine (1973).

⁸Systémové kvantitatívne alternácie základného typu v morfolologickej sústave prebiehajú iba pri tvorení gen. pl. feminín a neutier (*ruka – rúk, lipa – líp, vlna – vlín, žaba – žiab, mesto – miest, srdce – srdc* atď.); navyše tu treba rátať so zákonitosťou sonantickej ekvivalencie medzi slabičnou a morfematickou štruktúrou a s tendenciou po uniformite (izomorfii) tvarov (porov. pozn. 6).

⁹Túto funkciu kvantity v „hlbkovej“ štruktúre uvedených procesov oslabila posledná kodifikácia najmä pri pravidle o skracovaní slovtvorných prípon *-ár, -áreň*. Ich „sila“ sa prejavuje jednak v početnom alternačnom regresívnom krátení predchádzajúcich dlhých slabík (napr. *blúdiť – bludár, hviezda – hvezdár, písať – pisár, vláda – vladár, košík – košíkár; kyslík – kyslíkár, plávať – plavár*; množstvo príkladov na tento jav uvádza M. Považaj, 1997), jednak v odolnosti proti strate kvantity (ide o „kompenzáciu“ neutralizácie protikladu krátky vokál – diftong; porov. v 5.1) po spoluhláske *j* (*lejár, olejár, spojár, strojár, strojár, olejár, olejár* a i.).

Podobnú pevnú pozíciu má aj prípona *-ák*, pred ktorou rovnako nastáva krátenie (*zdvihať – zdvihá, plávať – plavák, zvierat’ – zverák, hlúpy – hlupák*; porov. Horecký, 1993 b, s. 50), avšak pri nej sa – na rozdiel od prípon *-ár, -áreň* – po spoluhláske *j* uvedená neutralizácia presadzuje (*lejak, vojak, navijak, kyjak* a pod.).

Ukazuje sa, že na zistenie „potenciálu“ kvantitatívnych alternačných zmien pri tvorení slov (čo môže odhaliť niektoré ďalšie „skryté“ sily tohto javu v slovenčine vôbec) bude nevyhnutné skúmať kvantitatívny „pohyb“ sonánt aj v príslušných typoch onomaziologických kategórií a v slovtvorných typoch.

¹⁰Dominantné postavenie kvantitatívnej vokalickej alternácie v derivačných procesoch slovenčiny možno dokumentovať aj štatisticky: napr. pri odvodzovaní desubstantívnych substantív (okrem deminutív) predstavuje 8,2 % zo všetkých konsonantických, vokalickej a kombinovaných alternácií; v rámci vokalickej alternácií sa vyskytuje v 67,2 % prípadov (Papugová, 1995); pri deminutívnych derivátoch predstavuje 10,7 % zo všetkých alternácií; v rámci vokalickej alternácií je jej výskyt 58,8 % (Muránska, 1995).

Podrobnú analýzu neutralizácií vokalickej fonologických protikladov súvisiacich s kvantitou sonantických jadier slabík, resp. morfém v slovenčine pozri v našej práci (Sabol, 1989, s. 140-151) a opis príslušných typov alternácií ibid. (s. 172-173) a v štúdiu M. Sokolovej (2000, s. 418-426).

¹¹Poznámka k transkripcii: [] – znak fonetickej transkripcie, záznam fóny; // – znak fonematickej transkripcie, záznam fonémy; verzálka – prepis morfofonémy (malým písmenom pri prvej časti diftongu zachytávame tautosylabickosť tejto zvukovej jednotky).

¹²E. W. Browne (1970) pri aplikácii pravidiel na vysvetlenie kvantity v tvaroch typu *čítavam* uvažuje o vhodnosti prijatia princípu simultánnej aplikácie („the principle of simultaneous application“): toto pravidlo funguje „vždy naraz“, a to „na všetkých miestach, ktoré spĺňajú jeho podmienky“. Obidve *á* v tvare *čítavam* sú po dlhej samohláske; uvedené pravidlo podľa autora aplikujeme na prvý aj druhý vokál; „výsledkom je *čítavam* na jednom stupni“ (s. 255).

Ukazuje sa, že E. W. Browne pri svojom výklade uprednostňuje (viac paradigmatickú) výmenu celého dvojslabičného kvantitatívneho „modulu“ naraz (simultánne), hoci neutralizácia dostáva počiatočný impulz na lineárnej, sukcesívnej, syntagmatickej osi jazyka, je teda dominantne „kontinuálnym“ javom.

Práve na pozadí lineárneho radenia prvkov vysvetľuje neutralizáciu kvantity (a to aj jej „reťazový“ typ) Ľ. Ďurovič (1973). Autor prítomnosť fonematickej kvantity arbitrárne nazýva vlastnosťou α (α -fonémy) a formuluje pravidlo: „ak vnútri toho istého slova vo dvoch bezprostredne nasledujúcich slabikách sú α -fonémy, realizuje sa prvá z nich ako foneticky dlhá, druhá ako foneticky krátka“; inak: „po slabike s α -fonémou realizujú sa i fonematically dlhé, i fonematically krátke nositele slabičnosti ako foneticky krátke; protiklad kvantity je tu neutralizovaný“ (s. 26, citáty na s. 27). Na základe tejto „fonematickej formulácie rytmického zákona“ vysvetľuje aj fonetickú krátkosť „koncoviek“ iteratív typu *dávava, spievava, zhŕňava*: Podľa morfolologickej totožných iteratív napr. *voláva* identifikuje iteratívny „sufix“ ako *-A:V-*, pričom „koncovka“ je, ako v celom type *chytat’*, fonematically dlhá – *-A:*; po kmeni s α -fonémou sa morféma *-A:V-* musí realizovať krátkou hláskou, ale „pretože neutralizáciou sa fonematically zloženie nemení, pôsobí toto *-A:V-* na nasledujúcu koncovku ako každá druhá α -fonéma: je teda fonematically *DA:V-A:V-A:*, *Z-HR:Ň-A:V-A:* rovnako ako *VOL-A:V-A:*“ (s. 28).

Pripomíname, že v Ďurovičovej koncepcii vymedzovania hlások a foném zodpovedá „hladina“ hlásky približne fóna a „hladina“ fonémy vlastne morfofonéma v syntetickej fonologickej teórii. Celkové chápanie neutralizácie kvantity aj jej „reťazového“ typu je však blízke našej koncepcii.

J. Horecký (1993 a), zdôrazňujúc morfematický aspekt rytmického krátenia, priebeh tohto typu neutralizácie protikladu *Lg – Lg°* vysvetľuje – na pozadí tzv. selekčnej teórie – pomocou špeciálneho morfofaktického pravidla: „po derivačnej alebo modifikačnej morféme, v ktorej sa už uplatnilo prozodické pravidlo [teda základné pravidlo pri neutralizačnom a transformačnom chápaní rytmického zákona – J. S.], možno uplatniť len alomorfému s krátkou samohláskou“; sú to „prípady ako *čítavam* proti *chytávam, hynúci* proti *vládnuci, druháčik* proti *šiestačik*“ (s. 101). Zároveň pri type *čítavam* a *vládnuci* hovorí o dvojstupňovom,

dvojetapovom odvodzovaní (1993 b, s. 49). Pripomínáme, že pri „stvárňovaní“ tvaru a slova vzhľadom na kvantitu po spoluhláske *j* (*stojaci, vojačik*) vstupuje navyše do „hry“ aj neutralizácia opozície krátky vokál – diftong (porov. v 5.1 a Sabol 1989, s. 149–151).

* * *

„Reťazový“ typ neutralizácie kvantity v slovenčine (k jeho podrobnejšiemu vysvetleniu – a to aj z hľadiska rozšírenia jeho „zásahu“ po kodifikácii v *Pravidlách slovenského pravopisu*, 1991; pozri aj Sokolová, 1992 – sa bude treba vrátiť) jednoznačne potvrdzuje „súhru“ a „protihru“ slabičnej a morfematickej štruktúry pri „montáži“ slova a tvaru v slovenčine (porov. 2.1.1, 2.1.1.1, 2.1.2). V súvislosti s jeho uplatňovaním možno formulovať *zákonitosť kvantitatívnej kontinuálnosti tvaru/slova* (*lák-a-m* → *lák-av-a-m*), ktorá vo vyšších, rytmicko-syntaktických kontextových útvaroch pripomína pevné viazanie enklitiky na prvý prízvukovaný vetný člen aj pri prerušení „vloženou“ textovou jednotkou (ukazuje sa tu paralela „hierarchického“ zreťazovania, lineárneho, sukcesívneho radenia prvkov slovnej a vetej štruktúry): *Žiak sa dobre učí. // Žiak, ktorý sedí v prvej lavici, sa dobre učí.*

Literatúra

- BROWNE, E. W.: *The Slovak rhythmic law and phonological theory*. Slavica Slovaca, 5, 1970, s. 253–256.
- ĐUROVIČ, L.: *Vokálny systém slovenčiny*. International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 16, 1973, s. 22–42.
- DVONČ, L.: *O kvantite slov umieráčik a posmieváčik*. Kultúra slova, 31, 1997 (a), s. 149–157.
- DVONČ, L.: *Najnovšie zmeny v oblasti kodifikácie rytmického krátenia v spisovnej slovenčine*. Slovenská reč, 62, 1997 (b), s. 218–226.
- HORECKÝ, J.: *Morfematický aspekt rytmického krátenia*. In: *Studia Academica Slovaca. 22. Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1993 (a), s. 98–102.
- HORECKÝ, J.: *Úvahy nad rytmickým krátením*. Kultúra slova, 27, 1993 (b), s. 46–52.
- HORECKÝ, J.: *Kvantita v prevzatých slovách*. Slovenská reč, 66, 2001, s. 153–156.
- KAČALA, J.: *Kvantita v prípone –úci/–iaci*. Kultúra slova, 26, 1992, s. 198–204.
- KAČALA, J.: *Kvantita v tvaroch typu skúmava a vládnuci*. In: *Studia Academica Slovaca. 22. Prednášky XXIX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1993, s. 111–119.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. 3., doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda 1997.
- MURÁNSKA, D.: *Vokálne a konsonantické alternácie pri tvorení substantívnych deminutív v slovenčine*. [Diplomová práca.] Prešov: Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta 1995.
- NOVÁK, L.: *K najstarším dejinám slovenského jazyka*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1980.
- ONDROUŠ, Š. – SABOL, J.: *Úvod do štúdia jazykov*. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987.
- PAPUGOVÁ, V.: *Hláskoslovné alternácie pri odvodzovaní desubstantívnych substantív (okrem deminutív)*. [Diplomová práca.] Prešov: Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta 1995.
- PAULINY, E.: *Fonologický vývin slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963.
- PAULINY, E.: *Slovenská fonológia*. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.
- PAULINY, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. 1. vyd. Bratislava: Veda 1990.
- POVAŽAJ, M.: *Prítomné činné prídavné sloveso vládnuci*. Kultúra slova, 26, 1992, s. 259–265.
- POVAŽAJ, M.: *O pravopise slov umieráčik a posmieváčik*. Kultúra slova, 30, 1996, s. 275–280.
- POVAŽAJ, M.: *O kodifikácii slov utvorených príponou –ár, –áreň, resp. –ar, –areň*. Slovenská reč, 62, 1997, s. 226–235.
- Pravidlá slovenského pravopisu*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1991.
- Pravidlá slovenského pravopisu*. 2., doplnené a prepracované vyd. Bratislava, Veda 1998.
- SABOL, J.: *Prozodická stavba slovenského slova*. Kultúra slova, 10, 1976 (a), s. 141–144.
- SABOL, J.: *Súčinnosť fonologickej a morfolologickej roviny spisovnej slovenčiny*. In: *Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mistrik. Bratislava: Alfa 1976 (b), s. 421–449.
- SABOL, J.: *Vzťah zvuku a významu a jazyková komunikácia*. Kultúra slova, 13, 1979, s. 293–299.
- SABOL, J.: *The Prosodic Structure of the Slovak Word*. In: *Praque Studies in Mathematical Linguistics*. 7. Red. J. Kraus. Prague, Academia 1981 (a), s. 59–79.
- SABOL, J.: *Teoretické východiská slovenskej fonológie*. In: *Studia Academica Slovaca. 10. Prednášky XVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. Š. Ondruš. Bratislava: Alfa 1981(b), s. 391–402.
- SABOL, J.: *Fonetika a fonológia. Metódy fonologického rozboru*. 1. vyd. Košice, Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1982, 2. vyd. 1986.
- SABOL, J.: *Kvantita v spisovnej slovenčine*. In: *Studia Academica Slovaca. 13. Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mistrik. Bratislava: Alfa 1984 (a), s. 511–533.

- SABOL, J.: *A Synthetic Phonological Theory*. In: *Recueil linguistique de Bratislava*. 7. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1984 (b), s. 25–29.
- SABOL, J.: *Syntetická fonologická teória*. 1. vyd. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989.
- SABOL, J.: *Dynamika fonickej sústavy slovenčiny v ostatných desaťročiach*. In: *Studia Academica Slovaca*. 26. *Prednášky XXXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1997, s. 137–147.
- SABOL, J.: *K rozpadu praslovanskej slabiky*. In: *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. Red. J. Rusek – W. Boryś. Warszawa: Energeia 1998 (a), s. 137–141.
- SABOL, J.: *Syntetická fonologická teória a fonologická typológia*. In: *Studia Academica Slovaca* 27. *Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1998 (b), s. 141–148.
- SABOL, J.: *Prozodická štruktúra slovenského slova*. In: *Studia Academica Slovaca* 32. *Prednášky XXXIX. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: 2003 (a), s. 63–74.
- SABOL, J.: *K otázke fungovania kvantity v spisovnej slovenčine*. In: *Magické svetlo mena – Магічне світло імені*. In: *Studia Slavistica*. 3. Red. S. M. Medvid'–Pachomova. Užhorod: Mystecka linija 2003 (b), s. 186–193.
- SABOL, J.: *Historicko-synchronické morfológické a derivačné signály kvantity v slovenčine*. In: *Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach*. Red. M. Považaj. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2004 (v tlači).
- SABOL, J. – ZIMMERMANN, J.: *Komunikačný štatút prízvuku v spisovnej slovenčine*. In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Spoločenskovedný zväzok*. 10. (AFPh UŠ. 56.) Prešov: Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika 1994.
- SAPORTA, S.: *Frequency of Consonant Clusters*. *Language*, 31, 1955, s. 25–30.
- SAUSSURE, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*. 1. vyd. Praha: Odeon 1989.
- SOKOLOVÁ, M.: *Dôsledky fonologických zmien v nových pravidlách pravopisu na skloňovanie v slovenčine*. *Slovenská reč*, 57, 1992, s. 105–108.
- SOKOLOVÁ, M.: *Alternácie v spisovnej slovenčine*. In: *Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého*. Red. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 417–444.
- Synonymický slovník slovenčiny*. 2., opravené vyd. Red. M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 2000.
- TRUBETZKOY, N. S.: *Grundzüge der Phonologie*. In: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*. 7. Prague 1939.

Mária ŠIMKOVÁ

Možnosti využitia Slovenského národného korpusu na štúdium slovenského jazyka

1. Slovenský národný korpus ako všeobecný jednojazyčný korpus písaných textov súčasného slovenského jazyka v elektronickej podobe sa začal tvoriť v roku 2002 v oddelení Slovenského národného korpusu Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave. Je jedným z najmladších nekomerčných projektov tohto druhu v strednej a východnej Európe; v skupine okolitých krajín, ktoré nemajú takéto fungujúci národný korpus, ostali po „odchode“ Slovenska už len Ukrajina a Bielorusko. Niektoré štáty (napr. Česko a Poľsko) disponujú viacerými rozsahom veľkými a významom relevantnými korpusmi. Okrem všeobecných jednojazyčných korpusov písaných textov sa v súčasnosti dostáva do popredia budovanie paralelných korpusov (dvoj- alebo viacjazyčných) a korpusov hovorených prejavov. Oproti minulosti je dnes už takmer povinnou výbavou každého korpusu aj nejaká miera lingvistických informácií – lematizácia, morfológická, syntaktická, sémantická, štýlovo-žánrová anotácia a pod. Korpusová lingvistika zaznamenala za uplynulé desaťročie búrlivý rozvoj a čoraz väčší záujem o jej výsledky prejavujú aj bádatelia v oblasti počítačového spracovania prirodzeného jazyka (natural language processing – NLP). Stalo sa už okrídlenou frázou konštatovanie, že od prvej otázky Načo korpus? a vysvetľovania jeho pozitívnych vlastností pri výskume jazyka sa diskusia dnes posunula najmä k problému, ako z korpusu dostať čo najviac relevantných informácií.

O vývine matematickej (a v jej rámci počítačovej) lingvistiky na Slovensku, o vzniku a plánoch Slovenského národného korpusu (ďalej SNK) sme písali na viacerých miestach (Šimková, 2003, 2004; http://korpus.juls.savba.sk/korpus/o_korpusoch; o Slovenskom národnom korpuse). V tomto príspevku sa zameriame na špecifiká budovania SNK z hľadiska (každého) potenciálneho používateľa a na súčasný stav možností využitia SNK na štúdium slovenčiny v dvoch významoch tohto slova: štúdium ako vedecké bádanie, výskum a štúdium ako učenie sa niečomu, získavanie poznatkov.

2. Budovanie SNK nadväzovalo na tradíciu predchádzajúceho korpusu textov slovenského jazyka, ktorý sa tvoril v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra prakticky od roku 1993 do roku 2002 ako elektronickej databáza lingvisticky nespracovaného (surového) textového materiálu predovšetkým pre potreby lexikografického kolektívu koncipujúceho nový výkladový slovník súčasného slovenského jazyka. SNK do istej miery pokračuje v primárnom zameraní na používateľa-lexikografa, no rozšíril svoj záber aj na bežného používateľa (laickí záujemcovia o jazyk, študenti, učitelia, redaktori a iní pracovníci so slovom či textom) a na špecialistov v oblasti gramatických výskumov i v oblasti NLP.

2.1. Každá kategória používateľov má vlastné potreby, resp. očakávania, ktoré treba pri tvorbe korpusového projektu zohľadniť. Bežní používatelia najčastejšie hľadajú v korpuse slovo alebo spojenie slov, keď zápasia s nejakým pravopisným alebo stylistickým problémom (písanie cudzích slov, vlastných mien, ale aj slov s ypsilonom či mäkkým *i*, hľadanie synonym, významov nových slov a pod.). V tejto skupine sú (môžu byť) osobitnou podskupinou učitelia slovenského jazyka, ktorí môžu využívať korpus aj na prípravu najrôznejších cvičení, od pravopisných po stylistické. Na tieto potreby stačí korpus textov v surovej, lingvisticky nespracovanej podobe a takého rozsahu, aby pokryl bežnú slovnú zásobu vrátane najnovšej a bežnej jazykovej prostriedky (napr. predložkové väzby). Prehliadanie textu sa v tomto prípade uskutočňuje pomocou jednoduchého softvéru, ktorý je schopný vytvoriť konkordanciu, t. j. hľadané slovo alebo jazykový prostriedok umiestni uprostred vopred stanoveného kontextu, ktorý sa dá alebo nedá rozširovať.

O niečo väčšie nároky na korpus kladie používateľ-lexikograf. Kým zistí, aké výhody pre jeho prácu poskytuje elektronicky uložený a spracovateľný korpusový materiál, vydrží istý čas so „službami“ na úrovni bežného používateľa. Čím viac však narastá korpus, čo je pre lexikografa na jednej strane veľmi potrebné, tým rastú aj jeho nároky na automatizovanie niektorých procedúr. Veľký rozsah textov v korpuse totiž na druhej strane prináša nie až taký žiaduci výsledok v podobe niekoľkotisícových (niekedy aj miliónových) konkordancií bežných slov alebo jazykových prostriedkov. Tvorca slovníka teda síce uvíta čo najväčší korpus (*more data is better data*) pokrývajúci nielen bežnú slovnú zásobu toho obdobia a tej časti jazyka, ktorú lexikograficky opisuje, ale obsahujúci aj zriedkavejšie slová a jazykové prostriedky, no potrebuje k tomu už aj adekvátne softvérové vybavenie umožňujúce selekciu výsledných dát pomocou metódy náhodného výberu alebo filtrov (pozitívnych či negatívnych), usporadúvanie materiálu podľa frekvencií a distribúcií výskytov, tvorbu kolokácií a pod. Na prácu aj v tomto prípade môže stačiť korpus textov bez dodatočných lingvistických informácií, nevyhnutné sú však informácie bibliografického a niekedy aj štýlovo-žánrového charakteru.

Podstatne náročnejšou skupinou sú potenciálni používatelia korpusu spomedzi teoretických lingvistov. Boli to zväčša práve oni, ktorí zdôrazňovali otázku Načo korpus?! a ktorí aj v súčasnosti majú viacero výhrad voči využívaniu korpusov na gramatické výskumy. M. A. K. Halliday na túto tému hovorí: „Vždy sa mi zdalo, najmä odvtedy, ako som sa prvý raz pokúsil stať sa gramatikom, že gramatika je odbor s príliš veľkou teóriou a s absolútnym nedostatkom materiálu“ (Halliday, 2000, s. 137). Tí, ktorí jeho postoj neprijímajú, sú pre korpusy predsa prínosní ako kritici a pomáhajú nastoľovať a riešiť viaceré základné otázky. Jednou je napr. otázka ako môže gramatik korpus používať. Jemu nestačí obyčajný textový materiál; na to, aby mohol využiť automatizované spracovanie javu, ktorý skúma, potrebuje mať v texte príslušné lingvistické informácie: lexikálno-sémantické, morfológické, syntaktické a ďalšie. Uvedené informácie musí niekto do korpusu vložiť, ten niekto je omylný subjekt, ktorý vychádza z premenlivej gramatickej teórie, a ručným značkováním nedokáže pripraviť dostatočné množstvo materiálu na získanie relevantných výsledkov. Nástroje na automatizované značkovanie slov lingvistickými charakteristikami síce dokážu spracovať veľké množstvá dát, no štatistické metódy značkovania nie sú zďaleka stopercentné. Gramatický výskum na korpusovom materiáli sa tak spočiatku zdal ako nemožný alebo aspoň neprijateľný: ak máme dostať zlý / nedostatočný materiál, tak radšej nijaký... Dodnes sú medzi odborníkmi na korpusovú problematiku zástancovia neznačkovania textov, ktoré podľa nich najlepšie vypovedajú o reálnej podobe jazyka, keď sú nenarušené subjektívnymi interpretáciami. Zároveň však v súčasnosti existuje viacero lingvisticky označovaných korpusov (najviac pre angličtinu) a množstvo času a energie vložené do značkovania prináša svoje výsledky napr. aj pri príprave gramatík, akou je známa Longman Grammar of Spoken and Written English (Londýn 1999).

Bádatelia v oblasti NLP majú všetky doteraz vymenované potreby (veľké množstvo textov s čo najväčším množstvom lingvistických informácií) a navyše musia riešiť problémy, ktoré pre iných nie sú problémami: ako spracovať napr. vzorce, obrázky, grafy, bibliografické odkazy a pod., ako odlíšiť bodku na konci vety od bodky za skratkou či iniciálou krstného mena, ako narábať s rôznymi typmi úvodzoviek, pomlčiek a spojovníkov, ako rozoznať a spracovať viacslovné výrazy či vlastné mená, ako pristupovať k javom a konštrukciám, ktoré sa v gramatických teóriách zatiaľ neriešili, resp. riešili len minimálne, ale reálne existujú, ako rozpoznať a eliminovať skutočné chyby a pod. (bližšie McNaught, 2000, s. 151).

Tvorca korpusu by mal brať do úvahy všetky tieto potreby a osobitnú pozornosť venovať reprezentatívности korpusu. Tak ako o možnostiach korpusu a potrebách používateľov existujú mnohé štúdie, podobne sa už neraz na viacerých miestach rozoberala otázka

reprezentatívnosti (napr. Biber, 2000, s. 107 – 136;

<http://www.ilc.cnr.it/EAGLES96/texttyp/texttyp.html>; v obidvoch ďalšia literatúra).

2.2. Doteraz sme uvádzali, že je dobré mať čo najviac dát (ktoré súčasná počítačová technika dokáže spracovať), hoci na jednom mieste sme už naznačili, že pri vysokých frekvenciách bežných slov môže nastať problém s príliš veľkým množstvom viac-menej rovnorodého materiálu, ktorý sa nedá a ani nie je potrebné ľudsky spracovať. Menší rozsah dát, obsahujúci primerané množstvo bežných jazykových prostriedkov, zas nevyhovuje používateľom hľadajúcim menej alebo veľmi málo frekventované javy. Korpusové štatistiky uvádzajú, že v korpuse, ktorý obsahuje 100 miliónov textových jednotiek, čo je v súčasnosti minimálna veľkosť všeobecného korpusu, sa 8 tisíc jednotiek nachádza v 95 percentách textu a zvyšných 5 percent reprezentuje 500 tisíc jednotiek. Tento problém je možné riešiť vytvorením reprezentatívneho korpusu, v ktorom by mali byť texty pokrývajúce v čo najkomplexnejšom zábere štýly a žánre, generácie a skupiny autorov, vydavateľské úzy a pod. a súčasne obsahujúce celú škálu jazykových prostriedkov.

Pri uvažovaní o reprezentatívnosti je najskôr nevyhnutné stanoviť celok, voči ktorému má byť korpus reprezentatívnym. Ak hovoríme o všeobecnom národnom korpuse, mohli by sme oprávnenne predpokladať, že by mal zachytávať všetko, čo sa kedy v danom národnom jazyku vyskytlo. Nemálo dnešných korpusov tohto typu (vrátane SNK) sa však pohybuje na úrovni písaných textov, aj to prevažne synchronných; elektronické spracovanie spontánnych hovorených prejavov a podobne aj diachrónnych textov je ešte stále ekonomicky veľmi náročné. Všeobecný korpus zameraný na reálne proporčné zachytenie jazykového úzu by podľa analýz D. Bibera (c. d., s. 116) mal obsahovať približne 90 % rozhovorov (bežne hovorenej reči), 3 % listov a poznámok a 7 % publikovaných a nepublikovaných textov klasických štýlov a žánrov.

Aj keď sa všeobecný národný korpus zostavuje z písaných textov súčasného jazyka, pri tvorbe projektu treba jednak z časového hľadiska vymedziť súčasný jazyk a jednak z hľadiska reprezentatívnosti stanoviť, či sa texty do korpusu budú vyberať na základe princípu adekvátneho zastúpenia všetkých štýlov a žánrov (textových typov) alebo na základe adekvátneho rozloženia jazykových javov v príslušných textoch, resp. v celom korpuse (napr. v publicistických textoch môžeme očakávať veľmi nízke zastúpenie *ja*-formy, v odborných textoch technického zamerania nízku variantnosť syntaktických štruktúr a pod.). Najmä druhý princíp však predpokladá empirický výskum na rozsiahlom, jazykovo spracovanom materiáli – teda na lingvisticky označovanom korpuse.

V prípade prijatia prvého princípu sa riešia ďalšie otázky. Majú sa texty zahrnuté do reprezentatívneho korpusu vyberať a stratifikovať podľa kritéria a) produkcie textov, b) recepcie textov alebo c) textov ako produktov (Biber, c. d., s. 111). Prvé dve kritériá by výber zúžili na malé percento autorov, resp. na dosť úzky okruh najviac čítaných textov (z publicistiky športové spravodajstvo, z beletrie zelená a červená knižnica a pod.) a boli by vhodné skôr na výstavbu špecializovaných korpusov, napr. na skúmanie úzu mladej básnickej generácie, resp. napr. na skúmanie jazyka textov, ktoré najviac ovplyvňujú deti vo veku 8 – 10 rokov (sem by sa vyberali rozprávky, učebnice, detské časopisy a pod.). V prípade tretieho kritéria prichádzajú do úvahy všetky texty vyprodukované v stanovenom období, ktoré treba opäť nejakým spôsobom roztriediť, aby sa z nich dali vyberať reprezentanti istého textového typu. D. Biber (tamže) navrhuje použiť na hierarchizáciu úrovni výberu a na zaradenie textov do „registrov“ situačné parametre, pričom register chápe ako pojem skôr kontinuálny a nie diskretný:

1. primárny kanál – písaný jazyk / hovorené prejavy / zapísané hovorené prejavy;
2. formát – publikovaný / nepublikovaný;
3. scéna – inštitucionálna / iná verejná / súkromná, osobná;
4. adresát – a) pluralita: ne/vymenovaný / hromadný / individuálny / autor ako adresát;

- b) prítomnosť (miesto a čas): prítomný / neprítomný;
- c) interaktívnosť: žiadna / malá / značná;
- d) zdieľaná znalosť: všeobecná / špecializovaná / osobná;
- 5. adresor – a) demografická variácia: pohlavie, vek, zamestnanie a i.;
- b) uznanie poplatnosti / vďačnosti: uvádzaný jednotliviec / inštitúcia;
- 6. faktualnosť – faktualno-informačná / stredná či neurčitá / imaginatívna;
- 7. účel – presvedčiť, pobaviť, povzniesť, informovať, poučiť, vysvetliť, rozprávať, opísať, zaznamenať, vyjadriť sám seba, vyjadriť postoj, názor alebo emócie, posilniť medzil'udský vzťah ...
- 8. témy ...

Členenie textov na základe uvedených charakteristík sa značne líši od našej tradičnej štýlovo-žánrovej klasifikácie a najmä posledné dva parametre si vyžadujú ďalší teoretický a empirický výskum; hoci tematická klasifikácia publikovaných textov sa nachádza aj v slovenských archívnych či knižničných systémoch, hovorené prejavy sú z tohto hľadiska veľmi málo preskúmané a prepracované. Napriek tomu možnosť stratifikácie textov do registrov podľa situačných parametrov predstavuje z istého hľadiska jednoduchší postup pri stanovovaní reprezentatívneho korpusu. Ideálny korpus by však mal reprezentovať nielen škálu registrov, ale aj škálu rôznorodosti, distribúcie jazykových prostriedkov v jednotlivých typoch textov. Z analýz D. Bibera (c. d., s. 118 – 127) vyplýva, že:

- a) bežné lineárne jazykové javy majú v textoch pomerne stabilnú distribúciu a dajú sa spoľahlivo zistiť aj z relatívne krátkych textových segmentov (už aj v rozsahu 1000 slov);
- b) zriedkavé jazykové javy vykazujú značnú distribučnú rôznorodosť a vyžadujú dlhšie textové vzorky;
- c) javy s distribúciou pravdepodobnosti po krivke, t. j. rôzne typy javov, napr. kumulatívnosť slovných druhov, sú relatívne stabilné naprieč po sebe idúcimi textovými segmentmi, ale počet výskytov nových typov v texte postupne klesá, pričom frekvencia nových typov je sústavne vyššia v textových segmentoch naprieč textami ako vo vzorke jedného textu. Čiže viac rôznorodosti v typoch textov zaradených do korpusu sa premietne do širšej reprezentatívneho typov jazykových javov, pričom vzorky textov musia byť dostatočne dlhé, aby dokázali distribúciu jazykových javov spoľahlivo reprezentovať.

Rôzne korpusové projekty pristupujú k otázke výberu textov a reprezentatívneho korpusu rôzne – od abstrahovania od tejto vlastnosti korpusu (Bank of English, Mannheim Corpora) až po detailné prepracovanie percentuálneho zastúpenia štýlov a žánrov na základe rozsiahlych a opakovaných sociolingvistických prieskumov (Český národný korpus). Viaceré korpusové projekty si postupne vypracúvali vlastné kritériá výstavby korpusu (bližšie napr. Čermák, 2000, s. 21 – 22), ktoré sa v súčasnosti môžu objektivizovať na základe štandardizovaných odporúčaní TEI (Text Encoding Initiative) a EAGLES (Expert Advisory Group on Language Engineering Standards). Všeobecnou metodikou po doterajších skúsenostiach je však predovšetkým cyklickosť zostavovania reprezentatívneho korpusu: po teoretickom stanovení situačných parametrov determinujúcich výber textov v danej jazykovej komunite a po stanovení rozsahu dôležitých jazykových javov, ktoré sa budú v korpuse analyzovať, sa vytvorí pilotný korpus s dostatočne širokou škálou rôznorodosti, ale i hĺbkou textov a registrov. Tieto texty sa gramaticky označujú a na pilotnom korpuse sa uskutoční empirický výskum, ktorého výsledky potvrdia alebo pozmenia použité parametre. Jednotlivé fázy tohto cyklu by mali prebiehať veľmi kontinuálne a dynamicky modifikovať celkový charakter korpusu. Takýto postup sa dodržiava napr. v Českom národnom korpuse, kde vytvoreniu prvého reprezentatívneho korpusu českého jazyka SYN2000 predchádzal predbežný prieskum, na základe ktorého bolo stanovené zastúpenie hlavných štýlov v tomto rozsahu: umelecká literatúra a literatúra faktu 15 %, noviny a časopisy 60 %, odborná literatúra 25 %. Vysoký podiel novín a časopisov bol odvodený z pôvodného prieskumu

Opinion Window Prague 1996. Ukázalo sa však, že sa odvtedy jednak zmenili podmienky vydávania a následne aj čítanosti periodík (poklesli počty denníkov a časopisov a ich náklady a vzrástli ceny), jednak sa v r. 2001 robili dva nové prieskumy na základe odlišnej metodiky a pomocou rôzne kladených otázok. Výsledkom je návrh novej štruktúry Českého národného korpusu v podobe 40 % umelecká literatúra a literatúra faktu, 33 % noviny a časopisy, 27 % odborná literatúra. Administratívne texty, ktoré boli v pôvodnom rozvrhnutí začlenené medzi odborné texty, sa podľa novej metodiky do korpusu vôbec nezaraďujú vzhľadom na ich informačnú hodnotu, ktorá je v podstate rovnaká ako pri odborných textoch, používatelia s nimi pracujú opakovane ako s inštrukciami, pokynmi, predpismi a nečítajú ich systematicky ako iné druhy literatúry (Králík, 2004).

3. Pri príprave projektu Slovenského národného korpusu sme vychádzali zo skúseností existujúcich korpusových projektov, najmä českých, z potrieb potenciálnych používateľov elektronickej databázy slovenských textov a z reálnych možností pracovného kolektívu, ktorý má minimálnu možnú zostavu (7 pracovných miest) a tvoria ho nie absolventi odborov počítačovej či korpusovej lingvistiky, pretože takéto odbory na Slovensku nie sú na žiadnej vysokej škole. Začiatkom roka 2003 sme nemali ani jeden text, ktorý by bol zmluvne dohodnutý na verejné (internetové) použitie v elektronickej databáze. V rámci prípravy koncepcie Slovenského národného korpusu na roky 2003 – 2006 (Šimková, 2003, 2004) sme vymedzili tieto základné ciele:

1. Vybudovanie všeobecného jednojazyčného korpusu písaných textov súčasného slovenského jazyka (1955–2005) a sprístupnenie jeho reprezentatívnej časti v rozsahu 200 mil. slov na internete; sprístupnenú časť korpusu lematizovať a morfológicky anotovať, vybranú vzorku anotovať aj syntakticky.

2. Sprístupnenie celého súboru elektronicke spracovaných získaných textov bez lingvistických informácií pracovníkom JÚLŠ SAV a externým spolupracovníkom v jeho priestoroch na vedecko-výskumné, predovšetkým lexikografické účely (rozsah bude podmienený technickými možnosťami a ústretovosťou poskytovateľov textov).

3. Budovanie špecifických korpusov / databáz

- terminologická databáza (v spolupráci s Ministerstvom spravodlivosti SR a rezortnými terminologickými komisiami);

- databáza lexikografických diel (sprístupnenie lexikografickej produkcie JÚLŠ SAV v elektronickej podobe na internete, príp. aj na CD nosičoch);

- korpus diachrónnych textov a korpus nárečových textov (podľa potrieb pracovníkov v príslušných odboroch a podľa technických možností – náročné bude najmä optické rozpoznávanie starých tlačí či rukopisov a prepisy hovorenej reči);

- paralelný/-é korpus/-y (najmä pre tzv. malé jazyky sú takéto korpusy dobrým nástrojom pre prekladateľov a tlmočníkov, ale aj dobrým prostriedkom na zviditeľňovanie a akceptáciu jazyka vo svete);

- korpus hovorených prejavov (technická a časová náročnosť prepisu bude vyžadovať samostatné finančné i personálne zabezpečenie).

4. Tvorba príslušných programových nástrojov (archivovanie textov; evidenčná databáza; konverzie a filtrácie textov; lematizátor, morfológický anotátor), využívanie a adaptácia existujúcich programových nástrojov (syntaktický parser; korpusový manažér).

Na zber dát sme stanovili princíp “čo najviac a čo najrozmanitejších textov”. O reprezentatívnej vzorke písaných textov súčasného slovenského jazyka sme uvažovali vo veľmi hrubých rysoch: jedna tretina publicistických textov, jedna tretina umeleckých textov a jedna tretina odborných a populárno-náučných textov. (Istým potvrdením správnosti tohto prvotného základného rozvrstvenia sú aj spomínané české sociolingvistické prieskumy a návrh novej štruktúry Českého národného korpusu.) V posledných dvoch skupinách sme dôraz kládli na preklady, ktoré majú v menších národných a jazykových spoločenstvách,

akým je aj slovenské spoločenstvo, osobitné postavenie, ale pri príprave doterajších lexikografických príručiek slovenského jazyka nemali takmer žiadne zastúpenie. Pre Slovenský národný korpus sme navrhovali zhruba jednotretinový podiel preložených umeleckých a odborných či populárno-náučných textov. V publicistických textoch sa preklady takisto vyskytujú, je však podstatne náročnejšie, v niektorých prípadoch takmer nemožné osobitne ich vyčleniť (preklady agentúrnych správ, pri ktorých sa neuvádza, že ide o preklad a táto informácia sa nedá automatizovane zachytiť).

3.1. Vzhľadom na akútnu potrebu materiálu pre lexikografický kolektív pripravujúci nový výkladový slovník súčasného slovenského jazyka a vzhľadom na dostupnosť a ústretovosť poskytovateľov textov sme v prvej fáze volili taktiku prijať každý text, ktorý sa podarí získať bez vynakladania prílišného úsilia (získavanie textov od kontaktovania poskytovateľa cez vysvetľovanie cieľov, obsahu a nekomerčného charakteru projektu až po uzatvorenie príslušnej zmluvy o použití diela na vedecko-výskumné účely podľa autorského zákona trvá v priemere jeden až dva mesiace). Kým sa podarilo uzavrieť východiskový počet zmlúv na zaradenie textov do korpusu, pripravovala sa metodika segmentácie (tokenizácie) slovenského textu a vonkajšej, bibliografickej a štýlovo-žánrovej anotácie (Garabík, 2004, Horák, 2004). Získané texty sa priebežne spracúvali a sprístupňovali na použitie cez internet, čo mohlo klásť isté nároky na používateľov, aby sa vedeli zorientovať, s akým rozsahom a štruktúrou textov práve pracujú, no dôležitejšie bolo, že už mohli so slovenskými textami pracovať (počet zmluvne registrovaných používateľov zo Slovenska, ale i zo zahraničia sa pohybuje okolo 100). Po prvej verzii sprístupnenej v auguste 2003 a obsahujúcej 26 miliónov slov nasledovala v decembri 2003 druhá verzia, ktorá obsahovala 166 miliónov slov, v súčasnosti sa sprístupňuje tretia verzia s novou tokenizáciou a prepracovanou štýlovo-žánrovou anotáciou (podrobnejšie Horák, 2004), ktorá bude mať vyše 215 miliónov slov, z toho vyše 204 miliónov verejne sprístupnených na internete. Spočiatku sa v korpuse vyhľadávalo prostredníctvom jednoduchého www rozhrania (základné vyhľadávanie bez podpory regulárnych výrazov a bez zobrazovania vonkajšej anotácie) a na základe zmluvne dohodnutých podmienok aj prostredníctvom korpusového manažéra Manatee s klientom Bonito, ktorý bol vyvinutý na Fakulte informatiky Masarykovej univerzity v Brne (pozri obrázok s konkordanciou tvarov slova (*naj*)*onakvejší* v závere príspevku). Nová verzia SNK sa dá prehľadávať pomocou nového korpusového manažéra Korman, ktorý sa vyvíja v oddelení Slovenského národného korpusu JÚLŠ SAV a plánuje sa perspektívne aplikovať aj na paralelné korpusy. Štruktúra nových dát SNK predstavuje takmer 199 miliónov textových jednotiek z publicistických textov, vyše 7 miliónov umeleckých textov a vyše 3 milióny odborných a populárno-náučných textov. Disproporcía v prospech publicistických textov je výrazná, no súčasné zastúpenie nepublicistických textov už umožňuje uvažovať o tvorbe vyváženého korpusu, ktorý by mal v rámci základnej tretinovej štruktúry po doplnení odborných textov zhruba 30 miliónov tokenov. Na takomto korpuse, ktorého texty sú aj hlbšie žánrovo anotované, by sa dali robiť empirické výskumy vedúce k tvorbe reprezentatívneho korpusu písaných textov súčasného slovenského jazyka. Vyvažovanie korpusových textov je nevyhnutné aj pre potreby morfosyntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli (grantový projekt Vega v spolupráci s FF PU Prešov), v rámci ktorého sa zároveň bude skúmať aj distribúcia jazykových javov v jednotlivých typoch textov, čo následne ovplyvní reprezentatívny výber textov z lingvistického hľadiska. Zistená frekvencia textových jednotiek po lematizácii súčasnej štruktúry textov v SNK však už teraz vykazuje štandardné rozloženie najfrekvencovanejších predložiek, spojok, zámen a častíc, ako je známe aj z predchádzajúcich výskumov (pozri zoznam 50 najfrekvencovanejších lem v závere príspevku).

3.2. V doterajšej práci na Slovenskom národnom korpuse neostáva bokom ani podiel lingvistickej zložky, tá však vzhľadom na svoj charakter postupuje podstatne pomalšie a prvé

relevantné výsledky budeme môcť očakávať v priebehu roka 2005. Od začiatku r. 2003 sa vypracúvali pravidlá morfolologickej anotácie (Forróová – Horák, 2004, Garabík – Gianitsová – Horák – Šimková, 2004), v súčasnosti prebieha ručné anotovanie, pri ktorom sa využíva aj práca študentov bratislavských a prešovských filologických katedier. Zároveň sa korigujú výsledky automatizovanej morfolologickej anotácie uskutočňovanej pomocou nástrojov vyvinutých na počítačovo- a korpusovolingvistických pracoviskách v Čechách. Ručne anotovaný a dezambiguovaný korpus by mal mať rozsah min. 1 milión slovných tvarov, aby bol dostatočným trénovacím korpusom pre vlastný slovenský anotačný nástroj. Pri výbere textov na ručnú anotáciu sme takisto zohľadňovali potrebu rôznorodosti – v prvej fáze sa anotuje jeden umelecký preklad a vybrané texty z internetového časopisu InZine, nasledovať budú texty z odbornej a populárno-náučnej literatúry.

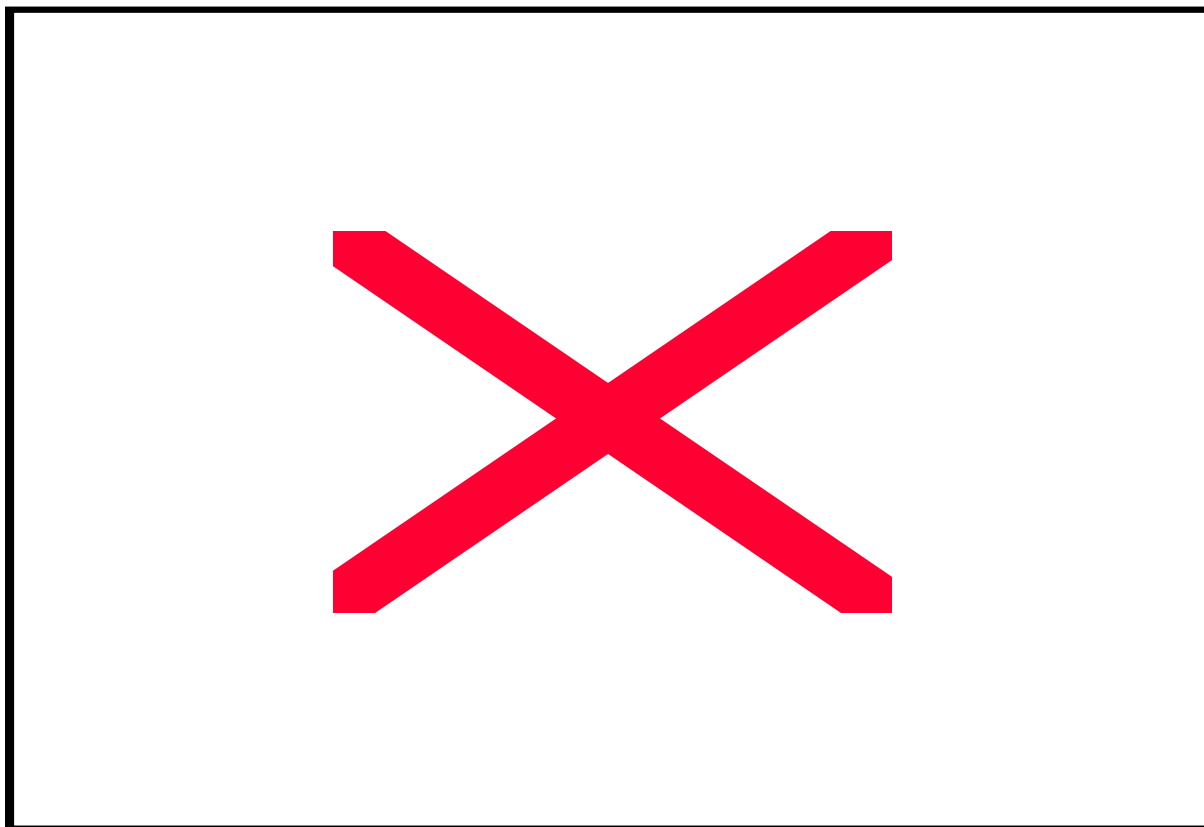
4. Slovenský národný korpus poskytuje v súčasnom stave základný výskumný materiál pre všetky kategórie používateľov, resp. záujemcov o slovenský jazyk. Nenahrádza však pravopisné či gramatické príručky; predstavuje len východisko na ich tvorbu, ale východisko s dobrou dostupnosťou v rámci práce prostredníctvom internetu a s podstatne väčšími možnosťami v rámci automatizovaného spracovania veľkého množstva reálnych textov. Po dopracovaní naznačených úloh bude postupne naplňovať kritériá kladené na reprezentatívny, resp. aspoň vyvážený korpus národného jazyka všeobecného typu. Ako každý takýto korpus však bude vždy odrážať iba reálny výskyt jazykových prostriedkov nachádzajúcich sa v textoch, ktoré sú v korpuse spracované, ale neposkytne informáciu o neexistujúcich jazykových prostriedkoch, pretože korpus sice môže obsahovať veľké množstvo materiálu, no zrejme neobsiahne celý jazykový systém.

Literatúra

- BIBER, D.: *Reprezentativnost v projektu korpusu*. In: *Studie z korpusové lingvistiky. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3–4*. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2000, s. 107–136.
- ČERMÁK, F.: *Jazykový korpus: prostředek a zdroj poznání*. In: *Studie z korpusové lingvistiky. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3–4*. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2000, s. 15–37.
- FORRÓOVÁ, M. – HORÁK, A.: *Morfologická anotácia korpusu*. In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia*. Ed. M. Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004, s. 174–183.
- GARABÍK, R.: *Štruktúra dát v Slovenskom národnom korpuse a ich vonkajšia anotácia*. In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia*. Ed. M. Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004, s. 164–173; aktuálna verzia <http://korpus.juls.savba.sk>.
- GARABÍK, R. – GIANITSOVÁ, L. – HORÁK, A. – ŠIMKOVÁ, M.: *Tokenizácia, lematizácia a morfologická anotácia Slovenského národného korpusu*. In: <http://korpus.juls.savba.sk>, 2004.
- HORÁK, A.: *Style-Genre Annotation of the Slovak National Corpus*. In: *Corpora and Corpus Linguistics*. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda 2004 (v tlači).
- HALLIDAY, M. A. K.: *Jazyk jako systém a jazyk jako instance: korpus jako teoretický konstrukt*. In: *Studie z korpusové lingvistiky. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3–4*. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2000, s. 137–150.
- KRÁLÍK, J.: *Aktualizace rozvržení zdrojů Českého národního korpusu s ohledem na revizi vyváženosti jeho struktury*. Slovo a slovesnost, 65, 2004, , č. 2, s. 133–141.
- McNAUGHT, J.: *Potřeby uživatelů textových korpusů při počítačovém zpracování přirozeného jazyka*. In: *Studie z korpusové lingvistiky. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 3–4*. Praha: Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2000, s. 151–165.
- ŠIMKOVÁ, M.: *Počítačové spracovanie prirodzeného jazyka a Slovenský národný korpus*. In: *Počítačová podpora prekladu. Zborník prednášok (Budmerice 22. – 23. máj 2003)*. Bratislava: Slovenská spoločnosť prekladateľov odbornej literatúry 2003, s. 15–19.
- ŠIMKOVÁ, M.: *Slovenský národný korpus – východiská a plány*. In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia*. Ed. M. Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004, s. 150–158.
- <http://korpus.juls.savba.sk>
- <http://www.ilc.cnr.it/EAGLES96/texttyp/texttyp.html>

Tento príspevok vznikol v rámci úlohy štátneho programu Komplexné spracovanie slovenského jazyka a jeho elektronizácia na účely jazykovedného výskumu a v rámci grantového projektu MŠ SR VEGA 1/3149/04 Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu.

Korpusový manažér Manatee s klientom Bonito: ukážka konkordancie tvarov slova *(naj)onakvejší* s morfológickou anotáciou

Zoznam 50 najfrekvencovanejších textových jednotiek v Slovenskom národnom korpuse

.	12593940
,	12024917
byť	4173315
v	4116967
a	3733556
sa	3430393
na	2876376
:	1702654
ten	1665043
)	1511721
(	1500963
"	1442677
ktorý	1392608
s	1345996
z	1284548
že	1269601
on	1119011

o	1111194
mat'	963093
aj	948124
do	879967
ako	755018
tento	683605
rok	642159
1	594908
ja	587736
za	568525
po	558161
jeho	553985
by	547309
svoj	498688
pre	490304
00	485852
už	467173
ale	461627
k	456006
2	442745
čo	421128
môct'	417130
však	379155
od	356145
„	354036
0	349993
3	348247
keď	333421
?	321304
podľa	314977
môj	310901
30	309404
všetko	309335

Jozef ŠTEFÁNIK
Vedia alebo nevedia

Motto:

„To je hrozné, ved' oni nevedia ani po slovensky, ani po maďarsky“.

(Výrok maďarskej študentky slovenčiny na univerzite ELTE v Budapešti po návšteve regiónu južného Slovenska)

Podnetom na napísanie tejto štúdie a na zamyslenie sa nad problematikou jazykovej úrovne bilingvistov vo všeobecnosti bol výrok jednej z našich študentiek, ktorý sme použili ako úvodné motto. Ide o maďarskú študentku z Budapešti, ktorá na Univerzite Loránda Eotvösa študuje slovenský jazyk a literatúru. Slovenčinu ovláda na veľmi dobrej úrovni. Napriek svojmu ovládaniu oboch jazykov je zvyknutá pohybovať sa iba v monolingválnom maďarskom prostredí. Uvedené konštatovanie vyslovila po svojej vôbec prvej návšteve jedného z regiónov južného Slovenska na základe vlastného zhodnotenia úrovne komunikácie tamajších jej rovesníkov pri komunikácii s ňou, resp. pri ich komunikácii medzi sebou. Čiastočne sme sa už otázkami jazykovej kompetencie mladých bilingvistov zaoberali v našom minuloročnom príspevku (porov. Štefánik, 2003). Tu by sme tento pohľad ešte prehĺbili a pozreli by sme sa bližšie na dôvody, ktoré ju viedli k vysloveniu takéhoto názoru a na jeho pravdivosť, resp. nepravdivosť.

V prípade, ak mala naša študentka pravdu, to znamená, že mladí ľudia, s ktorými sa stretla a rozprávala, naozaj neovládali ani jeden z dvoch spomínaných jazykov, potom by sme takýchto ľudí museli hodnotiť nie ako bilingvistov, ale semilingvistov. Semilingvizmus sa charakterizuje ako „neúplné ovládanie oboch jazykov, t.j. hovoriaci v dôsledku toho, že si ani jeden jazyk neosvojil dostatočne, nie je schopný uspokojovať niektoré svoje komunikačné potreby ani v jednom z jazykov“ (Štefánik – Palcútová – Lanstyák, 2004). Tento termín sa do odbornej literatúry dostal najmä v súvislosti s jazykovou situáciou v škandinávskych krajinách (pozri napr. Tove Skutnabb-Kangas, 1984, 2000) a v istom období sa mu naozaj venovala značná pozornosť. Vzhľadom na viaceré metodologické a systémové nezrovnalosti súvisiace s jeho používaním (napr. charakterizovanie ako semilingválne deti, ktoré sú ešte stále v procese osvojovania si svojich dvoch jazykov a pod.) sa však v súčasnosti väčšina bádateľov od neho dištancuje. Ľudia slovenského alebo maďarského pôvodu žijúci na juhu Slovenska však bezpochyby svoje komunikačné potreby dokážu uspokojovať v slovenskom alebo v maďarskom jazyku, prípadne (a pravdepodobne môžeme dokonca povedať, že vo väčšine prípadov!) v oboch týchto jazykoch. Ak je to naozaj tak, potom v žiadnom prípade nemôže ísť o semilingvistov, ale skôr o bilingvistov.

Napriek relatívne kritickému názoru týkajúcemu sa spôsobu ich vyjadrovania zo strany študentky možno týchto ľudí hodnotiť ako bilingválnych. Pravdepodobne by sme prinajmenšom časť z nich nemohli pokladať za bilingvistov, ak by si definícia bilingvizmu vyžadovala ideálne a vyvážené ovládanie oboch jazykov (cf. Bloomfield, 1933; Thiery, 1978 a iní). Ak však pokladáme za bilingvistov osoby majúce schopnosť alternatívneho používania dvoch (viacerých) jazykov v komunikácii s ostatnými v závislosti od situácie a prostredia, v ktorom sa táto komunikácia uskutočňuje (Štefánik, 1997, 2001), potom títo jednotlivci takéto kritériá určite spĺňajú. Sú schopní uspokojovať svoje komunikačné potreby striedavo v jednom alebo druhom jazyku (alebo ich príslušných formách) a toto použitie bude závisieť od toho kde, s kým a o čom sa rozprávajú.¹

Po tom, ako sme vysvetlili, že v našom prípade nejde o ľudí, ktorí by neovládali ani jeden z dvoch jazykov (konkrétne slovenčinu a maďarčinu), pokúsime sa teraz vysvetliť, na

základe čoho mohlo takéto konštatovanie vzniknúť, čím bolo vyvolané a ktoré faktory výslednú úroveň rečového prejavu takýchto jednotlivcov pravdepodobne ovplyvňujú.

Napriek tomu, že naša študentka je sama bilingválna, jej názor je pomerne typický pre tzv. monolingválne hodnotenie bilingvistov. Ľudia ovládajúci iba jeden jazyk mnohokrát pokladajú bilingvistov za dvoch monolingvistov v jednej osobe. Očakávajú od nich, že oba svoje jazyky budú ovládať na úrovni „monolingvistov“ v jednotlivých jazykoch a že pri ich skúmaní, resp. pri skúmaní úrovne ich fluentnosti v každom jazyku, môžu byť potom porovnávaní s ktorýmkoľvek inými monolingválnymi osobami príslušného jazyka a, samozrejme, môžu byť tiež potom aj vyhodnocovaní podľa monolingválnych štandardov. V súčasnosti však už jednoznačne prevláda tzv. bilingválny prístup (Grosjean 1985, 1994 a iné). Ten špecifikuje, že bilingvista nie je jednoduchým súčtom dvoch úplných alebo neúplných monolingvistov, ale skôr je špecifickým hovoriacim a poslucháčom s vyvinutou komunikatívnou kompetenciou, ktorá je rovnaká, ale svojou povahou odlišná v porovnaní s kompetenciou monolingvistu.²

V súlade s tým potom aj bilingvistov je potrebné hodnotiť s ohľadom na ich celkový jazykový repertoár a tiež aj spôsoby osvojenia, oblasti použitia a funkcie jednotlivých jazykov. Okrem toho, nevyhnutné je tiež pri hodnotení jazykových prejavov bilingválnych osôb do úvahy brať aj tzv. jazykové módy bilingvistov (podrobnejšie Grosjean, 1998). Ide o body pozdĺž situačného kontinua, ktoré predstavujú rozličné miery zapojenia jedného alebo oboch jazykov. Ľudí žijúcich v bilingválnej komunite južného Slovenska môžeme vo väčšine prípadov umiestniť na bilingválny koniec jazykového kontinua alebo do jeho bezprostrednej blízkosti. V tomto mode sa nachádzajú vždy, keď komunikujú s bilingvistami s rovnakými dvoma jazykmi/kódmi. Situácie, keď sú na opačnom konci jazykového kontinua pri rozhovoroch s monolingvistami jedného alebo druhého jazyka, ktorý ovládajú, sú za normálnych podmienok pomerne zriedkavé. Samozrejme, dokonca ani v týchto situáciách ich druhý jazyk nie je úplne deaktivovaný („vypnutý“), čo môže mať za následok medzijazykové odchýlky (odchýlky od noriem jedného jazyka pod vplyvom ovládania druhého jazyka).

Ďalšou skutočnosťou, ktorá ovplyvňuje úroveň a spôsob komunikácie spomínaných mladých ľudí, je spôsob, ako sa stali bilingválnymi. Najmä v minulosti sa za bilingvistov pokladali iba také osoby, ktoré si svoje dva jazyky (prípadne viac jazykov) „osvojili“, t. j. nadobudli či získali ich v rámci prirodzeného a spontánneho procesu osvojovania si vedomostí a zručností odohrávajúceho sa v prirodzenom prostredí napr. rodiny na rozdiel od osôb, ktoré sa k znalosti svojich jazykov dostali prostredníctvom učenia sa ako zámerného a vedomého procesu odohrávajúceho sa v umelo vytvorenom prostredí napr. školy (porov. Krashen, 1981). Aj keď pre bilingválnu komunitu je zväčša charakteristické prirodzené osvojovanie si oboch jazykov v prirodzenom prostredí, obvyčajne býva kombinované s učením sa týchto jazykov aj v školskom prostredí. V dvojazyčnom menšinovom prostredí klasickým prípadom je situácia, keď človek od narodenia doma rozpráva materinským (menšinovým) jazykom a jazyk väčšinového národa sa učí, resp. si osvojuje v škôlke a/alebo neskôr v škole, pričom môže navštevovať školu, v ktorej je vyučovacím jazykom jeho materinský jazyk, alebo naopak jazyk väčšinového národa a jeho materinský jazyk sa tam vyučuje iba ako cudzí jazyk, prípadne v rámci rozšíreného vyučovania tohto jazyka.

Ďalším dôležitým činiteľom ovplyvňujúcim jazykovú úroveň takýchto bilingválnych mladých ľudí je škola so všetkým, čo k tomuto slovu patrí, t. j. nielen s učebnými osnovami a učebnými plánmi, ale najmä s učiteľmi, ktorí žiakom a študentom poskytujú priame a bezprostredné jazykové vzory, spôsob, akým učia, akú úroveň ovládania jazyka, resp. jeho konkrétnych foriem od žiakov a študentov vyžadujú, ako vedú hodiny a ako motivujú žiakov k osvojeniu si jazykových vedomostí a jazykových zručností. Svojím vystupovaním, jazykovou istotou a osobným príkladom môžu žiakov na jednej strane doslova „priviesť“ k jazyku, k láske k nemu a ku snahe zvládnuť tento jazyk čo najlepšie, alebo naopak, môžu

svojich žiakov a študentov od čo najlepšieho poznania konkrétneho jazyka skôr odradiť, demotivovať, čo môže viesť (spolu s niektorými ďalšími okolnosťami) k neskoršej strate záujmu študenta o tento jazyk, k postupnému znižovaniu frekvencie jeho používania i úrovne ovládania z jeho strany. Okrem učiteľov ako jednotlivcov ovplyvňuje výslednú jazykovú (aj keď samozrejme nielen jazykovú, ale celkovú vedomostnú) úroveň žiakov a študentov celková atmosféra, ktorá v škole vládne. Ak je žičlivá a motivujúca, potom vedie žiakov a študentov aj k formovaniu správneho vzťahu k danému jazyku. Ak naopak takáto atmosféra na škole nevládne, potom ani zvýšené finančné dotácie do menšinového školstva nedokážu zabezpečiť vysokú odbornú a jazykovú úroveň jej absolventov.

Okrem už spomínanej školy a jej atmosféry prostredie, v ktorom sa títo mladí ľudia pohybujú, je spoluvytvárané ich rodinami, spoločnosťou ich vrstovníkov, záujmovými krúžkami či klubmi a združeniami, cirkevnými organizáciami, masovo-komunikačnými prostriedkami atď. S najväčšou pravdepodobnosťou ide vo väčšine prípadov v konečnom dôsledku o bilingválne prostredie, v ktorom sa striedavo alebo niekedy aj súčasne používajú oba jazyky v závislosti od situácií, prostredia/miesta, spoločníkov v komunikácii a cieľov, ktoré chcú účastníci komunikácie dosiahnuť, t.j. podľa toho, kde, s kým, o čom a prečo sa rozprávajú, zvolia si jeden, druhý alebo oba jazyky súčasne, aby sa dohodli. Niet pochyb o tom, že to môžu urobiť bez toho, aby mali vážnejšie problémy v komunikácii a bez obáv, že prenos medzi nimi a ich partnermi v komunikácii zlyhá pre nedostatočnosť alebo neúplnosť komunikačného nástroja. Je dôležité si uvedomiť, že väčšinu času v priebehu dňa a väčšinu dní sa rozprávajú s inými bilingvistami, t.j. s ľuďmi, s ktorými majú rovnakú kombináciu jazykov. Táto skutočnosť sa potom odráža aj na ich jazykovom správaní, ktoré sa okrem iného prejavuje napríklad prepínaním kódov, javom, keď bilingvisti s rovnakou kombináciou jazykov počas rozhovoru plynulo prechádzajú z jedného jazyka do druhého. Monolingvistom, resp. ľuďom pohybujúcim sa zväčša v jednojazyčnom prostredí sa potom takéto jazykové správanie môže zdať nezvyčajné, ba dokonca nesprávne.

Až doteraz sme tu v súvislosti s jazykovou úrovňou spomínaných mladých ľudí a ich spôsobom komunikácie používali slovo „jazyky“, teraz je však potrebné túto formuláciu spresniť, pretože je príliš široká. Nemalo by sa totiž hovoriť o dvoch jazykoch, t.j. o slovenčine a maďarčine všeobecne, ale o konkrétnych formách, resp. varietách týchto jazykov, s ktorými počas svojho života títo študenti prichádzajú do kontaktu. Ak sa totiž na ich situáciu pozrieme detailnejšie, rýchlo zistíme, že v skutočnosti nie sú v takmer každodennom kontakte s nejakými dvoma „ideálnymi“ jazykmi, ale s viacerými ich konkrétnymi formami/varietami, v ktorých tieto dva jazyky v danom prostredí existujú. Na komunikáciu sa tu používa hneď viacero kódov. Väčšia časť komunikácie (a zväčša na každodenné témy) sa zrejme uskutočňuje v miestnom menšinovom (slovenskom prípadne maďarskom) nárečí pravdepodobne ovplyvnenom na tomto území väčšinovým maďarským jazykom. Frekvencia ich kontaktu so spisovnou slovenčinou a spisovnou maďarčinou je oveľa nižšia. Častokrát sa bude obmedzovať iba na pasívne sledovanie rozhlasu a televízie, prípadne na aktívne používanie týchto foriem oboch jazykov počas vyučovania v škole (aj tu je však už úroveň používania naozaj spisovných foriem oboch jazykov v mnohých prípadoch problematická a viac ako diskutabilná). Okrem toho, keďže táto oblasť predstavuje typické dvojazyčné spoločenstvo, dá sa očakávať, že aj slovenčina a maďarčina, ktoré sa tu používajú, nie sú zhodné s tými podobami týchto jazykov, ktoré sa používajú v čisto monolingválnych slovenských a maďarských prostrediach. Naši mladí ľudia sa skôr dostávajú do styku s kontaktoвыми varietami jazykov, ktoré sú obvyčajne typické pre podobné bilingválne prostredia (napr. o kontaktovyh varietách maďarčiny na Slovensku pozri Lanstyák – Szabó Mihályová, 1996). To znamená, máme tu situáciu, keď takíto žiaci a študenti sa napr. v priebehu len jedného jediného dňa dostávajú do priameho kontaktu s viacerými formami/varietami slovenského a maďarského jazyka (a sú nútení komunikovať

v slovenskom nárečí, maďarskom nárečí, štandardnej (alebo dokonca spisovnej) slovenčine, štandardnej (alebo dokonca spisovnej) maďarčine ako aj v kontaktoch varietách oboch jazykov.

Na záver výpočtu činiteľov, ktoré sa pravdepodobne podieľajú na určovaní výslednej podoby a úrovne komunikácie mladých ľudí, s ktorými sa naša študentka počas svojho pobytu na južnom Slovensku stretla, uvádzame motiváciu a jazykové potreby, ktoré si používaním svojich kódov títo mladí ľudia uspokojujú. Oboma sme sa už v minulosti viackrát podrobnejšie zaoberali (porov. napr. Štefánik, 2000), preto tu sa o nich zmienime iba stručne. Je známy fakt, že motivácia (spolu s ostatnými činiteľmi) hrá kľúčovú rolu pri vytváraní a udržiavaní bilingvizmu u jednotlivca i celej komunity (Mackey, 1968). Ak takýto jednotlivec alebo celá komunita nepociťuje potrebu a nemá motiváciu osvojiť si (a udržať) dva jazyky, tak si ich neosvojí (a neudrží). Ak budeme pokračovať v tomto uvažovaní ďalej a aplikujeme ho nielen na osvojenie si dvoch (alebo viacerých) jazykov vo všeobecnosti, ale aj na osvojenie si adekvátnej jazykovej úrovne v oboch jazykoch, resp. ich rozličných varietách (formách), potom môžeme povedať, že jednotlivec alebo celá komunita si osvojí a udrží tie variety (formy) oboch jazykov a na takých úrovniach, ktoré priamo zodpovedajú ich jazykovým a komunikačným potrebám a ich motivácii. Inými slovami, úroveň komunikácie mladých bilingválnych ľudí v jednotlivých varietách (formách) jazykov odráža podmienky, ktoré na ich dosiahnutie mali, vrátane potreby a motivácie ich používať a (a to je tiež veľmi dôležité) používať ich na určitej úrovni, ako aj šírku a hĺbku aktívneho kontaktu s nimi. Ak takíto jednotlivci nemali vytvorené vhodné podmienky na osvojenie si viacerých variet (foriem) svojich dvoch (alebo viacerých) jazykov, vrátane aktívneho kontaktu s nimi (nielen pasívne cez televíziu, rozhlas a noviny!), ako aj potreby a motivácie ich používať na primeranejšej (požadovanej) úrovni, potom aj úroveň fluencie (jazykovej performancie) v jednotlivých varietách (formách) týchto dvoch (viacerých) jazykov môže byť, resp. bude rozdielna.

Záver: Z uvedenej analýzy hodnotenia úrovne jazykovej komunikácie mladých bilingválnych ľudí v prostredí južného Slovenska zo strany našej maďarskej študentky v Budapešti je zrejmé, že:

- v žiadnom prípade ich nemožno hodnotiť ako semilingvistov, t. j. ľudí, ktorí by neovládali ani jeden zo svojich dvoch jazykov, a ktorí by si nedokázali uspokojovať svoje jazykové potreby v prostredí, v ktorom žijú, študujú a/alebo pracujú v jednom, druhom alebo v oboch týchto jazykoch. Naopak, ide tu o slovensko-maďarských bilingvistov, ktorí majú schopnosť alternatívneho používania dvoch (viacerých) jazykov v komunikácii s ostatnými v závislosti od situácie a prostredia, t. j. v závislosti od toho, kde, s kým a o čom sa rozprávajú.

- nemožno ich mechanicky porovnávať s monolingvistami z oboch jazykov, pretože nie sú jednoduchým súčtom dvoch takýchto úplných alebo neúplných monolingvistov, ale sú skôr špecifickými hovoriacimi a poslucháčmi s vyvinutou komunikatívnou kompetenciou, ktorá je rovnaká, ale svojou povahou odlišná v porovnaní s kompetenciou monolingvistu. V súvislosti s tzv. jazykovými modmi bilingvistov, t. j. bodmi pozdĺž situačného kontinua, ktoré predstavujú rozličné miery zapojenia jedného alebo oboch jazykov, títo mladí ľudia žijúci v bilingválnej komunite južného Slovenska sa vo väčšine prípadov nachádzajú na bilingválnom konci jazykového kontinua alebo v jeho bezprostrednej blízkosti. V tomto mode sa nachádzajú vždy, keď komunikujú s bilingvistami s rovnakými dvoma jazykmi/kódmi. Situácie, keď sú na opačnom (monolingválnom) konci jazykového kontinua, napr. pri rozhovoroch so slovenskými alebo maďarskými monolingvistami, sú za normálnych podmienok pomerne zriedkavé.

– spôsob a úroveň ich komunikácie ovplyvňuje aj skutočnosť, že oba svoje jazyky nadobudli kombináciou ich prirodzeného osvojenia v prirodzenom prostredí i učenia sa v školskom prostredí.

– svoju úlohu tu samozrejme zohráva jednak prostredie, v ktorom sa títo mladí ľudia pohybujú, na jednej strane spoluvytvárané ich rodinami, spoločnosťou ich vrstovníkov, záujmovými krúžkami či klubmi a združeniami, cirkevnými organizáciami, masovo-komunikačnými prostriedkami, na druhej strane školou so všetkým, čo k tomuto slovu patrí, t.j. nielen s učebnými osnovami a učebnými plánmi, ale najmä s učiteľmi, ktorí žiakom a študentom poskytujú priame a bezprostredné jazykové vzory, spôsobom, akým učia, akú úroveň ovládania jazyka, resp. jeho konkrétnych foriem od žiakov a študentov vyžadujú, ako vedú hodiny a ako motivujú žiakov k osvojeniu si jazykových vedomostí a jazykových zručností.

– vyjadrenie študentky o tom, že „...oni nevedia ani po slovensky, ani po maďarsky.“ inými slovami znamenalo, že títo jej vrstovníci neovládali, resp. v komunikácii nepoužívali spisovné formy oboch týchto jazykov. Je to však prirodzené, keďže v skutočnosti nie sú v každodennom kontakte s nejakými dvoma „ideálnymi“ jazykmi, ale s viacerými ich konkrétnymi formami/varietami, v ktorých tieto dva jazyky v danom prostredí existujú. Väčšia časť bežnej komunikácie (a zväčša na každodenné témy) sa zrejme uskutočňuje v miestnom nárečí pravdepodobne ovplyvnenom na tomto území väčšinovým maďarským jazykom. Frekvencia kontaktu týchto mladých ľudí so spisovnou slovenčinou a spisovnou maďarčinou je oveľa nižšia. Okrem toho, keďže táto oblasť predstavuje typické dvojjazyčné spoločenstvo, že aj slovenčina a maďarčina, ktoré sa tu používajú, nie sú zhodné s tými podobami týchto jazykov, ktoré sa používajú v čisto monolingválnych slovenských a maďarských prostrediach. Naši mladí ľudia sa skôr dostávajú do styku s kontaktovejmi varietami jazykov, ktoré sú obyčajne typické pre podobné bilingválne prostredia.

– úroveň komunikácie mladých bilingválnych ľudí v jednotlivých varietách (formách) slovenského a maďarského jazyka odráža podmienky, ktoré na ich dosiahnutie mali, vrátane potreby a motivácie ich používať a používať ich na určitej úrovni, ako aj šírku a hĺbku aktívneho kontaktu s nimi. Používajú a budú používať tie formy/variety oboch jazykov, ktoré si postupne osvojili, resp. sa naučili, ktoré v minulosti potrebovali a ktoré v súčasnosti potrebujú na každodennú komunikáciu v rodine, škole atď. a na uspokojovanie svojich komunikačných potrieb. Neznamená to však, že neovládajú ani jeden jazyk.

Literatúra

- BLOOMFIELD, L.: *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston 1933.
- CHOMSKY, N.: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press 1965.
- GROSJEAN, F.: *The Bilingual as a Competent but Specific Speaker-Hearer*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 6, 1985, 467-477.
- GROSJEAN, F.: *Individual Bilingualism*. In: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Pergamon Press 1994, 1656-1660.
- GROSJEAN, F.: *Transfer and language mode*. *Bilingualism: Language and Cognition* 1 (3), 1998, 175-176.
- KRASHEN, S.: *Second language acquisition and second language learning*. Oxford: Pergamon Press, 1981.
- LANSTYÁK, I. – SZABÓMIHÁLY, G.: *Contact Varieties of Hungarian in Slovakia – a Contribution to Their Description*. *International Journal of the Sociology of Language*, 120, 1996, 111-130.
- MACKEY, W.: *The Description of Bilingualism*. In: *Readings in the Sociology of Language*. Ed. J. Alatis. Washington D.C.: Georgetown University Press 1968.
- SKUTNABB-KANGAS, T.: *Bilingualism, or not: The education of minorities*. Clevedon: Multilingual Matters 1981.
- SKUTNAB, B. – KANGAS, T.: *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava: Kaligram 2000.
- ŠTEFÁNIK, J.: *A Study of English-Slovak Bilingualism in a Child*. *Journal*, XXX, 1997, 721-734.
- ŠTEFÁNIK, J.: *Jeden človek, dva jazyky. Dvojjazyčnosť u detí – predsudky a skutočnosti*. Bratislava: Academic Electronic Press, 2000.

- ŠTEFÁNIK, J.: *The Critical Period Hypothesis and the Slovak Language*. Applied Language Learning, 12, 2001, 2, 161–176.
- ŠTEFÁNIK, J.: *Jazyková kompetencia mladých bilingvistov*. In: *Studia Academica Slovaca*. 32. Ed. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2003, s. 42–52.
- ŠTEFÁNIK, J. – PALCÚTOVÁ, M. – LANSTYÁK, I.: *Terminologický slovník*. In: *Antológia bilingvizmu*. Ed. J. Štefánik. Bratislava: AEP 2004, s. 283–294.
- THIERY, C.: *True Bilingualism and Second Language Learning*. In: *Language Interpretation and Communication*. Ed. D. Gerver – H. Sinaiko. New York: Plenum Press 1978.
- WEINREICH, U.: *Languages in Contact*. The Hague: Mouton 1953.

Poznámky

¹V našej definícii netrváme na tom, aby bilingvisti museli používať oba svoje jazyky každý deň a tiež upúšťame od špecifikácie úrovne jazykovej kompetencie vyžadovanej v každom z jazykov. Ako základ používame známu Weinreichovu definíciu bilingvizmu ako alternatívneho používania dvoch jazykov (1953), ale zdôrazňujeme schopnosť používať dva alebo viac jazykov, pretože môžu sa vyskytnúť časové obdobia, keď sú bilingválne osoby v (monolingválnom) prostredí, ktoré si nevyžaduje, resp. neumožňuje používanie dvoch jazykov.

²V tejto štúdii striktne nediferencujeme medzi kompetenciou a performanciou podľa chápania Chomského (1965), t.j. medzi vnútornou schopnosťou umožňujúcou jazykové správanie a správaním samotným. Používame iba termín jazyková kompetencia pre kompetenciu aj performanciu. Pod komunikatívnou kompetenciou tu chápeme vhodné používanie rozličných jazykov, resp. jazykových variet toho istého jazyka v závislosti od komunikačnej situácie.

Eva TIBENSKÁ

Eugen Pauliny a rozvíjanie jeho teórie intencie slovesného deja

Eugen Pauliny (narodený 13. 12. 1912 vo Zvolene, zomrel 19. 5. 1983 v Bratislave), dlhoročný profesor Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, patrí medzi velikánov slovenskej jazykovedy 20. storočia. Trúfame si povedať, že od čias Ľudovíta Štúra ide o jazykovedca s najprogresívnejším myslením a najväčšou šírkou záberu. Vo svojej vedeckej práci sa venoval všetkým oblastiam slovenskej jazykovedy, jazykovednému výskumu podrobil tak historický vývin jazyka, ako aj jeho súčasný stav. V oblasti dejín jazyka hodno spomenúť také významné diela ako *Fonologický vývin slovenčiny* (1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, 358 s.), *Dejiny spisovnej slovenčiny 1. Od začiatkov až po Ľudovíta Štúra* (1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966, 128 s.), *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť* (1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, 256 s.) a dielo *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy* (1. vyd. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1964, 243 s. + 28 obr. príloha). V oblasti synchronného opisu jazykového systému slovenčiny spomeniem aspoň dielo *Fonológia spisovnej slovenčiny* (1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961, 112 s.), štúdiu venovanú klasifikácii štýlov *O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka* (Slovo a slovesnosť, 16, 1955, s. 17–24), štúdiu *Systém v jazyku* (O vedeckom poznaní soudobých jazyků. Red. A. Dostál. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 18–28) a posmrtné vydanú prácu pod redakciou S. Ondrejoviča: *Norma spisovnej slovenčiny a zásady jej kodifikovania* (Spisy SJS 2. Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2000, 40 s.). Ako autor mnohých učebných textov nadsť ovplyvnil stav a vývin slovenského stredného a vysokého školstva v oblasti vyučovania materinského jazyka i v oblasti vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka. Pre študentov slovenčiny a slavistiky zasa sprístupnil poznanie českého jazyka, pretože bol vedúcim autorského kolektívu vysokoškolskej učebnice češtiny. Nie je bez zaujímavosti, že stál aj pri zrode dnešnej letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca. Najskôr ešte v rámci jednej školy so sídlom v Prahe (*Letní škola slovanských studií*), keď bol v r. 1962 – 1964 organizátorom a riaditeľom jej tzv. slovenského týždňa, v r. 1966 ako riaditeľ jej samostatnej *Extenzie na Slovensku*, keď začala fungovať pri Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a v r. 1966–1969 ako riaditeľ letnej školy s jej dnešným názvom *Studia Academica Slovaca*.

O profesorovi Eugenovi Paulinym môžeme bez zveličenia povedať, že jeho priekopnícke tézy a teórie sú platné a inšpirujúce podnes. (Súpis jazykovedných prác E. Paulinyho je uvedený v diele L. Dvonč *Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovákistov a slavistov. 1925–1975*. Matica slovenská 1987, s. 821–843). Vo svojom príspevku sa obmedzíme na oblasť syntaxe, do ktorej E. Pauliny prispel zásadným spôsobom už v 40. rokoch minulého storočia, keď vydal svoju monografiu *Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická* (1. vyd. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943, 112 s.). Dovtedy mali jazykovedci tendenciu hľadiť na syntax z pozície mladogramatikov, analyzovať a porovnávať skôr formu ako obsah. Pod vplyvom štrukturalizmu a pražskej lingvistickej školy začali sa aj na Slovensku v jazykovede uplatňovať nové prístupy a metódy. Pozornosť sa sústredila na funkciu jazykových prostriedkov, na skúmanie prepojenia medzi ich významovou a formálnou stránkou. Jednotlivé jazykové javy sa chápali ako súčasť štruktúry, búrali sa striktné hranice medzi rovinami jazykového systému. Z tohto uhla pohľadu pristupuje k skúmaniu syntaktických javov aj Eugen Pauliny. Už v úvode spomínaného jazykovedného diela, ktoré budeme ďalej označovať skratkou ŠSS, svoju metódu syntaktického výskumu charakterizuje takto:

„Je preto pri analýze vety a jej častok potrebné zameranie dvojce. Raz sa skúma výraz vo vete sám o sebe a hľadá sa zistiť, nakoľko usmerňuje a určuje význam vety, raz sa zasa skúma veta ako celok a hľadá sa vyskúmať, nakoľko štruktúra vety určuje význam výrazov, vetu skladajúcich. Skúmanie lexikálne i syntaktické je preto veľmi tesne zviazané a navzájom sa prepleťá.“ (ŠSS, s. 12). O takomto prístupe svedčí napokon aj doplnenie v názve, ktorým sa dielo ŠSS charakterizuje ako „štúdiá lexikálno-syntaktická“.

Ako vzájomne štruktúrne prepojený vidí Pauliny aj vzťah medzi predikátom a subjektom vety. Predikát síce uznáva za „najdôležitejšiu časť vety“ (ŠSS, s. 16), lebo „len v predikáte oznámi hovoriaci to, čo chcel o subjekte povedať“ (ibid.), na druhej strane však pripisuje dôležitú úlohu aj subjektu, pretože „už vyslovením subjektu hovoriaci do určitej miery obmedzil možnosť vybrať si akýkoľvek predikát“ (ibid.). Významový vzťah subjektu a predikátu presnejšie hodnotí ako vzájomne sa ovplyvňujúci. Hoci spravidla predikát rozhoduje o tom, či bude subjekt vo vete smerovať k akčnosti alebo k neakčnosti, nie vždy je natoľko jednoznačný, aby o tom mohol rozhodnúť. A vtedy preberá určujúcu úlohu pomenovanie v úlohe subjektu. Podľa Paulinyho pripísanie rozhodujúcej úlohy vo vete predikátu závisí od toho, „či sloveso má v konkrétnom prípade taký vyhranený význam, že počúvajúcí prenesie ťažisko významu naň. Ak ho nemá, prenesie ťažisko významu na subjekt a subjekt dáva potom slovesu význam, aký sa v danom jazykovom prejave predpokladá.“ (ibid.). Jednoznačne neakčné sú vo vete napr. predikáty *starnúť*, *černieť*. Nejednoznačný, to znamená raz akčný, inokedy neakčný význam môžu vo vete nadobudnúť slovesá *niešť*, *ísť*. Pri subjekte, ktorý je schopný stať sa činiteľom deja, smerujú k akčnosti (*Otec nesie drevo. Otec ide.*). Pri subjekte, ktorý nie je schopný stať sa činiteľom deja, smerujú k neakčnosti (*Obchod nesie. Obchod ide.*). Pauliny v tejto súvislosti hovorí o tendencii subjektu pomenúvajúceho osobu k tomu, aby bol činiteľom, kým pri subjekte, ktorý pomenúva vec, odhaľuje tendenciu nebyť činiteľom. Že ide skutočne iba o tendenciu, ktorú musí predikát svojím jednoznačným významom potvrdiť alebo vyvrátiť, to môžeme dokázať na príklade viet *Bager naberá zem lyžicou. Auto ide rýchlo.*, kde je činiteľom pomenovanie neživej substancie – stroja, alebo na príklade viet s neakčnými predikátmi *Otec drieme. Otec zazrel syna. Otec sa hnevá na syna.*, v ktorých je pomenovanie osoby síce subjektom, ale nemá sémantickú funkciu činiteľa deja. Vo vete *Otec drieme.*, je subjekt v našej interpretácii špecifikovaný ako nositeľ činnosti – procesu, pretože proces „driemanie“ vykonáva mimovoľne, bez účasti vôle, teda neaktívne. Vo vete *Otec zazrel syna.* má pomenovanie osoby úlohu subjektu so špecifikáciou nositeľ vnemu, pretože zrakový vnem „zazrieť“ vykonáva opäť neúmyselne, bez účasti vôle. A nakoniec vo vete *Otec sa hnevá na syna.* má subjekt špecifikáciu nositeľ stavu, o čom svedčí aj synonymná vetná konštrukcia so slovesno-mennou formou predikátu *Otec je nahnevaný na syna.* E. Pauliny subjektovú špecifikáciu „nositeľ“ nevyčleňuje, neaktívnu substanciu v úlohe subjektu alebo objektu nazýva rovnakým termínom „patiens“ (zasiahnutá substancia, skratka Z). Pre aktívnu substanciu v úlohe subjektu používa termín „agens“ (skratka A).

Centrálnym pojmom Paulinyho práce o štruktúre slovesa je pojem intencie. Nadväzuje ním na Štúrov pojem „namerenosť činnosti“. Intenciou nazýva fakt, „že sloveso ako predikát vyžaduje alebo nevyžaduje vyslovenie agensa alebo patiensu svojho dejania“ (ŠSS, s. 16). Podľa tejto kategórie rozlišuje potom pri slovesných predikátoch stvárnených nezvratnými slovesami celkovo šesť typov.

1. typ má schému A – D – Z (agens – dej – zasahovaná substancia) a reprezentuje ho veta *Otec nesie drevo.*,

2. typ má schému AZ – D (agens zasahuje činnosťou seba), reprezentantom je veta *Brat ide.*,

3. typ so schémou A – DZ (zasahovaný predmet je obsiahnutý v pomenovaní deja) reprezentuje veta *Kostolník zvoní* (zvon ako zasahovaná substancia je zahrnutá v pomenovaní zvonit),

4. typ je navonok opäť dvojčlenný, reprezentovaný vetou *Brat valaší*. a zložitou vetnou schémou Az - Dz, pretože subjekt je súčasne činiteľom deja aj neaktívnou, v Paulinyho terminológii zasahovanou substanciou charakterizovanou dejom ako „brat je valachom“.

Uvedené štyri typy sú základné vetné typy s určitým agensom. Za vetné typy s určitým agensom považuje Pauliny aj vety s agensom nevyjadreným, ale obsiahnutým vo význame predikátu. Ide o :

5. typ reprezentovaný vetou *Zabílo ho.*, so schémou AD – Z,

6. typ reprezentovaný vetou *Hrmí*. a vetnou schémou ADZ.

Od týchto základných vetných štruktúr odvodzuje Pauliny vetné štruktúry, z ktorých je agens vyradený vôľou hovoriaceho. Od prvého typu štruktúry je odvodená vetná štruktúra so zvrtným pasívom typu *Dom sa stavia* a štruktúrnou schémou D – Z, od druhého typu s neosobným zvrtným tvarom typu *Ide sa*. a vetnou schémou D, od tretieho a štvrtého typu rovnako vety s neosobným zvrtným tvarom typu *Zvoní sa*. a *Valaší sa*. Schémy posledných dvoch viet majú v jeho interpretácii podobu DZ a Dz.

E. Pauliny sa nezmieňuje o tom, že vo všetkých vetách s neosobným zvrtným tvarom nezvrtných sloviess je obligatórne prítomný datívne stvárnenný subjekt a ďalší participant, najčastejšie *modus*. Aby boli uvedené vety významovo úplné, musia mať teda podobu *Ide sa mi dobre.*, *Valaší sa mu dobre.*, *Zvoní sa nám pohodlne*. V takýchto vetách už nie je subjekt aktívnym činiteľom deja, agensom. Dôležité pri stvárnňovaní skutočnosti uvedenými vetami je, ako sa subjekt cíti pri výkone istej činnosti, v akom duševnom či fyzickom stave sa nachádza. Je teda subjektom s neaktívnou špecifikáciou nositeľa stavu.

Ak zachováme bezsubjektový status týchto viet, potom prvá z nich má podobu *Ide sa!* a je výpoveďou s komunikatívnou funkciou príkazu. Uvedená výpoveďová forma však pre danú komunikatívnu funkciu nie je typická, a preto ide o štýľmu, ktorú môžeme neutrálne nahradiť výpoveďovou formou s predikátom v tvare imperatívu: *Pod'me!* Druhé dve vety sa v bezsubjektovej podobe stávajú vetami so všeobecnou platnosťou, pomenovanie subjektu sa z nich môže vynechať, pretože obsah vety platí pre akýkoľvek osobný subjekt: *Valaší sa od mája do septembra.*, *U nás sa zvoní napoludnie*. (= ktokoľvek u nás zvoní, zvoní napoludnie“).

Druhú skupinu bezagensových viet tvoria v Paulinyho klasifikácii vety, v ktorých sa agens nemôže pomenovať, pretože je neznámy, nepomenovateľný. O jeho uvedení či neuvedení teda nerozhoduje hovoriaci. Do tejto skupiny zaraďuje vety typu *Otec starne.*, ktoré majú v jeho interpretácii schému D – Z. Agens je podľa neho neznámy, *otec* je zasahovanou substanciou, patiensom. Predikát *starne* však nepomenúva aktívny dej, ktorý by bol zameraný na inú substanciu. Primeranejšie sú teda novšie interpretácie, ktoré predikát v uvedenej vete hodnotia ako neakčný a subjektu pripisujú neaktívnu špecifikáciu nositeľa stavu (Tibenská 2000).

Ešte komplikovanejšie pristupuje Pauliny k interpretácii viet typu *Slepý nevidí*. Keďže v tejto vete predikát evidentne nepomenúva aktívny dej ale trvalý stav ako vlastnosť a pomenovaniu *slepý* nemožno pripísať špecifikáciu agens ani patiens (sám Pauliny o tejto substancii na s. 72 píše, že je nositeľom stavu), priraduje vete zjednodušenú schému D – „dejanie existuje ako vlastnosť určitého predmetu“ (ŠSS, s. 29). Pauliny pri interpretácii viet s časovateľnou formou slovesa vychádzal totiž z premisy, že takéto sloveso pomenúva dejanie. Ak však časovaná forma slovesa pomenúvala meniaci sa alebo trvalý stav, musel vety interpretovať ako výsledok inej, nepomenovanej činnosti s neznámym subjektom.

Na Paulinyho teóriu intencie slovesného deja nadviazali v 60 rokoch autori súborného diela *Morfológia slovenského jazyka* (skratka *MSJ*), ktorá vyšla v r. 1966 pod redakciou J.

Ružičku. Znamenala istý posun celej teórie smerom k formálnej stránke, a teda k valencií, o čom svedčí aj nahradenie pôvodne čisto sémantického označovania *agens* – *zasahovaná substantia* (presnejšie v súlade s ľavou stranou by bolo používanie latinského termínu *patiens*) za formálne označenie *riadiaca substantia* (*R*) – *závislá substantia* (*Z*), resp. sklbenie obidvoch označení. Intencia sa tu chápe ako slovesná lexikálno-gramatická kategória, v ktorej sa spája „podstata slovies ako pomenovaní nesamostatne existujúcich dynamických príznakov a tranzitná povaha slovesného deja“ (*MSJ*, s. 389-390). Na základe tejto kategórie sa vyčleňuje 6 intenčných typov.

Prvý typ je totožný s Paulinyho typom *Otec nesie drevo.*, ibaže v *MSJ* sa upozorňuje na slovesá, ktoré si vyžadujú viaceré závislé substancie. Popri výlučnej rekcii môžu mať teda slovesá združenú rekciiu, pričom všetky závislé, riadené substancie sa sémanticky označujú ako *paciens*. Takéto označenie však nevystihuje skutočnosť, pretože pri presnejšej sémantickej špecifikácii zistíme, že druhým pravovalenčným participantom nebýva zasahovaná substantia, *paciens*, ale adresát, inherent (obsah) či relant (vzťahovo usúvzťažnená substantia). Celkovo ide o podmetové a zároveň predmetové slovesá s akciou zameranou navonok, teda externe.

Druhý typ splyva s Paulinyho tretím typom. Patria sem slovesá, ktoré majú participant *paciens* obsahovo zahrnutý priamo v deji (ide teda o slovotvorne odvodené slovesá). To však nevylučuje vonkajšie uvedenie ďalšieho participanta, napr. *oplakávať* + *koho*.

Tretí typ je Paulinyho druhým typom a zahŕňa predovšetkým pohybové slovesá a slovesá polohy. Ide o bezpredmetové slovesá akcie internej, *agens* dejom zasahuje samého seba.

Najvýraznejší odklon od Paulinyho teórie je v zavedení štvrtého typu, vyjadreného schémou *N – D*. Podľa autorov v tomto type „*agens* a *paciens* splyvajú a vzhľadom na dej sa neutralizujú“ (*MSJ*, s. 395). *Riadiaca substantia* tu nadobúda významovú špecifikáciu *nositeľa deja*. Ide v podstate o Paulinyho typ *Otec starne.*, pri ktorom sa podľa neho *agens* nevyjadri preto, že je neznámy. Do tohto typu autori *MSJ* zahŕňajú aj Paulinyho 4. typ so schémou *Az – Dz*, ak vo vetách s predikátmi *bačovať*, *baničiť*, *dievčiť*... prevládne ich stavový význam = „byť bačom, baníkom, dievčaťom...“.

Navyše sem zaraďujú aj slovesá zmyslového vnímania v stavovom význame, teda Paulinyho typ *Slepý nevidí*. Autori *MSJ* raz zaraďujú slovesá zmyslového vnímania *cítiť*, *vidieť*, *počuť* medzi bezpredmetové stavové slovesá (4. typ), inokedy ich zaraďujú medzi predmetové činnostné slovesá 1. typu (napr. vo vete *Ja som ťa nevidel*.). Takáto interpretácia im vyplýva z toho, že v schéme 4. typu nie je vyjadrený pravointenčný participant. Zo sémantiky zmyslových slovies typu *cítiť*, *vidieť*, *počuť* vyplýva, že nimi pomenovanú činnosť môže subjekt vykonávať iba bez upriamienia svojej vôle na danú činnosť, teda mimovoľne. Viditeľné je to najmä v porovnaní s aktívnymi slovesami zmyslového vnímania typu *pozerať sa*, *počúvať*, *hladiť*, *ňuchať*, *ovoniavať* a pod. Tie jednoznačne patria do 1. intenčného typu, medzi slovesá akcie externej. Slovesá mimovoľného zmyslového vnímania raz majú pri sebe vyslovený *paciens* – vtedy má subjekt neaktívnu špecifikáciu nositeľa vnemu, inokedy sa vnímanie chápe ako schopnosť, teda ako trvalý stav či vlastnosť charakterizujúca subjekt. *Paciens* vo vetách *Slepý nevidí.*, *Hluchý nepočuje.* nie je vyjadrený, lebo má všeobecnú platnosť a vyjadriť by sme ho mohli ako „čokoľvek, kohokoľvek“.

Ak teda berieme do úvahy aj možnosť či nemožnosť stvárnenia pravointenčného participanta, mal by sa štvrtý typ deliť na typ *Otec starne.*, *Otec riaditeľuje.*, so schémou *N – S* (pôvodný dej sme nahradili výstižnejším termínom stav = *S*) a na typ *Otec zazrel syna.*, so schémou

N – S – P (pravointenčný participant zostáva totiž sémanticky zasahovanou substanciou bez ohľadu na to, či subjekt vykonáva dej úmyselne, vedome alebo neúmyselne, mimovoľne).

Do typu *N – S – P* so všeobecným, nevyjadreným participantom môžu prejsť aj slovesá z prvého intenčného typu, ak hovoriacemu ide o to, aby cez pravidelne, často vykonávanú

činnosť charakterizoval jej agensa a zmenil ho tak na nositeľa istej vlastnosti. Príkladom sú slovesá *klať*, *hrýzť* vo vetách *Naša krava kole.*, *Pozor, ten pes hryzie!* Predmet pri nich síce nie je externe vyjadrený, ale jeho význam možno chápať všeobecne ako „každého, všetko“.

Piaty a šiesty intenčný typ uvádzaný v *MSJ* splýva s Paulinyho typmi *Zabílo ho.* a *Hrmí*. Opäť je tu však viditeľná nepresnosť, keď k slovesám piateho typu zaraďujú autori slovesá *zaľahnúť*, *maríť sa*, no tie isté slovesá v ustálenom spojení *zaľahnúť v ušiach*, *maríť sa pred očami* zaraďujú k 6. typu. V obidvoch prípadoch ide o slovesá 5. typu, pretože je pri nich nevyhnutné datívne vyjadriť zasiahnutú substanciu, paciensa. Agensa pri nich vyjadriť nevieme.

Istým kompromisom medzi Paulinyho a Ružičkovou klasifikáciou je 8 intenčných typov, ktoré vyčleňuje Ján Oravec (Oravec, 1967, s. 11–15). Prvé tri intenčné typy sú zhodné s klasifikáciou v *MSJ*. Ako štvrtý typ vyčleňuje v zhode s Paulinym typ reprezentovaný vetou *Brat šoféruje.*, ktorý možno chápať všeobecne = „brat je šoférom“ / „brat vie šoférovať“ i aktuálne = „brat momentálne vedie auto“. Do piateho typu zaraďuje slovesá, ktoré vyjadrujú nadobúdanie stavu. Reprezentantom je veta *Otec šedivie*. V súlade s našou požiadavkou vyčleňuje ako samostatný, šiesty typ slovesá, ktoré vyjadrujú trvalý stav. Ich reprezentantom je Paulinyho príklad *Slepý nevidí*. Keďže Oravcovi ide predovšetkým o lexikálnu sémantiku slovíes (nadobúdanie stavu – trvalý stav ako vlastnosť), nevedie ho k odlišeniu piateho a šiesteho typu argument prítomnosti či neprítomnosti pravointenčného participanta (schéma N – S oproti schéme N – S – P). Preto má v šiestom type okrem príkladov *Krava kole.*, *Pes hryzie.*, *Žihľava prhli.* (= každého) zaradené aj príklady *Vino kvasí.*, *Lampa spieňa.*, *Seno vonia*. Tieto však nevyžadujú na doplnenie svojho významu pravointenčný participat, patria teda k typu N – S.

Siedmy a ôsmy typ je u J. Oravca totožný s piatym a šiestym typom v *MSJ*. Aj on však zaraďuje slovesá, ktoré si vyžadujú datívne stváranie pomenovania zasiahnutej substancie *Zaľahlo mi v ušiach.* k typu D, hoci podľa schémy ide o typ D – P.

Na intenčnú teóriu rozpracovanú v dielach E. Paulinyho a J. Ružičku tvorivo nadviazal J. Kačala (Kačala, 1989). Skúma kvantitatívnu aj kvalitatívnu stránku slovesa a pomenovaní, ktoré si na doplnenie vyžaduje predikátový význam slovesa. Chápe ich ako spolu zviazané. Kvantitatívnu stránku slovesa vysvetľuje ako „možnosť a schopnosť slovesa realizovať na prednej alebo na zadnej strane dynamického príznaku príslušné pomenovanie (pomenovania) substancie (substancií)“ (c. d., s. 29). Nazýva ju *intenčnou hodnotou slovesa*. Na základe intenčnej hodnoty vyčleňuje štyri intenčné typy slovíes, ktoré spolu tvoria *intenčný systém slovíes*:

1. subjektovo-objektový ($\leftarrow V \rightarrow$): *kosiť*
2. subjektový ($V \rightarrow$): *ísť*
3. objektový (bezsujektový) ($\leftarrow V$): *smädiť*
4. bezsubstanciálny (V): *mrholiť*.

Kvalitatívnu stránku nazýva *intenciou slovesného deja*. Zaraďuje ju k subkategoriálnym komponentom v sémantike slovesa a charakterizuje ju ako sémantické vlastnosti slovesa v úlohe predikátu, na základe ktorých sa realizuje jeho spájateľnosť s pomenovaniami inej slovnodruhovej platnosti. Charakteristikou týchto pomenovaní sa bližšie nezaobrá, upozorňuje však na to, že ich počet kolíše – pohybuje sa od Paulinyho troch (agens, dej, patiens) po Zimekových dvadsať. Na rozdiel od pôvodnej Paulinyho koncepcie treba podľa Kačalu do intencie slovesného deja okrem pomenovaní substancií zahrnúť a podrobne opísať aj pomenovania vlastností a okolností, ktoré si význam slovesa vyžaduje záväzne alebo zvyčajne. Narazil na to už J. Oravec, keď pri slovesách pohybu uvažuje o ich prechode do prvej triedy, ak sa pri nich vyskytne smer. V jeho chápaní však aj v prípade *Cestovateľ prešiel celú Afriku* ide o objekt. Akosi bokom záujmu doteraz spomínaných jazykovedcov totiž zostali prípady slovíes, ktoré si na svoje doplnenie sprava nevyžadujú objekt (v akuzatívne

alebo inom bezpredložkovom či predložkovom páde), ale obligatórny komplement, zväčša špecifikovaný ako *locus* (miesto) alebo *modus* (spôsob): *Otec prišiel/vošiel + do izby.*, *Otec vyšiel + z izby.*, *Dieťa sa správa + slušne.*

O istú prepojenosť medzi intenciou na úrovni formy (valenciou) a intenciou na úrovni významu sa pokúsila M. Sokolová (Sokolová, 1995). Pri sémantickej charakteristike ľavointenčných substantiálnych pomenovaní používa termíny *agens* (Ag), *procesuál* (Proc) a *statuál* (Stat). Statické slovesá nemajú podľa nej pozitívne vyjadrenú intenciu, čím sa približujú k neplnovýznamovým slovesám.

Na označenie objektových substantií bez ohľadu na ich formálne stvárnenie používa jednotný termín *paciens* (Pt). Nerozlišuje medzi dejom a stavom, pretože analyzuje dejové slovesá, pri ktorých v jej chápaní (nerozlišuje totiž medzi uvedeným a mimovoľným uskutočňovaním deja) predikát pomenúva vždy dej (D). Podľa týchto kritérií rozlišuje štyri valenčné štruktúry a osem intenčných štruktúr.

K subjektovo-objektovej valenčnej štruktúre zaraďuje akčné slovesá s I. intenčnou štruktúrou *Ag/Proc/Stat – D – Pt*: *robiť*, *mrziť*, *patríť*; k slovesám so subjektovo-bezobjektovou valenčnou štruktúrou priradzuje päť intečných štruktúr: II. *Ag=Pt – D*: *ísť*, III. *Ag – DPt*: *smiať sa*, IV. *Ag/Proc – D*: *baníčiť*, V. *Proc – D*: *starnúť*, VI. *Stat/Proc – D*: *belieť sa*; bezsubjektovo-objektová štruktúra sa spája s intenčnou štruktúrou VII. *D – Proc/Stat*: *smädiť* a bezsubjektovo-bezobjektová valenčná štruktúra má reprezentanta v intenčnej štruktúre VIII. *D*: *blýskať sa*.

Do komplexnej charakteristiky slovies zahŕňa opis ich syntaktickej valencie – ide o obligatórne pozície viazané slovesom, o ich počet, pozíciu vľavo alebo vpravo a o ich konkrétnu morfológicko-syntaktickú podobu (vyjadrenie pádmi, vedľajšími vetami, infinitívom alebo adverbiami), ďalej sem patrí pohľad na logickú valenciu slovies (na charakteristiku predikatívno-argumentových štruktúr) a na ich sémantickú valenciu. Na základe komplexnej charakteristiky vyčleňuje štyri skupiny akčných dynamických slovies, päť skupín procesných dynamických slovies s nositeľom diania a statické slovesá syntetické a analytické. V tejto klasifikácii je viditeľný odklon autorky od syntaktickej sémantiky a jej príklon k sémantike lexikálnej.

Podobný trend badať v prácach českého jazykovedca F. Daneša a jeho spolupracovníkov (Daneš. 1971, 1985; Daneš, Hlavsa a kol. 1981). Na základe prítomnosti či neprítomnosti dištingtívnych príznakov *dynamickosť*, *mutačná zmena*, *rozčlenenosť*, *akčnosť* a *prítomnosť viac ako jedného účastníka* člení jednoduché predikáty na neakčné a akčné. Neakčné predikáty podrobnejšie člení na predikáty statické (nedejové), napr. *nachádza sa* a priebehové (dejové), bližšie charakterizované ako procesy nečlenené (*sneží*) a procesy s nositeľom deja (*spí*). Druhú skupinu priebehových (dejových) neakčných predikátov tvoria nekauzatívne udalosti nečlenené (*stmieva sa*) a s nositeľom deja (*zbledol*).

Podobným spôsobom na menšie skupiny člení predikáty akčné. Rozdeľuje ich na dve základné skupiny – procesy (s procesorom a s agensom) a na kauzatívne udalosti. Lexikálna sémantika tvorí u Daneša často tiež základ sémantickej špecifikácie rolí jednotlivých účastníkov, keď okrem základných rolí *procesor*, *neaktívny nositeľ procesu*, *agens* či *iniciátor* rozlišuje ešte roly ako *posesor* a *posesum*, *prežívateľ* a *podnet*, *reagujúci* a *podnet* a pod.

Ak sa vrátíme k pôvodnej Paulinyho definícii intencie slovesného deja, potom vidíme, že jeho nasledovníci sa priklonili alebo bližšie k lexikálnej sémantike slovies, alebo od sémantiky prešli viac k forme, a teda k valencii slovies. Podľa nášho názoru je potrebné pri charakteristike intencie slovesného deja opäť sa vrátiť nielen k pôvodnej definícii, ale aj k metóde výskumu, ktorú Pauliny v úvode svojej ŠSS navrhoval. Intencia slovesného deja je totiž kategória, ktoré je síce obsiahnutá už v lexikálnej sémantike slovesa ako jej subkategoriálna vlastnosť, uplatniť sa však môže až v rámci vety. Iba na základe

syntaktického uplatnenia vo vete môžeme napríklad zistiť, o ktorú lexiu viacintencnej lexikálnej jednotky ide. Preto treba výskum lexikálnej sémantiky slovies neustále konfrontovať s výskumom sémantiky vetnej. Ak teda berieme do úvahy aj sémantiku vetnú, potom musíme Paulinyho analýzu rozšíriť o prípady spojenia spony s plnovýznamovým slovom a na druhej strane na základe sémantiky lexikálnej musíme analýzu rozšíriť aj o slovesá s významom statickým.

Uplatnením takéhoto prístupu vyčleňujeme štyri intencné typy slovies (predikátov):

I. typ – slovesá aktívne aj neaktívne, ktoré si na doplnenie svojho významu vo vete obligatórne vyžadujú ľavointenčný (subjektový) participant a nevyžadujú si pravointenčný (objektový) participant.

Vnútorne sa táto skupina rozdeľuje na dve podskupiny.

a) Ľavointenčný participant je aktívny. Vtedy môže mať iba jednu špecifikáciu, a to špecifikáciu *procesor* (*Žiak beží.*, *Lietadlo letí.*, *Telefón zvoní.*, *Vtáci spievajú.*, *Vlak dymí.*, *Žiak píše, nevyrušuje.*).

Je pritom irelevantné, či je v pozícii subjektu pomenovanie živej alebo pomenovanie neživej substancie. Keďže ide o aktívny dej, musí mať neživá substancie nejaký zdroj energie, ktorý jej umožňuje vykonávať daný dej. Takúto úlohu môžu plniť pomenovania strojov a prístrojov. Jazyk totiž abstrahuje od poznania, že stroje a prístroje musí uviesť do činnosti nejaká živá bytosť.

b) Ľavointenčný participant je neaktívny. Vtedy môže mať viacero špecifikácií podľa toho, akú mieru neaktívnosti v sebe obsahuje predikát. Najmenšiu mieru neaktívnosti má subjektový participant špecifikovaný ako *nositeľ procesu* (*Otec čká.*, *Drevo pláva dolu vodou.*). Ak je subjektom pomenovanie živej substancie, musí danú činnosť vykonávať neúmyselne, mimovoľne. Takto vykonávajú živé substancie fyzické deje ako *zívanie*, *čkanie*, *driemanie*, *spanie* a pod.

Veľkú mieru neaktívnosti obsahuje subjektový participant špecifikovaný ako *nositeľ stavu* či *vlastnosti* (*Otec smúti.*, *Otec sa potí.*, *Otec sa rozpálil v tvári.*, *Okno sa zarosilo.*, *Otec sa hnevá/je nahnevaný.*, *Jedlo je nechutné.*, *Otcovi sa čká.*, *Je mi zima.*) alebo ako *nositeľ existencie* či *výskytu* (*Snežný človek neexistuje.*, *Z lesa sa ozýva spev vtákov.*).

Úlohu neaktívneho subjektu môže opäť plniť pomenovanie živej i neživej substancie. Ak je predikát jednoznačne neaktívny, neaktívnosť sa nemusí zdôrazňovať jeho formou (*Otec smúti*, *teší sa*, *starne...*). Stav alebo zmena stavu sa však často vyjadruje zvratným slovesom v úlohe predikátu alebo zvratným tvarom nezvratného slovesa a datívom subjektu (*Otcovi sa čká.*).

Niektoré slovesá z tejto skupiny (najmä slovesá pohybu a polohy) síce nevyžadujú na doplnenie svojho významu obligatórne uviesť pravointenčný objektový participant, obligatórny je však pri nich komplementový participant špecifikovaný ako *locus* (*Škola sa nachádza na konci ulice.*, *Otec vyšiel z izby.*, *Ocitol som sa vzadu.*, *Pred nami sa černie les.*, *V studni niet vody.*), *tempus* (*Schôdza trvala tri hodiny.*) alebo *modus* (*Dieťa sa správa slušne.*). Napriek tomu ich zaraďujeme do prvého intencného typu, pretože kvalitatívne (sémanticky) ide o okolnostné, nie o substančné doplnenie významu. Niekedy takéto komplementové doplnenie zmení aktívny význam predikátu na neaktívny, nezmení sa však zaradenie predikátu do I. intencného typu (*Idem.* – *Ide sa mi dobre.*, *Dieťa chodí po izbe.* – *Dieťa už chodí.*, *Dieťa sa správa slušne.* – *Dieťa sa vždy správa slušne.*, *Mama spieva.* – *Mama spieva v opere.* = je operná speváčka; *Vtáci spievajú.* – *Z lesa sa ozýva spev vtákov.*). Ak sa však pri aktívnom predikáte vetná štruktúra rozšíri o objekt, prechádza sloveso do II. intencného typu, mení sa na vetnú štruktúru so subjektom špecifikovaným ako *aktor*: *Žiak píše, nevyrušuje.* – *Žiak píše domácu úlohu.* Inokedy sa protiklad nezvratné sloveso – jeho zvratný náprotivok prejaví prechodom zvratného slovesa do bezsubjektového intencného typu: (*Vlak dymí.* – *Z vlaku sa dymí.*).

Do I. typu zaradujeme aj tie slovesá z Paulinyho pôvodného druhého a tretieho typu, ktoré si na doplnenie svojho významu nevyžadujú okrem už zahrnutého objektového participanta ďalší externý pravointenčný, objektový participant. Budú tu teda patriť slovesá *zvonieť*, *valašiť* vo svojom neaktuálnom, charakterizujúcom i vo svojom aktuálnom význame, ale nebudú sem už patriť slovesá *zaskliť*, *odkostiť*. Na svoje významové doplnenie si totiž obligatórne vyžadujú externe vyjadrený objekt (*Sklenár zasklieva + okno.*, *Otec odkostil + rybu.*).

Schéma slovies I. intenčného typu má vzhľadom na aktívnosť (sloveso má špecifikáciu dej = D) alebo neaktívnosť (sloveso má špecifikáciu neaktívny dej alebo stav = D/S) dve podoby:

a) Pr – D + Loc

b) N procesu/N stavu/N existencie – D/S + Loc

II. typ – slovesá aktívne aj neaktívne, ktoré si na doplnenie svojho významu vyžadujú ľavointenčný (subjektový) a aspoň jeden pravointenčný (objektový) participant (pravointenčných objektových participantov môže byť aj viac).

Ľavointenčný participant môže mať vo vete aktívnu špecifikáciu *aktor* (*Ak – Žiak píše úlohu.*, *Otec stavia dom.*, *Mama sa češe.*), *kauzátor* (*Ka – Syn nahneval rodičov.*, *Povstalci zatarasili cestu barikádou.*) alebo *realizátor* (*Re – Barikáda zatarasila cestu.*, *Búrka zničila úrodu.*).

Ak má sloveso neaktívny význam mimovoľného deja alebo stavu, potom aj ľavointenčný participant nadobudne neaktívny význam *nositeľa hodnotenia* (*Všetci ho považujú za talent.*, *Polievka sa mi protiví.*), *nositeľa stavu* (*Deti si ctia otca.*, *Otec dôveruje svojim deťom.*) alebo *nositeľa vnemu* (*Zvieratá zacítili tigra.*, *Chlapec zbadal skrýšu.*).

Ak je pravointenčný objektový participant neaktívny, najčastejšie má špecifikáciu *paciens* (*Pt – Otec nesie drevo.*) alebo *rezultát* (*Rez – Otec postavil dom.*). K ďalším neaktívnym špecifikáciám patria špecifikácie *relant* (vzťahovo usúvzťažnená entita *Rel – Otec dôveruje svojim deťom.*), *adresát* (*Adr – Národ sa modlí k Bohu.*, *Otec mi daroval auto.*) a *inherent* (obsah, *Ih – Syn sa zaujíma o hudbu.*).

Jediný sémanticky aktívny objektový participant má špecifikáciu *sociatív* (*Soc*) a pomenúva aktívneho spoluúčastníka deja, ktorý je však vo vete stvárnený na hierarchicky nižšej úrovni ako subjekt. Sloveso v úlohe predikátu je často, nie však vždy zvrtné (*Otec sa zhováral so synom.*, *Ján sa bozkáva s Máriou.*, ale aj *Slovensko susedí s Poľskom.*).

Schéma slovies II. intenčného typu má vzhľadom na sému aktívnosť či neaktívnosť opäť dve podoby:

a) Ak/Ka/Re – D – Pt/Rez/Rel/Adr/Ih/Soc

b) N stavu/N hodnotenia/N vnemu – D/S – Pt/Rel

Ak má subjektový participant špecifikáciu *aktor* alebo *realizátor* a objektový participant je špecifikovaný ako *paciens*, *rezultát* či v sémanticky obmedzených prípadoch aj ako *adresát*, môžeme aktívny predikát stvárniť formou opisného či zvrtného pasíva (nie vždy sú možné obidve formy) a vytvoriť tak derivovanú vetnú štruktúru (*Drevo sa nosí do drevárne.*, *Dom bol postavený ešte mojím otcom.*, *Auto mi bolo darované pred rokom.*, *Cesta bola zatarasená barikádou.*).

Vety so zvrtným slovesom tohto intenčného typu v úlohe predikátu a s aktívnym objektom špecifikovaným ako *sociatív* sú usúvzťažnené s vetami, v ktorých majú substančne stvárnené doplnenia súčasne úlohu subjektu aj objektu. Je to dané tým, že slovo *sa* pri slovese nadobudne význam reciprocity = navzájom (*Otec a syn sa zhovárajú.*/ *Otec so synom sa zhovárajú.*). Aj v takom prípade patria do II. intenčného typu (vždy sa musíme zhovárať s niekým).

III. typ – slovesá aktívne, ktoré si na doplnenie svojho významu vyžadujú iba pravovalenčný objektový participant. Subjektový participant je neznámy či nepomenovateľný.

Objektový participant má špecifikáciu *paciens* (*Zabilo ho., Myklo ním., Mykalo mu kútikmi úst.*). Slovesá III. intenčného typu sa uplatňujú vo vetách so schémou D – Pt. Slovesá tohto typu sa ako predikát uplatňujú vo vetách, ktoré sú významovo usúvzťažnené s vetami s aktívnym subjektom špecifikovaným ako realizátor (*Zabili ho padajúce kamene., Mykol ním krč., Smiech mu mykal kútikmi úst.*).

IV. typ – slovesá aktívne i neaktívne, ktoré si na doplnenie významu nevyžadujú ani ľavointenčný, ani pravointenčný participant. Pomenúvajú celú stvárnovanú situáciu nerozčlenenú, ako jeden celok (*Hrmí., Blýska sa., Stmieva sa. Je ticho.*)

Niekedy je nevyhnutné uvedené vetné štruktúry rozšíriť o komplementový participant *locus* (*Z vlaku sa dymí., V tomto dome straší.*). Štruktúrna schéma viet s týmito slovesami má podobu D/S ± Loc.

Pri ďalšej charakteristike sloves patriacich k jednotlivým intenčným typom je možné uviesť, aké formálne prostriedky slúžia na stvárnenie jednotlivých obligatórne prítomných substančných participantov vo vetách, v ktorých sú dané slovesá predikátmi. Slovesá si totiž na svoje významové doplnenie nielenže vyžadujú alebo nevyžadujú istý substančne stvárněný participant a diktujú mu jeho sémantické roly, ale diktujú mu aj jeho možné formálne (pádové, prípadne predložkovo-pádové) stvárnenie. To však už ide o intenciu na úrovni formy, pre ktorú sa zaužíval názov valencia sloves.

Literatúra

- DANEŠ, F.: *Pokus o štruktúrnú analýzu slovesných významů*. Slovo a slovesnost 32, 1971, s 193–207.
DANEŠ, F. – HLAVSA Z. a kol.: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia 1981.
KAČALA, J.: *Sloveso a sémantická štruktúra vety*. Bratislava: Veda 1989.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1966.
ORAVEC, J.: *Väzba sloves v slovenčine*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967.
PAULINY, E.: *Štruktúra slovenského slovesa*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943.
SOKOLOVÁ, M.: *Kapitoly zo slovenskej morfológie*. Prešov: Slovacontract 1995.
SOKOLOVÁ, M.: *Sémantika slovesa a slovesný rod*. Bratislava: Veda 1993.
TIBENSKÁ, E.: *Syntaktický systém súčasnej slovenčiny (v oblasti syntagmatiky a vetnej syntaxe)*. In: *Studia Academica Slovaca*, 29. *Prednášky XXXVI. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2000, s. 287–299.

Mária VAJIČKOVÁ

Slovenčina ako cudzí jazyk a nové médiá

Úvod

Internetová komunikácia nahrádza v súčasnosti tradičnú komunikáciu takmer vo všetkých oblastiach každodenného života a dostáva sa aj do škôl. Vznikajú učebné materiály, umožňujúce študovať kdekoľvek, kde sa nachádza počítač. Žiadna technológia však doteraz nenahradila kontakt učiteľa a študenta, a tak je tomu aj v prípade využitia internetovej komunikácie. Učebné materiály na internete sa stávajú cennou doplnkovou učebnou pomôckou, stávajú sa jedným z možných variantov, ale iste nie jediným. Väčšie možnosti učebných materiálov na internete v porovnaní s inými technológiami vidíme v tom, že môžu spojiť zvukovú a grafickú (textovú a obrazovú) rovinu, dokonca môžu zachytiť aj pohyb a môžu vytvoriť spojenia medzi ďalšími učebnými, či inými informačnými zdrojmi. Pomocou internetovej komunikácie sa dá nadviazať veľmi rýchlo kontakt na veľké vzdialenosti, čím možno jednoduchšie a rýchlejšie prekonať nielen priestorové, ale aj časové dimenzie. A práve to bolo silnou motiváciou kolektívu tvorcov učebných materiálov pre vyučovanie angličtiny, nemčiny, finčiny a slovenčiny ako cudzích jazykov. Modelové učebné materiály pre uvedené štyri cudzie jazyky vznikali v rokoch 1999–2002 v rámci medzinárodného projektu EXCHANGE v podprograme LINGUA európskeho vzdelávacieho programu SOKRATES (Vajičková 2002).

K dnešnému dňu máme okrem skúseností s ich tvorbou a precvičovaním slovenských učebných materiálov v špeciálnych kurzoch, napr. v Brémach v inštitúcii pre ďalšie vzdelávanie Arbeit und Leben, v Berlíne v inštitúcii ASCI zameranej na využitie počítačov vo vzdelávaní, či na Odbornom učilišti v nemeckom mestečku Grafenau, tiež ohlasy na ich internetovú podobu. K skúsenostiam s internetovou podobou slovenčiny musíme hneď na začiatku povedať, že nám najväčšie problémy spôsobovala a ešte stále spôsobuje diakritika.

Všeobecné metodické poznámky

Predstavované materiály vznikli v dvoch etapách. V prvej etape sme pripravili dva tematické okruhy pre začiatočníkov a tieto sme v záverečnej podobe vydali v tlačenej verzii a na nosiči CD. Táto podoba však mala z veľkej časti tiež charakter tlačeného materiálu. Obsahovala text a obrázky. Nebola využitá zvuková rovina. V druhej etape sme materiály ozvučali. V tejto etape sa upevňujú všetky štyri rečové zručnosti: počúvanie, čítanie, hovorenie a čiastočne okrajovo aj písanie, pričom v popredí stojí počúvanie, čítanie a hovorenie.

V modelových učebných materiáloch sme spracovali základné komunikačné témy. V prvej etape sme spracovali témy: 1. Osobné údaje, formuláre, úrady; 2. Orientácia (Vajičková 2002). V druhej etape sme na ne nadviazali témami: 1. Bývanie a rodina; 2. V reštaurácii a 3. Slovensko. Na týchto vybraných témach sme chceli o. i. poukázať na to, že od témy veľmi často závisia ďalšie možnosti metodického spravovania jazykového materiálu a aj výber gramatických javov, ktoré sa prioritne prezentujú, precvičujú a upevňujú.

Heterogénnosťou predkladaného jazykového materiálu chceme poukázať na to, že špecifické jazykové materiály sú vhodné na nácvik špecifických zručností, a to niektoré sú vhodné na nácvik lexiky v systéme alebo v texte, iné na nácvik komunikačných formuliek, prípadne aj na rozširovanie encyklopedických vedomostí o krajine cieľového jazyka, t. j. majú pomenovacie, komunikatívny alebo aj kognitívny charakter.

V ďalšej časti chceme rámcovo predstaviť vzniknutý učebný materiál, ktorý je pre záujemcov k dispozícii na internete (<http://www.exchange-europe.net>). Okrem konkrétneho

učebného materiálu ponúkame didakticko-metodické poznámky pre učiaceho sa aj pre učiteľa.

Tematické okruhy a metodické poznámky pre učiaceho sa a pre učiteľa

Téma: Bývanie a rodina

Táto časť je voľným pokračovaním modulu *Osobné údaje, formuláre, úrady* z prvej etapy (<http://www.exchange-europe.net>). Zameriava sa na základnú slovnú zásobu v systéme a v texte a na základné komunikačné situácie k uvedeným dvom podtémam, t. j. bývanie a rodina. Pri výbere lexiky a komunikačných formuliek sme sa riadili princípom frekvencie daného jazykového javu a jeho kultúrnou špecifikou, čím sme sledovali aj interkultúrne učenie sa.

Učebný materiál je určený na aplikáciu na osobnom počítači so zvukovou kartou. Je spracovaný tak, aby umožňoval riadené seba vzdelávanie a individualizáciu učenia sa. Ciele sú vymedzené v operacionalizovanej podobe, t. j. vo výkonoch učiaceho sa. Pružnú spätnú väzbu zabezpečujú cvičenia, učebné úlohy a ich riešenia. Správne riešenia cvičení a úloh, ktoré má študujúci ihneď k dispozícii, umožňujú bezprostredné posilnenie a korekciu. Cvičenia, učebné úlohy, piktogramy a zobrazenia zabezpečujú priebežnú aktiváciu a motiváciu študujúceho.

Časť *Bývanie* je určená pre stredne pokročilých záujemcov o slovenčinu. Kliknutím na nadpis *Cestovanie* alebo *C* alebo na vetu *Tu býva rodina Jozefa Kováča* (v monologickom texte pri obrázku č. 2) sa dostaneme k textu o rodine. Tento text je zameraný na osvojenie, precvičenie a upevnenie:

- pomenovania možností bývania, miestností v byte a nábytku v miestnostiach;
- používania zvrätneho trpného rodu plnovýznamových slovies v prítomnom čase;
- časovania pomocného slovesa byť v prítomnom čase.

Učebný materiál pri tejto téme má prevažne opisný charakter. Slúži predovšetkým na rozširovanie lexiky a osvojenie, precvičenie a upevnenie niektorých základných menných a slovesných gramatických kategórií, ako sme to uviedli vyššie.

Téma: V reštaurácii

Táto časť je voľným pokračovaním modulu „**Orientácia**“ (<http://www.exchange-europe.net>). Je určená pre stredne pokročilých. Opäť v závislosti od charakteru témy sa ponúkajú špecifické jazykové roviny. Okrem opisnosti (názvy jedla a nápojov) prevládajú komunikačné formulky potrebné pri objednávaní jedla a nápojov v reštaurácii. Učebné materiály v tejto časti sa zameriavajú na osvojenie, precvičenie a upevnenie:

- pomenovania jedál a nápojov (prevláda opisnosť)
- hlavných komunikačných formuliek v základných komunikačných situáciách v reštaurácii
- upevňovanie akuzatívu, t. j. najfrekvencovanejšieho pádu po nominatíve.

Pri objednávaní jedál a nápojov a vyžiadaní si účtu je potrebné osvojiť si základné komunikačné formulky, t. j. kladenie otázok, reagovanie na otázky, zdvorilostné formulky, pozdravy, oslovenie, poďakovanie a pod.

Téma: Slovensko

Pre pokročilých je určená časť o Slovensku. Slúži na rozširovanie jazykových kompetencií, rozširovanie lexiky a aj geografických a kultúrnych vedomostí o Slovensku. Má pomenovací, komunikatívny a predovšetkým kognitívny charakter. S predchádzajúcimi časťami tvorí tematický celok a zároveň predstavuje vyšší stupeň práce s textom v cudzom jazyku. Predstavuje model pre dištančné vzdelávanie aj v oblasti cudzieho jazyka. Čo sa týka ponúkaného jazykového materiálu, učitelia sa pracujú s počutým a čítaným textom tieto dve roviny, t. j. zvuková a grafická sa dopĺňajú obrazovým materiálom.

Výslovnostný kľúč

Na doplnenie informácií o učebných materiáloch chceme ešte uviesť, že z ktorejkoľvek časti má učiaci sa a aj učiteľ možnosť prejsť kliknutím na slovo *výslovnosť* k výslovnostnému kľúču, ktorý je spracovaný v grafickej a aj zvukovej podobe. Výslovnostný kľúč je doplnený o slovenský a anglický text o zvukovej rovine slovenského jazyka a o jeho segmentálnych a suprasegmentálnych prvkoch.

K metodickým postupom

K metodickým postupom pri tvorbe učebných materiálov a k didaktickému postupu pri prezentácii, fixácii a prípadnej kontrole (či samokontrole) vybraných jazykových javov a potrebných rečových zručností.

Prezentácia: Jednotlivé jazykové roviny (zvukovú, grafickú, morfológickú, syntaktickú, lexikálnu a štylistickú) prezentujeme v prevažnej miere nonverbálne v lexikálnoparadigmaticom systéme (pri opisných častiach) alebo v texte. Používame nahrávky, obrazy predmetov, mapy, tabuľky, fotografie konajúcich ľudí, ktoré znázorňujú situácie, v ktorých sa respondenti môžu nachádzať, a pod.

Gramatiku prezentujeme v texte. Používame **signálovú gramatiku**, t. j. učiaci sa majú v modelových vetách sami spoznať použitú morfológickú alebo syntaktickú konštrukciu bez jej pomenovania a majú sa ju naučiť používať. Pre záujemcov o **systémovú gramatiku** sme pripravili v prílohe dva druhy tabuliek: a) v prvej tabuľke prezentujeme daný gramatický jav podľa jeho frekvencie (napr. pri deklinácii podľa frekvencie pádov NAGLID); v druhej tabuľke prezentujeme daný gramatický jav v deklinačnom alebo konjugačnom systéme.

Fixácia: Učiaci sa si osvojujú jazykové javy takým spôsobom, že musia konať. Musia riešiť istú situáciu. Nemajú mať pocit, že len hrajú nejakú rolu, ale musia riešiť konkrétnu situáciu, v ktorej sa môžu v navštívenej krajine nachádzať. Presvedčivosť vzniknutej situácie je veľmi dôležitá, pretože sa nemôžeme spoliehať iba na fantáziu učiaceho sa. Úlohy musia byť zadávané jednoznačne, jasne a presne.

Precvičenie a overovanie: Získané jazykové zručnosti si môžu respondenti precvičiť v doplnkových cvičeniach a ich správnosť overiť v kľúči.

Metodicko-obsahové závery

Koncepcia učebných materiálov sa riadi nasledujúcimi otázkami: S ktorými interkultúrnymi relevantnými každodennými situáciami sú učiaci konfrontovaní počas zahraničných pobytov? Ktoré kultúrne koncepcie im vytvárajú základňu? Ktoré jazykové štruktúry obsahujú? Ktoré podnety vyvolávajú jazykovú reakciu? Aké jazykové funkcie, jazykové štruktúry a jazyková pohotovosť sú potrebné, aby sa toto jazykové konanie uskutočnilo? Ako sa tieto jazykové štruktúry môžu sprostredkovať?

V projekte, ktorého ťažiskom bol objav cudzej kultúry a jazyka, sa ponúkali predovšetkým koncepcie, ktoré sú v didaktike známe z konštruktivismu. To znamená, že učenie sa chápe ako hľadanie, objavovanie a tvorba osobných významov. Z toho vyplývajú dve skutočnosti: a) učebné materiály musia vychádzať z učebných predpokladov a intencií učiaceho sa; b) učebné procesy sa musia konštruovať tak, aby učiaci sa mali možnosť objaviť význam a tvoriť súvislosti.

Vychádzajúc z uvedeného, sa učebné materiály orientujú na nasledujúce didaktické zásady: a) Dôraz sa kladie na zvládnutie konkrétnych úloh, b) Úlohy sú zamerané na činnosť, Úlohy sa integrujú do väčšieho rámca činností so zameraním na projekt ako celok, c) Práca na projekte vyžaduje spoločnú stratégiu činností, a tým podporuje kooperatívne učebné a pracovné formy, d) Projekty vytvárajú predpoklady na stretnutia, a tým podnety na medzikultúrne učenie sa, e) Účastníci preberajú zodpovednosť za vlastný učebný proces, čo podporuje samostatné učenie sa.

Literatúra

- KOSTELNÍK, J.: *Riadenie samostatnej práce študentov stredných a vysokých škôl*. Bratislava: Slovenská technická univerzita 1998.
- KOSTELNÍKOVÁ, M. – VAJIČKOVÁ, M.: *Interkultúrna komunikácia a vyučovanie cudzích jazykov*. Komenský. Odborný časopis pro učitele základní školy, 126., 2002, s. 161–164.
- PEKAROVIČOVÁ, J.: *Sociolingvistické aspekty prezentácie slovenčiny cudzincom*. In: *Sociolingvistika Slovaca 2. Sociolingvistika a areálová lingvistika*. Red. Ondrejovič, S. Bratislava: Veda 1996, s. 82–86.
- VAJIČKOVÁ, M.: *Modelové učebné materiály pre dospelých začiatočníkov aj cez internet*. In: *Výučba slovenčiny ako cudzieho jazyka*. Bratislava 2000, s. 28–31.
- VAJIČKOVÁ, M.: *Slovenčina pre začiatočníkov cez internet. Možnosti a hranice nových médií pri vyučovaní cudzích jazykov*. In: Pekarovičová, J. (editor): *Slovenčina ako cudzí jazyk*. Stimul: Bratislava 2002, s. 113–118.

Umelecký preklad a medziliterárne vzťahy v období národného obrodzenia

Slovenské národné obrodzenie, v dejinách slovenskej literatúry tradične ohraničené rokmi 1780–1850, je nie len obdobím nového kvalitatívneho a kvantitatívneho rastu a budovania základov novodobej národnej literatúry a kultúry, ale zároveň aj obdobím, v ktorom slovenská literatúra nanovo prehodnocovala a vytyčovala svoje medziliterárne vzťahy k literatúram okolitých národov ale aj k literatúram v širšom európskom priestore. Možno dokonca povedať, že prelom 18. a 19. storočia je začiatkom intenzívnejšieho otvárania sa slovenského literárneho prostredia novým inšpiračným podnetom z iných literatúr, ktoré sa v domacom prostredí tvorivo adaptujú, ale neraz aj netvorivo a neinvenčne napodobňujú. Javom, ktorý je indikátorom úrovne percepcie inonárodných literárnych podnetov a je zároveň indikátorom dobových literárnoestetických preferencií vo vzťahu k európskym literatúram, je práve umelecký preklad, ktorý sa v období obrodeneckom dostáva na novú kvalitatívnu úroveň, ba dokonca môžeme povedať, že prelom 18. a 19. storočia je obdobím, ktoré v slovenskom literárnom prostredí zrodilo umelecký preklad v modernom zmysle slova. Práve v oblasti umeleckého prekladu sa v obrodeneckom období vyprofilovali prvé výrazné prekladateľské osobnosti. Šírkou záberu a rozsahom prekladateľských aktivít sa ako najpozoruhodnejšie javia predovšetkým dve osobnosti pochádzajúce práve z prvej generácie obrodeneckých spisovateľov – Samuel Rožnay (1787–1815)¹ a Bohuslav Tablic (1769–1832), ktorých možno považovať aj za priekopníkov slovenského umeleckého prekladu. Navyše umelecký preklad sa postupne začína reflektovať aj ako teoretický problém (pripomeňme množstvo úvodov a predhovorov k súdobým prekladom, ktoré sú dobovým dokladom o teoretickom uvažovaní v tejto oblasti ale aj celkovým dokladom súdobého literárnoteoretického myslenia), dobové prekladateľské aktivity sú čoraz intenzívnejšie reflektované práve v rovnakom čase sa formujúcou literárnou kritikou, a čo je najzaujímavejšie, umelecký preklad sa stáva dokonca predmetom literárnej polemiky. Pozornosť v tomto smere si zaslúži najmä polemika o preklade Gellertových *Geistliche Oden und Lieder* (1757)² medzi ich prekladateľom Samuelom Čerňanským a Jurajom Palkovičom³ z roku 1793, publikovaná v periodiku nábožensko-cirkevného a literárneho charakteru s vysokou úrovňou recenzistiky *Novi ecclesiastico-scholastici Annales*⁴. Táto polemika je zároveň v poradí druhou literárnou polemikou v dejinách slovenskej literatúry, a to po polemike okolo Fándlyho *Dúvernej zmlúvy* (1789).

Ak sledujeme slovenskú literatúru v európskom priestore a proces jej začleňovania do medziliterárnych súvislostí, tak musíme uvažovať o jej vzťahoch (často programovo formulovaných) k niekoľkým užším medziliterárnym spoločenstvám fungujúcim v rámci stredoeurópskeho priestoru, a napokon i k širšiemu európskemu kultúrnemu a literárnemu kontextu. Špecifiká fungovania a sebvymedzovania slovenskej obrodeneckej kultúry a literatúry ako samostatného celku na jednej strane a jeho začleňovanie do širších vzťahov na strane druhej výstižne charakterizoval Peter Káša slovami: „Vo ‚vzorci slovenskosti‘ je zakódovaný znak ‚vzájomnosti‘, ktorý určuje i vymedzuje kroky národnej identifikácie navonok i dovnútra. Možno teda povedať, že celé dejiny národného hnutia Slovákov sú v podstate taktickým manévrovaním časti intelektuálov a hľadaním optimálneho strategického priestoru v labyrinte rozličných vzájomností. Túto ‚hru o národ‘, ktorá mala nielen politický, ale priam existenčný charakter, možno prirovnať k simultánnej ‚šachovej partii‘ na piatich šachovniciach: všeslovenskej, česko-slovenskej, slovensko-maďarskej, slovensko-rakúskej, slovensko-slovenskej (evanjelici – katolíci, umiernení – radikáli)“⁵.

V hierarchii medziliterárnych vzťahov možno jednoznačne ako prioritné vymedziť česko-slovenské literárne a kultúrne spoločenstvo, ktoré predstavuje špecifický fenomén nie len vo vzájomných česko-slovenských reláciách, ale aj v rámci stredoeurópskeho priestoru. České

kultúrne prostredie predstavovalo prirodzený kultúrny horizont pre slovenských spisovateľov, najmä pre líniu česky píšucich evanjelických autorov. V dobovom slovenskom literárnom diskurze dokonca prevláda chápanie českej kultúry ako kultúry „našej“, čeština je často označovaná v slovenskom prostredí ako jazyk „slovenský“ či „česko-slovenský“⁶. Rovnako je potrebné spomenúť participáciu Slovákov na českom kultúrnom a literárnom živote, napríklad publikovanie prvej generácie slovenských obrodeneckých básnikov (Juraj Palkovič, Bohuslav Tablic, Štefan Leška) v Puchmajerových almanachoch či zástoj Pavla Jozefa Šafárika a Jána Kollára v dejinách českej literatúry a obrodeneckej kultúry, ba dokonca môžeme povedať, že práve ich literárne texty dodnes patria do spoločného česko-slovenského literárneho dedičstva. Pre rozvoj slovenskej obrodeneckej kultúry a jej „otváranie sa Európe“ mali mimoriadny význam aj české preklady z európskych literatúr, ktoré nachádzali intenzívny ohlas aj v slovenskom prostredí (v obrodeneckom období boli v slovenskom prostredí reflektované najmä preklady generácie puchmajerovcov a neskôr preklady Jungmannove).

Oveľa problémovjšie (v porovnaní s literárnymi vzťahmi česko-slovenskými) sa javí uhorské literárne spoločenstvo, ktoré predstavuje zložitý a vnútorne diferencovaný konglomerát národných literatúr, ktoré práve na prelome 18. a 19. storočia začali intenzívnejšie pociťovať potrebu vlastného sebadefinovania a vyčlenenia z celku uhorského. Tento proces emancipácie a sebadefinovania vlastného národného literárneho spoločenstva je už od 18. storočia u intelektuálov hlásiacich sa k slovenskej etnicite sprevádzaný „dilemou“ medzi uhorským patriotizmom a zdôrazňovanou participáciou Slovákov na budovaní „uhorskej vlasti“ na jednej strane a prebúdajúcim sa novodobým slovenským nacionalizmom na strane druhej⁷.

Slovensko-maďarské literárne vzťahy v obrodeneckom období, teda približne v rokoch 1780–1850, reprezentuje predovšetkým nízka intenzita prekladovosti z maďarčiny. Ojedinelým prekladom konca 18. storočia (a dlho aj jediným prekladom z maďarčiny) je Semjanov preklad románu Ignáca Mészárosa *Při dobytí Budínského zámku do zajetí křesťanského padlé Kartigam řečené, potom Krystýna nazvané turecké slečny, kišasoňky, řídké, památné případnosti* (1790)⁸. Nízkou úroveň prekladovosti z maďarčiny, ktorá pretrvávala až do 50. rokov 19. storočia, vystihol literárny historik Albert Pražák slovami: Slováci „nevražili na Maďary a nechťeli se tedy stýkati s nimi ani literárně. Toužili slovenského čtenáře proti nim i kulturně ohraditi, a pak maďarština byla již jim natolik běžnou, že z ní četli jako ze své druhé obcovačí řeči. Je to patrné na jejich původní práci, jež jest silně prosycena maďarskými vlivy, což se nedá vysvětliti vlivem několika málo překladů z maďarštiny do slovenštiny, nýbrž přímou včetlostí do maďarské literatury z originálu“⁹. Tento stav úrovně prekladania z maďarčiny mal nesporne jednak dôvody praktické (znalosť maďarčiny v slovenskom kultúrnom prostredí, ktorá bola súčasťou polyglotizmu vzdelaneckých vrstiev v Uhorsku a zároveň „charakteristickým prvkom dobovej recepčnej situácie“¹⁰), ale aj dôvody politické, ktoré boli zrejme aj primárne, a boli hlavným zdrojom slovensko-maďarskej kultúrnej animozity v 19. storočí¹¹. Skôr ako o prekladoch je možné hľadať vzájomné paralely a podobnosti vo vývine oboch národných literatúr (ako reprezentatívny príklad môžeme uviesť paralelu Hollého a Vörösmartyho veršovanej epiky¹², paralelu medzi maďarským almanachom Aurora a slovenským almanachom Zora, Chalupkovou a Kisfaludyho dramatikou, či paralely maďarskej a slovenskej romantickej poézie).

V hodnotovej hierarchii slovenskej obrodeneckej kultúry bol stredobodom záujmu kontext slovanských literatúr. Slovanský akcent sa v obrodeneckej literatúre zosilňuje najmä po roku 1815 (v dôsledku zintenzívnenia vplyvu cárskeho Ruska ako víťaza nad Napoleonom v európskej politike). Prispel k nemu aj taký stimul, akým v tom čase bola Herderova filozofická koncepcia dejín, ktorá našla svoje zhmotnenie v prácach Kollárových, Šafárikových či Štúrových. Kollárovská idea slovanskej vzájomnosti, v básnicky štylizovanej

podobe realizovaná v skladbe *Slávy dcera*, Šafárikove slavistické práce, či Hollého „slovensko – slovanský mýtus, postavený na etnickej polarizácii MY (Slovania, Slováci) a ONI (Nemci, Maďari)“¹³, sú najpresvedčivejším dôkazom dobových hodnotových preferencií slovenskej obrodeneckej kultúry a literatúry. Preferencia slovanského kultúrneho kontextu našla na jednej strane svoj odraz aj v zintenzívnení prekladateľských aktivít zo slovanských literatúr, najmä z literatúry poľskej a ruskej (predovšetkým preklady Mickiewicza a Puškina)¹⁴, no na druhej strane prispela k etablovaniu mýtu o „skazenosti“ a „úpadkovosti“ Západu a „čistého“, „idealistického“, slovanského Východu. Tento mýtus, naznačený už v Kollárovej koncepcii slovanskej vzájomnosti v podobe odmietnutia západoeurópskeho romantizmu a Byronovej tvorby ako „prejavu duchovnej malátnosti a ochabnutia citov“¹⁵, neskôr rozvedený v Štúrovej koncepcii slovanskej poézie a v jeho politickom testamente *Slovanstvo a svet budúcnosti* a výdatne živý literárnou produkciou mesianistického krídla slovenského romantizmu, mal však aj iné, závažnejšie dôsledky. Viedol k jednostrannej orientácii našej literatúry a prekladovej literatúry osobitne. „Tento mýtus stane sa aj v časoch relatívneho zlepšenia objektívnych podmienok prekladateľskej činnosti v poštúrovských obdobiach jednou z hlavných prekážok rozvoja našej prekladovej literatúry z tejto oblasti. Ba viac: stane sa určitou clonou, ktorá v čase neobyčajného rozmachu literatúr západnej Európy, najmä literatúry francúzskej, nedovolí rozoznať ich skutočné ideové a umelecké hodnoty a teda ani nedovolí približovať sa k nim s úmyslami prekladateľskými. Mýtus tzv. „skazeného“ Západu bude sa tiahnuť, pravda, v rozličnej intenzite a občas i nie bez odporu k sebe, celým 19. storočím, vlastne až do prvej svetovej vojny“¹⁶.

Úvahy o vzťahoch slovenskej literatúry k literatúram slovanským zároveň naznačili isté kontúry uvažovania o vzťahoch k literatúram západoeurópskym, ktoré si všimneme podrobnejšie. Postoj slovenských tvorivých osobností obdobia národného obrodzenia k západoeurópskej literatúre, jej tvorcom, literárnym smerom, prúdom a tendenciám je indikátorom istých špecifik domácej literatúry, hovorí o jej prioritách ako aj ideologickej limitovanosti, o ktorej sme hovorili v súvislosti s etablovaním mýtu „skazeného“ Západu.

V postoji a v (prekladovom ale aj adaptačnom) reflektovaní západoeurópskych literatúr môžeme vidieť niekoľko paradoxov. Za najvýraznejší možno považovať nereflektovanie aktuálneho vývoja v západoeurópskych literatúrach (prednosť majú skôr autori generácie starší – dokladom sú preklady, ale aj vlastné literárne texty, ktoré nesú pečať inšpirácie osobnosťami, nepatriacimi do aktuálneho literárneho prúdu), z aktuálnej línie tvorcov sa reflektujú často nedominantné osobnosti (príkladom je prekladová reflexia nemeckého literárneho kontextu prvými dvoma obrodeneckými generáciami autorov a prekladateľov). Pre recepciu západoeurópskych literárnych podnetov slovenským kultúrnym prostredím je charakteristický selektívny prístup k autorom a dielam determinovaný ideologicky (vyššie spomenuté Kollárove a Štúrove odmietavé postoje k západoeurópskemu typu romantizmu, najmä Byronizmu), ale aj mimoliterárne skutočnosti, ako je tlak cenzúry.

Pri reflektovaní vzťahov slovenskej literatúry s inonárodnými literatúrami je potrebné brať do úvahy aj dlhotrvajúcu konfesiónalnu a jazykovú rozpoltenosť slovenského literárneho a kultúrneho života v obrodeneckom období, ktorá trvala až do 40. rokov 19. storočia a definitívne sa vyriešila až v 50. rokoch. Po česky písaná literárna produkcia na Slovensku v období národného obrodzenia sa vyznačuje (v porovnaní s literatúrou písanou v bernolákovčine) väčšou mierou viazanosti na európsky literárny priestor. Evanjelická inteligencia sa vyznačovala väčšou mobilitou v rámci stredoeurópskeho kultúrneho priestoru. Veľká väčšina evanjelických autorov študovala na nemeckých univerzitách, kde sa dostávala do kontaktu s dobovými ideovými a literárnymi prúdeniami takmer z celej Európy. Okrem pôvodnej nemeckej literatúry je významná najmä sprostredkujúca úloha súdobých nemeckých prekladov z anglickej a francúzskej literatúry, s ktorými prichádzali títo autori do kontaktu a

ktoré zohrali významnú úlohu pri udomácnovaní takých literárnosmerových fenoménov prelomu 18. a 19. storočia, akými boli okrem klasicizmu i rokokové a preromantické podnety. Okrem toho používanie češtiny ako literárneho jazyka spájalo evanjelickú kultúrnu komunitu s českým kultúrnym prostredím a jeho literárnou i prekladateľskou praxou. Naopak, katolícki autori píšuci bernolákovčinou, odchovaní zväčša na domácich katolíckych kňazských (v josefínskom období generálnych) seminároch, viac vychádzali z domácich literárnych tradícií. Ich programové úsilie prioritne smerujúce k etablovaniu klasicizmu sa opieralo najmä o tradície domácej humanistickej latinskej poézie tvoriacej sprostredkujúci mostík k antickým literárnym modelom a k ich rehabilitácii v slovenskom kultúrnom prostredí. Aj prekladová tvorba bernolákovskej generácie sa orientuje výhradne na antických autorov. Ako príklad môžeme uviesť prekladateľské dielo Jána Hollého reprezentované prekladom Vergiliovej *Eneidy* (1828) a súborom prekladov *Rozličné básne hrdinské, elegiacké a lirické z Vergília, Teokrita, Homéra, Ovidia, Tirtea a Horáca* (1824). Oproti tomu prekladateľské aktivity česky píšucich autorov sú pestrejšie nielen orientáciou na iné literatúry (západo, stredo, i východoeurópske) ale i rôznosťou ich literárnosmerovej orientácie. Okrem prekladov diel antických autorov (preklady S. Rožnaya, J. Palkoviča, P. J. Šafárika)¹⁷ sa v ich tvorbe možno stretnúť s prekladmi európskej rokokovej poézie (preklady Tablicove a Palkovičove), s prekladmi diel autorov európskeho klasicizmu (Tablicove preklady poézie anglických klasicistických básnikov A. Popea a G. Littletona publikované v knihe *Anglické múzy v česko-slovenskom oděvu*, 1832; Tablicov preklad veršovanej poetiky klasicizmu N. Boileaua *L'Arte poétique* publikovaný pod názvom *Umění básniřské*, 1832), osvietenstva (nezvestný Tablicov preklad Voltairovej *Henriady*, Kollárove preklady bájak poľského autora Ignáca Krasického publikované v *Čítanke* z roku 1825), ale aj s prekladmi diel autorov preromantických (Tablicov preklad balady Olivera Goldsmitha *Poustevník z Workworthu*, *Poezye III*, 1809 a preklady častí Youngových *Nocí* publikované v *Poezyách II*, 1807) a napokon i autorov romantických (reprezentatívnym príkladom sú Kuzmányho preklady Puškina a Mickiewicza zakomponované do románu *Ladislav*, 1838).

V literatúre národného obrodnenia, najmä ak sledujeme jeho prvé dve fázy (približne roky 1780–1836), je zo západoeurópskych literatúr najintenzívnejšie prekladaná nemecká literatúra. Okrem toho práve nemeckí autori (hoci neraz generačne starší) boli najsilnejším inšpiračným zdrojom najmä pre prvé dve generácie slovenských básnikov.

Prvým nemeckým autorom, ktorého stopy zaznamenávame v slovenskej obrodeneckej literatúre, je Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803). Jeho náboženský epos *Messias* (Mesiáš, 1773) je jedným z hlavných inšpiračných zdrojov monumentálnej básnickej skladby Augustína Doležala *Pamětná celému světu tragoedia* (1791)¹⁸ a neskôr „Klopstock se svými antickými metry a s oslavou přátelství, lásky, ctnosti a vlasti“¹⁹ sa stal básnikom, k odkazu ktorého sa hlásil aj mladý Pavol Jozef Šafárik v zbierke *Tatranská Múza s lýrou slovanskou* (1814). Dokonca aj Šafárikov a Palackého spis *Počátkové českého básnictví obzvláště prozodie* (1818) bol uvedený mottom z Klopstocka²⁰, čo dokazuje silu Klopstockovej autority aj v širšom česko-slovenskom kultúrnom priestore.

Rovnako populárnym bol v slovenskom prostredí prekladateľ Miltonovho *Strateného raja* Justus Wilhelm Zachariä (1726–1777). Jeho nemecký preklad *Strateného raja* z roku 1760 bol veľmi dobre známy aj v slovenskom kultúrnom prostredí – bol výrazným inšpiračným zdrojom Augustína Doležala i Bohuslava Tablica²¹ dávno pred vydaním Jungmannovho českého prekladu *Ztraceného ráje* (1811). Bohuslav Tablic do štvrtého zväzku *Poezyí* (1812) zaradil aj preklad Zachariovej básne *Prosba k Bohu s podtitulom Podlé Zacharye*²². Okrem poézie J. W. Zachariä Bohuslav Tablic prekladal aj básne Johanna Gottfrieda Seumeho (1763–1810), Augusta Kotzebueho (1761–1819)²³, Christiana Friedricha Daniela Schubarta (1739–1791), Christopa Augusta Tiedgeho (1752–1841), Friedricha von Hagedorn (1708–1754) a Johanna Heinricha Vossa (1731–1826)²⁴. Voss bol svojim

básnickým naturelom veľmi blízky aj Jurajovi Palkovičovi, ktorý vo svojej básnickej zbierke *Muza ze slovenských hor* (1801) publikoval preklad Vossovej básne *Slavení růží*²⁵. Z ďalších nemeckých autorov prekladal poéziu Christiana Fürchtegotta Gellerta (1715–1769) a veľkým vzorom mu bol aj tvorca nemeckej anakreontskej lyriky Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719–1803). Do svojej zbierky *Muza ze slovenských hor* zaradil preklad Gellertovej rokokovej pastorely *Dametas a Fillis*²⁶, ktorý patrí k Palkovičovým umelecky najvydarenejším prekladom. Gellertovu poéziu okrem už spomenutého Samuela Čerňanského a Juraja Palkoviča neskôr prekladal aj Ján Kollár (selanka *Doriska a Damet*).

K ďalším obľúbeným nemeckým autorom patrili Salomon Gessner (1730–1788) – veľmi obľúbené a napodobňované boli v českej a slovenskej poézii gessnerovské idyly²⁷, Christoph Martin Wieland (1733–1813) a predovšetkým Gottfried August Bürger (1747–1794), ktorého balady (predovšetkým *Lenora*) sa stali v celej Európe prototypom umelej baladickej tvorby. Práve G. A. Bürgerovi spomedzi nemeckých autorov patrí v slovenskej literatúre výsadné postavenie (čo do intenzity prekladov ale aj adaptácií jeho baladických motívov). Variácie na Bürgerovské témy nachádzame u Bohuslava Tablica (Jeho balada *Lubinský z Lubině a Rozyna Milovská* publikovaná v druhom zväzku *Poezyí* z roku 1807 vykazuje podobnosť s Bürgerovou baladou *Das Phärens Tochter von Taubenheim*), u Pavla Jozefa Šafárika²⁸, v baladách Karola Kuzmányho i v romantickej balade (bürgerovské motívy v baladike Jána Bottu)²⁹.

Z výpočtu nemeckých autorov, ktorí boli v slovenskom prostredí prekladaní a tvorivo napodobňovaní, vyplýva, že medzi nimi chýbajú také dominujúce osobnosti nemeckej literatúry ako Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) a Friedrich Schiller (1759–1805). Preklady z Goetheho a Schillera absentujú predovšetkým u autorov prvej obrodeneckej generácie. Albert Pražák v štúdií *J. W. Goethe a Slováci* na margo obchádzania Goetheho osobnosti obrodeneckou generáciou autorov povedal: „I keď v Jene študovalo po mnohé desaťročia za Goetheho weimarského pobytu niekoľko desiatok slovenských študentov“ (S. Čerňanský, B. Tablic, J. Palkovič, J. Chalupka, K. Kuzmány), „ktorí Goetheho vo Weimare i Jene vidali, niet takmer stôp o tom, že by boli naraz prejavili záujem o nové duchovné hodnoty získané Goethem a že by bývali ochotní kvôli nemu opustiť ‚starých nemeckých bohov‘ Herdera, Lessinga, Wielanda, Klopstocka, alebo aspoň Gessnera a Vossa...“³⁰. Podľa Pražáka „ani mladšia generácia nemala ku Goethemu pozornejší vzťah. V Palackého a Šafárikových Počátkoch roku 1818 Goetheho vôbec nespomínali a básnické hodnoty určovala antika alebo Voss, Klopstock a Gessner. Ešte ani roku 1829 nevedel uviesť Matej Holko v prehľade slovesného umenia jednotlivých národov iné nemecké mená a Goethe pre neho nejestvoval. To je iba doklad o tom, ako bolo literárne Slovensko vývojovo oneskorené a ako neskoro začal na ňom Goethe účinkovať ako básnik a ako slovenskí študenti navzdory tomu, že ho osobne poznali a hoci tu bol jenský a weimarský kult, nevedeli k nemu ako k umeleckej osobnosti preniknúť hmlovinami starých čias“³¹. O Goetheho ako básnika sa intenzívnejšie zaujímal až Ján Kollár a Pavol Jozef Šafárik pre Goetheho preložil niekoľko srbských, českých, moravských a slovenských ľudových piesní³². Prvé preklady Goetheho poézie sa na Slovensku objavujú až v 30. rokoch 19. storočia (preklady Sama Vozára a Ondreja Šolca), neskôr z autorov romantickej generácie z Goetheho prekladali Samo Bohdan Hroboň, Bohuš Nosák-Nezabudov a Andrej Sládkovič³³. Voči Goethemu zaujal nejednoznačný postoj aj Ľudovít Štúr. V spise *O národných písniach a povestech plemen slovanských* (1853) v časti venovanej romantickej poézii, ktorú prezentuje ako úpadkovú, sa Štúr venuje *Faustovi*. Na margo Fausta hovorí: „Úpadek tento se vzorně představuje v nejrozmyšlenějším básnickém díle Göthově, ve Faustovi... Jako Faust upadl... z přesíleného namáhání a tužby po proniknutí v nepostižnou nekonečnost, do bahna smyslnosti a rozkoše, a myslí si, že nyní již našel cestu pravou. Umění nynější tohto světa nosí na sobě patrné a očividné znaky tohto úpadku a té zkaženosti“³⁴.

Trochu intenzívnejší, no rovnako oneskorený záujem vidíme zo strany slovenskej obrodeneckej literatúry o Friedricha Schillera. Preklady zo Schillera nachádzame v tvorbe Pavla Jozefa Šafárika (báseň *Dythyrambe* publikovaná v *Tatranskej Múze s lyrou slovanskou*, 1814 a básne *Hektorův odchod* a *Očekávání*, publikované v *Prvotínách pěkných umění*)³⁵ no najvýznamnejším je preklad Schillerovej drámy *Maria Stuartka*³⁶). Schillerovské inšpirácie veľmi silno rezonujú aj v Šafárikovej vlastnej básnickej tvorbe. Okem Šafárika Schillerovu poéziu prekladal aj Imanuel V. Šimko (preklad Schillerovej balady *Prsten Polykratesův*)³⁷).

Ak sledujeme kontext anglickej literatúry a jeho prijímanie v slovenskom prostredí, vidíme spočiatku silný záujem predovšetkým zo strany prvej (a čiastočne ešte aj u druhej) generácie obrodeneckých autorov o básnikov anglického klasicizmu a sentimentalizmu. Prvým okruhom autorov, ktorí boli intenzívne prekladaní už v prostredí českých puchmajerovcov, ktorých preklady rezonovali veľmi intenzívne aj v slovenskom prostredí, boli predovšetkým Edward Young (1683–1765), Thomas Gray (1716–1771), James Macpherson (1736–1796), Oliver Goldsmith (1730–1774) a Thomas Percy (1729–1811).

Básnikov prírodnej, nočnej a náhrobnej sentimentality, ktorí obľubovali baladické prostredie ruín a cintorínov – Edwarda Younga a Thomasa Graya prekladal ako jeden z prvých puchmajerovský básnik Jan Nejedly (1776–1834) – preložil Youngovo *Kvílení aneb rozjímání noční*, Josef Jungmann (1773–1847) Grayove *Elegie na hrobkách vesnických* a zo slovenských autorov Bohuslav Tablic preložil časti Youngových *Plačov*, a to *Noc třetí*³⁸.

Okrem tzv. poézie hrobov Edwarda Younga a Thomasa Graya z anglickej literatúry v našom kultúrnom priestore intenzívne pôsobilo predovšetkým Macphersonovo falzum *Spevy Ossiana*. Okrem toho, že tzv. Ossian bol najmä v českom prostredí intenzívne prekladaný³⁹, reagujú naň niektorí autori bezprostredne aj vo svojich literárnych textoch. Ján Kollár sa s Ossianom zoznámil počas svojich štúdií v Nemecku. V *Pamätiach z mladších rokov života* hovorí: „V takomto ovzduší a okolí kvetov čítaval som pri Lutherovej studienke i Ossiana“⁴⁰. Tento čitateľský zážitok zaznamenal najskôr v *Básňach* z roku 1821 a neskôr v *Slávy dcere* (1824), v prvom speve (sonet 24) vo veršoch: „plnosť krásy, tužba, lásky rána / srdce téměř citem rozčesly, / kolikrát jsem čítal Ossiana. Niektorí bádatelia dokonca vyvodzujú Kollárov *Předzpěv k Slávy dcere* z podnetov *Ossianových spevov*“⁴¹. Ossianovský kult v našom kultúrnom prostredí prebúdza predovšetkým záujem o folklór, stimuloval zberateľské aktivity v tejto oblasti a pôsobil inšpiratívne i v oblasti žánru (baladická tvorba).

Ďalším anglickým preromantickým autorom, ktorý bol prekladaný i slovenskými spisovateľmi, bol Oliver Goldsmith. Najznámejším z jeho tvorby bol najmä idylický román *The Vicar of Wakefield* (Wakefieldský farár, 1766), ktorý spomína opäť Ján Kollár v *Pamätiach z mladších rokov života* v súvislosti so svojimi bratislavskými štúdiami v rokoch 1812–1815: „K angličtine pre jej neľubozvučnosť som nikdy nepociťoval mimoriadnu lásku, hoci vždy som si anglických klasikov vysoko ctil pre ich myšlienkovú hĺbku. S pánom Seleckým sme prekládali z Goldsmitha *The Vicar of Wakefield*...“⁴². Goldsmith sa stal pre slovenských básnikov a prekladateľov však prítiažlivejší ako básnik. Bohuslav Tablic preložil jeho rozsiahlu baladickú skladbu v troch spevoch *Poustevník z Warkworthu*, s podtitulom *Nortumberlandská balada z anglického jazyku přeložená*, ktorá svojím rozsahom tvorí centrálnu básnickú skladbu tretieho zväzku *Poezyí* (1809).

Preklady anglických preromantických autorov výrazne stimulovali udomácnovanie preromantických prvkov aj v slovenskej literatúre⁴³. Okrem prekladov anglických preromantikov stimulujúci literárny vývin sa stretávame aj s prekladmi starších anglických klasicistických básnikov Alexandra Popea (1688–1744) a Georga Lyttletona (1708–1773). Preklady ich poézie zhrnul Bohuslav Tablic v knihe *Anglické múzy v česko-slovenském oděvu* (1831).

Kým recepcia anglického klasicizmu a sentimentalizmu či preromantizmu bola v slovenskom literárnom prostredí pomerne intenzívna, recepcia anglického romantizmu už

narážala na dobové ideologické obmedzenia slovenskej obrodeneckej kultúry. Už v Kollárových postojoch k romantizmu, ktorý bol v jeho časoch už pevnou súčasťou európskej kultúry (hoci na Slovensko sa dostal s istým časovým oneskorením), nachádzame veľa paradoxov. Na jednej strane v jeho básnickej tvorbe (najmä v *Básňach* a v prvej verzii *Slávy dcery*) nájdeme veľa prvkov blízkych romanticky prezentovanému životného pocitu, no na druhej strane najmä k tvorbe svojich európskych romantických súčasníkov zaujíma značne rezervovaný postoj. Kollár dokázal akceptovať tú podobu romantizmu, ktorá bola založená na „eticky chápaných vlastnostiach, blízkych kresťanskému humanizmu. Ak niekto tieto zásady prekročil, nemohol nájsť u Kollára porozumenie. Kollár zavrhuje romantizmus v užšom chápaní, zavrhuje hlavne tvorbu Byrona (podobne ako neskôr i štúrovci)“⁴⁴. To, čo Kollár dokázal z Byrona s najväčšou pravdepodobnosťou akceptovať a využiť ako inšpiratívny podnet vo svojej vlastnej básnickej praxi, bol iba kompozičný princíp putovania použitý v *Slávy dcere*, ktorý možno odvodiť z Byronovho *Childe Harolda*. Ostatné, predovšetkým ideové princípy Byronovej i celej západoeurópskej romantickej generácie Kollár striktnie odmietal. Podľa Kollára „Títo moderní básnici sú v estetike to, čo blúznivci a fanatici v náboženstve: po otupení prirodzených citov odkryli najjemnejšiu rozkoš bytia v zmyselno-duchovnom vytržení a opúšťajú prírodu, ktorá pre nich už nemá soli a korenia, aby tam ešte našli a urobili pôžitok chutným a vzdelanie sladkým“⁴⁵. Napriek týmto názorom Byronova poézia už v 30. rokoch 19. storočia nadchla mladých príslušníkov formujúcej sa romantickej generácie, ktorí sa s Byronom „zoznamovali pomocou Mickiewiczových poľských prekladov na pôde bratislavského Československého ústavu“⁴⁶. Byrona v tom čase prekladal ako prvý Alexander Boleslavín Vrchovský, Mikuláš Dohnány (preložil pieseň *Vysoké hradý* z tretieho spevu Putovania *Childe Harolda*), Bohuslav Nosák Nezabudov už koncom 30. rokov preložil Byronove *Hebrejské melódie*. Tieto preklady však zostali dlho v rukopisoch⁴⁷. Svoju úlohu tu okrem obmedzených publikačných možností iste zohrali i striktné postoje, ktoré (rovnako ako kedysi Kollár) voči Byronovi zopakoval aj Ľudovít Štúr, postoje, ktoré súviseli s dlhotrvajúcou diskusiou „o kozmopolitizme a národovectve“, ktorá prebiehala „už od roku 1836, čiže od samých začiatkov nášho romantického hnutia“⁴⁸ v radoch romantickej generácie. Štúr zásadne odmietol Byronovu poéziu, ktorá pre neho predstavovala „ve smyslu prehnaném opravdivou romantiku“. Podľa Štúra Byronovi „nikdy nejde o mravní idey, nikdy vlastne o záměry lidské... on se musí zalesknouti něčím novým a neobyčejným, a proto vždy a všude mu jde o to, aby v nej neobyčejnějších, nejvymyšlenějších, nejpodivnějších a protivných položeniích představoval jednání a vítězství ducha“. Byronova poézia je v Štúrovom vnímaní apoteózou „svéhlavství, dobrá pro rozervance, lidi podivné a zoufalce, ne ale pro ty, kterým svítí hvězdy jasnější“⁴⁹. Tento Štúrov striktný odmietavý postoj k Byronovi a k anglickému romantizmu či západoeurópskej kultúre vôbec, zosilnel najmä v 50. rokoch 19. storočia, kedy v intenciách porevolučného skepticizmu odrazu „videl celý západ v tých najpochmúrnejších farbách“⁵⁰.

Podobné paradoxy sprevádzajú aj recepciu francúzskej literatúry. Zaujímavé je predovšetkým sledovanie vzťahu slovenského literárneho klasicizmu a jeho genézy ku klasicizmu francúzskemu. Ak sledujeme najmä intenzitu prekladov z literatúry francúzskej, ktorá bola z hľadiska dejín klasicizmu „normotvornou“, tak zistíme, že v prvej fáze národného obrodzenia (1780–1815), kedy sa formulujú teoretické východiská tohto literárneho smeru, je intenzita prekladov z francúzskej klasicistickej literatúry najnižšia. Absentujú najmä preklady veľkých osobností francúzskeho klasicizmu 17. storočia (Racin, Molière, Corneille, ojedinele sa stretávame s prekladmi Lafontaine u puchmajerovcov)⁵¹, Tablicov preklad Boileauovej poetiky vyšiel až v roku 1832⁵², teda z hľadiska dejín slovenského klasicizmu neskoro, pričom už nezohral (alebo nestihol zohrať) takú normatívnu funkciu, aká by sa od neho právom očakávala. Zriedkavé sú aj preklady diel francúzskych osvietených klasicistov 18. storočia (k ojedinelým patrí iba Tablicov preklad Voltairovej *Henriady*)⁵³. Slovenská

klasicistická literatúra vo svojej počiatočnej fáze teda vzniká bez väčších stimulov v podobe prekladov z klasicistických literatúr, najmä (čo vyznieva paradoxne) bez výraznejšieho dotyku s francúzskou klasicistickou literatúrou, ktorá mala z hľadiska dejín tohto literárneho smeru výnimočné postavenie. Skutočnosť, že prekladovosť z francúzskej literatúry a jej bezprostredný estetický vplyv na rozvoj slovenského klasicizmu je (v porovnaní s úlohou nemeckej literatúry) pomerne malý, sa dá vysvetliť dvoma okolnosťami.

Obídenie normatívneho vplyvu francúzskeho klasicizmu (ktorý reprezentuje predovšetkým Boileauova poetika) v prvej fáze formovania obrodeneckej literatúry spôsobovala (a zároveň umožňovala) najmä spätosť nášho kultúrneho prostredia s latinskou školskou tradíciou a tradíciou latinského humanistického básnictva, ktorá určovala estetický vkus orientovaný primárne k latinským antickým zdrojom. Preto aj počiatky nášho klasicizmu sú skôr späté viac s antickými vzormi ako s francúzskymi klasicistickými „zákonodarcami“. I keď Boileau a jeho poetika, ako aj ďalšie klasicistické poetiky francúzskej, nemeckej či talianskej proveniencie boli iste známe⁵⁴ i prvej obrodeneckej generácii, v školskej praxi sa dávala prednosť predovšetkým Horatiovi a jeho listu *Ad Pisones* a básni *De arte poetica*, z ktorých vychádzali všetky neskoršie poetiky obdobia renesancie i klasicizmu a, samozrejme, i Boileau. Na túto skutočnosť poukázal už dávnejšie Jaroslav Ludvíkovský slovami na adresu obrodeneckých spisovateľov: „Pokud měli smysl pro teorii literárního krásna, nahradil jim všechny novější zákonodarce Boileauův pravzor a základ veškeré školské poetiky Horatius... Jako Horatius stačil nahradit Boileaua, tak klasikové, a to latinští klasikové, představovali příslušníkům starší generace vychované latinsky literární dokonalost samu“⁵⁵, čo v slovenskom prostredí dokazuje predovšetkým prekladová i vlastná tvorba Jána Hollého. O dominantnom postavení Horatia a jeho normatívnej funkcie v slovenskom klasicizme veľmi zreteľne vypovedá aj Tablicov preklad Boileauovej poetiky *Umění Básniřské* (1832). Nielenže v *Předmluve* spomína „Horáca“ ako jedného z prvých zákonodarcov básnického umenia a zhodnocuje jeho význam slovami: „nicméně však zasluhuje toho, aby se mu mladí básníři z paměti naučili“⁵⁶, ale dokonca poukazuje na to, že Boileauovi „Horác příležitosti k sepsání této poetiky podal, neliknoval sem se jeho básniřské předpisy s Horacovými pravidly srovnati, a ta místa, na která a kde Boileau ve svém spisu se ohledá, mladým našim básnířům v poznamenáních poukázati“⁵⁷. Celý preklad Boileauovej poetiky sa tak nesie v znamení hľadania paralely Boileau – Horatius (dokladom toho je početný poznámkový aparát prekladu), čo dokazuje, že Horatiovská autorita je naďalej vysoká⁵⁸ a prevyšuje i autoritu Boileauovu. Teda až do vyjdenia Tablicovho prekladu (ale dokca aj po ňom, zásluhou rozsiahleho poznámkového aparátu vzťahujúcemu sa k Horatiovi) je práve Horatius najvyššou autoritou v oblasti normatívnej poetiky (dokonca ešte i pre prvé básnické pokusy začínajúcich štúrovcov v druhej polovici 30. rokov).

Druhou príčinou absencie výraznejšieho vplyvu francúzskeho klasicizmu na rozvoj klasicizmu na Slovensku sú mimoliterárne skutočnosti. Prvá fáza slovenského národného obrodzenia, chronologicky totožná s prvou fázou slovenského klasicizmu (1780–1815), sa s výnimkou jedného desaťročia kryje s Francúzskou revolúciou a napoleonským obdobím (1789–1815). Je to obdobie, kedy Francúzsko „stráca svoje vedúce intelektuálne postavenie vo svete, ktoré dosiahlo v druhej polovici 18. storočia“⁵⁹ a Európa sa pred ním kultúrne a predovšetkým politicky zatvára, ba dokonca môžeme povedať, že zaznamenávame obdobie protifrancúzskeho „kultúrneho rasizmu“, ktorý nachádzal živnú pôdu najmä v nemeckých krajinách a zasiahol i habsburskú monarchiu⁶⁰. Súčasťou protifrancúzskeho kultúrneho ťaženia (ktoré sprevádzalo vojenské ťaženia protifrancúzskych koalícií) bolo aj odmietanie klasicizmu ako oficiálneho umeleckého smeru Napoleonovho cisárstva. Napoleon „favorizoval, chránil a podporoval klasicizmus. V istom zmysle to poukazovalo k revolučno-republikánskym zdrojom režimu, ktorý sa prikláňal v 80. a 90. rokoch 18. storočia v otázkach vkusu k starovekým klasikom, zatiaľ čo v politike jasne odkazoval k rímskemu

republikanizmu a aténskej demokracii⁶¹, teda k hodnotám pre konzervatívne európske krajiny neprijateľné. Ako protiváha ku klasicizmu sa v nemeckých krajinách v tomto období formuje romantická „opozícia“, ktorá hľadá estetické východiská a umelecké inšpirácie v hodnotách stredoveku. S týmito tendenciami prišli do kontaktu i slovenskí evanjelickí vzdelanci – neskorší obrodeneckí spisovatelia – študujúci v tých časoch na nemeckých univerzitách. Týmto politickými a kultúrnymi okolnosťami sa dá vysvetliť skutočnosť, prečo v ich prekladovej tvorbe nefigurujú práve predstavitelia francúzskeho klasicizmu (ktorých diela v tých časoch už existovali v početných nemeckých prekladoch, s ktorými iste prišli do kontaktu počas svojich štúdií v Nemecku⁶²), ale zväčša nemeckí autori (neraz i generačne výrazne starší), pod vplyvom ktorých dostávala aj ich pôvodná literárna tvorba viac rokokovo–sentimentálnejší a preromantický charakter. Svoju úlohu zohrávala i cenzúra, ktorá vytvárala prísnu kultúrnu selekciu – napríklad v roku 1805 zabránila vydaniu Tablicovho prekladu Voltairovej *Henriady*. Paradoxne preklady francúzskych klasicistov a osvietencov nadobúdajú zvýšenú intenzitu až v období romantizmu, hoci tu zasa, opäť paradoxne, absentujú výraznejšie preklady francúzskych romantikov. Mikuláš Dohnány preložil Moliérovu jednoaktovku *Le Mariage Forcé*, ktorá sa roku 1847 hrala v Levoči, Pavol Dobšinský preložil texty Fénelona a Rousseaua, Andrej Sládkovič začiatkom 40. rokov preložil časť Racinovej *Faidry* a pre potreby ochotníckeho divadla Voltairove hry *Sokrates*, *Smrť Caesara* a *Zaira*, ako aj Voltairovu báseň *O svobode*. V 40. rokoch vznikli aj preklady z La Fontaina a Bérangera⁶³.

Stručne naznačená analýza vzťahov slovenského literárneho spoločenstva v rámci súradníc užšieho stredoeurópskeho či širšieho európskeho kultúrneho priestoru, ako aj problematika umeleckého prekladu ako indikátora hodnôt i preferencií vo vzťahu k európskym kultúrnym prúdeniam, naznačila, že slovenská obrodenecká kultúra a literatúra na jednej strane pociťovala potrebu demonštrovať svoju otvorenosť svetu, no na strane druhej často upadala do vlastnej kultúrnej uzavretosti spôsobenej snahou chrániť vlastnú kultúrnu osobitosť a svojskosť. Ide o tradičnú dilemu slovenskej kultúry (hoci tu sme ju demonštrovali len na príklade jej obrodeneckej fázy), dilemu medzi jej otvorenou, kozmopolitnou koncepciou a provincionalizmom, napojeným na politické koncepcie krajného konzervativizmu a národoveckých fráz.

Poznámky

¹ Rožňayovým prekladom venuje pozornosť PRAŽÁK, Albert: *Slovenský predchodca českých macphersonov*. In: PRAŽÁK, Albert: *Z literárnych súvislostí*. Bratislava 1964, s. 18–30.

² *Geistliche Oden und Lieder* (1757) Christiana Fürchtegotta Gellerta (1715–1769) vyšli v preklade Samuela Čerňanského (1759–1809) pod názvom *Nábožné písně* (1783).

³ Palkovičovo autorstvo polemiky bolo v slovenskej literárnej histórii dlhší čas sporné. Otázky autorstva (s odkazmi na ďalšiu literatúru) sú analyzované v *Antológii literárnovedných textov obdobia národného obrodzenia*. Editori Hana Urbancová a Cyril Kraus. Bratislava 1982, s. 167, 169.

⁴ Polemika je tvorená recenziou Juraja Palkoviča *Nábožné písně, které v německém jazyku složil J. E. Gellert, někdy v Academii (rectius Akademii) Lipské učitel, pro jejich pak užitečnost v slovenčinu uvedl a k nim některé nové připojil Samuel Čerňanský cirk. ev. bátovské sl. b. kazatel...* *Novi ecclesiastico-scholastici Annales*, 1793, trimestre II, s. 89–94; Čerňanského odpoveďou na recenziu *Responsio ad recensionem versionis slavicae hymnorum Gellertianorum...* *Novi ecclesiastico-scholastici Annales*, 1793, trimestre III, s. 120–131 a odpoveďou Juraja Palkoviča *Novae observationes censoris*. *Novi ecclesiastico-scholastici Annales*, 1793, trimestre III, s. 132–140. Polemika je publikovaná v *Antológii literárnovedných textov obdobia národného obrodzenia*. Editori Hana Urbancová a Cyril Kraus. Bratislava 1982, s. 45–56, 167–169.

⁵ KÁŠA, Peter: *Medzi estetikou a ideológiou. Literárnohistorické a komparatistické štúdie*. Prešov 2001, s. 19.

⁶ Tejto problematike sa podrobnejšie venuje štúdia VOJTECH, Miloslav: *Čeština ako literárny jazyk na Slovensku v období národného obrodzenia*. Česká literatura, 51, 2003, č. 4, najmä s. 409–411.

⁷ Túto problematiku podrobne reflektuje monografia GÁFRIKOVÁ, Gizela a kol.: *Pannonia docta. Učená Panónia*. Bratislava 2003.

⁸ Preklad je doplnený predhovorom prekladateľa Michala Semiana (1741–1812) *Předmluva uherského spisovatele a slovenského překladatele v jedno vzatá*, ktorý dokumentuje súdobé teoretické názory na chápanie prozaických žánrových útvarov a zároveň predstavuje dôležitý príklad teoretického uvažovania o preklade v prvej fáze národného obrodzenia.

⁹ PRAŽÁK, Albert: *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých*. Praha 1932, s. 286. Albert Pražák tu podrobnejšie vyratáva aj preklady, ktoré vznikli v 50. – 70. rokoch 19. storočia, no ktoré boli podľa jeho hodnotenia „velmi náhodné a někdy i druhořadé, takže se jimi slovenská literatura nijak zvlášť neobohatila“ (s. 287).

¹⁰ BEDNÁROVÁ-KENÍŽOVÁ, Katarína: *Miesto a funkcia prekladu v kultúre národa. Metodologické poznámky k dejinám prekladu*. In: *K otázkam teórie a dejinám prekladu na Slovensku II*. Bratislava 1994, s. 12.

¹¹ Istý náznak prelomenia tejto animozity vidíme v 70. rokoch 19. storočia v poézii Kolomana Banšella a v básnickom diele Pavla Országha Hviezdoslava, ktorý sa otvorene hlásil k básnickemu odkazu S. Petöfiho a J. Aranya, ktorých aj prekladal (HVIEZDOSLAV, P. O: *Preklady z maďarských básnikov*. Zbrané spisy, zv. 15, 1931).

¹² Na túto paralelu poukázal už VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury II*. Praha 1951, s. 473.

¹³ KÁŠA, Peter: *Medzi estetikou a ideológiou. Literárnohistorické a komparatistické štúdie*. Prešov 2001, s. 20.

¹⁴ Tieto preklady podrobnejšie rekapituluje Jozef Felix v štúdiu *Slovenský preklad v perspektíve histórie a dneška*. In: FELIX, Jozef: *Literárne križovatky*. Bratislava 1991, s. 254–294.

¹⁵ KOLLÁR, Ján: *O literárnej vzájomnosti*. Bratislava 1954, s. 148.

¹⁶ FELIX, Jozef: c. d., s. 283–284.

¹⁷ Samuel Rožnay vydal zbierku českých prekladov *Písneň Anakreonovi z řeckého přeložené* (Praha 1812), ktorá okrem dominujúcich Anakreontových textov obsahuje aj preklady iných gréckych básnikov (Bion, Mimnermos, Sapfó, Tyrtaios, Bakchylides), preložil časť Vergiliovej *Eneidy* (Týdenník 1812), 22. spev Homérovej *Iliady* *Zabití Hektora* (Týdenník 1816), z Teokrytovho *Idylionu* preložil spev *Kyklops* (Týdenník 1817), Kollárovým pričinením vydal preklad Homérovi pripisovanej *Batrachomyomachie* (Kvety 1834); Juraj Palkovič preložil prvý spev Homérovej *Iliady* (*Muza ze slovenských hor*, 1801) a Pavol Jozef Šafárik preložil Aristofanove *Oblaky* (Časopis Českého musea 1830).

¹⁸ Z ďalších nemeckých autorov, ktorí inšpiratívne pôsobili na vznik Doležalovej skladby, je potrebné spomenúť Klopstockovu manželku Margarete a jej biblickú hru *Der Tod Abels* (Ábelova smrť, 1759) a Albrechta von Hallera (1708–1777) a jeho básne *Über den Ursprung des Übels* (O pôvode zla) a *Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben* (Myšlienky o rozume, poverách a neuveriteľnostiach). Podrobnú komparatívnu analýzu vzťahov A. Doležala k uvedeným autorom podáva ČAPEK, Jan Blahoslav: *Augustin Doležal a jeho Tragoedia. K 140. výročí jeho hlavného díla*, Praha 1931, s. 35–67.

¹⁹ VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury*. Praha 1951, s. 300.

²⁰ Motto znie: „Gesänge des höhern Flugs / In dem Lautmaße der Natur“ (v preklade: „Spevy vyššieho vzletu podľa prirodzenej zvukovej miery“).

²¹ Tablic Miltona niekoľkokrát spomína aj vo svojich vlastných básnických textoch. Podrobnejšie sa tejto problematike venuje monografia VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k romantizmu. Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1780–1840*. Bratislava 2003, s. 118–120.

²² TABLIC, Bohuslav: *Poezye IV*. Vacov 1812, s. 108–109. Okrem toho Zachariä svojou antológiou nemeckých básnikov 16. storočia *Fabeln und Erzählungen in Burkard Waldis' Manier* (1771) pravdepodobne inšpiroval Bohuslava Tablica k zostaveniu antológie *Slovenští veršovci* (I, 1803; II, 1809).

²³ August Kotzebue bol v našom kultúrnom prostredí oveľa populárnejší ako dramatik, jeho divadelné hry patrili k obľúbenému repertoáru slovenských ochotníckych divadelných scén.

²⁴ Presný výpočet a názvy prekladov týchto autorov uvádza BRTÁŇ, Rudo: *Bohuslav Tablic (1769–1832). Život a dielo*. Bratislava 1974, reg.

²⁵ PALKOVIČ, Juraj: *Muza ze slovenských hor. Svazek první*. Vacov 1801, s. 26–27. Voss bol Palkovičovi blízky aj ako prekladateľ. Jeho preklady Homéra z rokov 1781 a 1793 inšpirovali Juraja Palkoviča k prekladu prvého spevu Homérovej *Iliady*, ktorý zaradil do *Muzy ze slovenských hor*.

²⁶ Tamže, s. 17–20.

²⁷ Podrobne sa tejto otázke venuje VODIČKA, Felix: *Počátky krásné prózy novočeské*. Praha 1948, s. 149–151.

²⁸ Šafárik sa Bürgerom inšpiroval nie len vo svojej baladickéj tvorbe (tvorivo využil typ verša Bürgerovej Lenory), ale z Bürgera aj prekladal (básne *Píseň* a *Lenoch* publikované v zbierke *Tatranská múza s lyrrou slovanskou*, 1814).

²⁹ Zo slovenských autorov romantickej generácie Bürgera prekladal Bohuslav Nosák-Nezabudov (preklad Lenory z roku 1867).

³⁰ PRAŽÁK, Albert: *Z literárných súvislostí*. Bratislava 1964, s. 32.

³¹ Tamže, s. 33.

³² Podrobnejšie Tamže, s. 35–47. A. Pražák cituje aj znenia preložených piesní.

³³ V Pražákovej štúdii je uvedená aj detailná analýza a bibliografia prekladov.

³⁴ ŠTÚR, Ludevít: *O národných písních a pověstech plemen slovanských*. Novočeská bibliothéka, číslo XVI. Praha 1853, s. 17.

³⁵ Básne sú súborne publikované vo vydani ŠAFAŘÍK, Pavel Josef: *Básnické spisy*. Vydal Jan Vilikovský. Bratislava 1938.

³⁶ Zo Schillerových hier bola na našom území ale najznámejšia (napriek tomu, že nebola v tom čase ešte preložená) predovšetkým jeho hra s ostrým protityranským nábojom *Zbojníci* (inscenovali ju nemecké kočovné spoločnosti už v roku 1814 v Smolníku a neskôr v roku 1827 v Levoči). Jej vplyv nachádzame v známej scéne stretnutia študentov so zbojníkmi v Chalupkovom *Kocúrkove* (1830) a v hre Štefana Petruša *Rajnoha, zbojnícky hajtmánaneb Začiatkové Černo-hrončanských Handlou* (1823)

³⁷ Prvotiny pěkných umění 1817, č. 2 a 3, s. 13–16.

³⁸ História tohto Tablicovho prekladu siaha už do roku 1803, kedy publikoval separátnu príležitostnú báseň *Popelu Mnohovážné... Alžběty Brodské... Pavla Mayera, Sv. Kr. Města Skalice Perceptora úpřímné Manželce... oBěTováno*, do ktorej zaradil 10 veršov z Youngovej *Tretej noci*³⁸. V tendencii ozvlášťňovať príležitostné valedikcie úryvkami z Youngových *Plačov* Bohuslav Tablic pokračoval aj neskôr. Do *Elegie na smrt D. P. Pavla Ježoviče...* (1804) zaradil ďalších 12 veršov z *Tretej noci*, ktoré sú uvedené titulom *D. Eduard Jung v svých Pláčích, Nocí III*.

³⁹ Niekoľko úryvkov preložil František Palacký a publikoval ich v *Prvotinách pěkných umění* 1817, č. 27 a 28, o rozsiahlejší preklad sa pokúšal Matěj Milota Zdirad Polák (preklad zostal v rukopise), neskôr niektoré časti preložil František Ladislav Čelakovský v roku 1826 (Poutník, 2. zv.) a knižný preklad „Ossianových básní“ vydal v roku 1827 Josef Hollmann.

⁴⁰ Citované podľa vydania KOLLÁR, Ján: *Pamäti z mladších rokov života*. Bratislava 1997, s. 169.

⁴¹ Felix Vodička upozorňuje na prácu poľského historika M. Szykowskeho (*Polská účast v českém národním obrození II*, Praha 1935, s. 312).

⁴² KOLLÁR, Ján: *Pamäti z mladších rokov života*. Bratislava 1997, s. 109.

⁴³ Podrobnejšie sa tejto problematike ako aj prekladom z anglickej literatúry venuje monografia VOJTECH, Miloslav: *Od baroka k romantizmu. Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1780–1840*. Bratislava 2003, kapitola *Genéza slovenského básnického preromantizmu*, s. 113–135.

⁴⁴ ČÚZY, Ladislav: *Literárnoestetické koncepcia Jána Kollára a formovanie myslenia o literatúre v štúrovskom období*. Slovenská literatúra, 32, 1985, č. 3, s. 226.

⁴⁵ KOLLÁR, Ján: *O literárnej vzájomnosti*. Bratislava 1954, s. 148–148.

⁴⁶ HEGEDÚSOVÁ, Zuzana: *Putovanie mladého lorda strasťami a slasťami života*. In: BYRON, George Gordon: *Putovanie Childa Harolda*. Bratislava 1988, s. 224.

⁴⁷ Preklady postupne vyšli tlačou až v priebehu 60. a 70. rokov 19. storočia: Dobšinského preklad Byronovho *Mazeppu* bol publikovaný v almanachu Lipa v roku 1862, pieseň *Vysoké hradby* z III. spevu *Childe Harolda* preložená Mikulášom Dohnánym vyšla v Lipe 1864, preklady Bohuslava Nosáka Nezabudova boli publikované v 70. rokoch: *Childe Harold, pieseň na rozlúčku*, z I. spevu (Orol 1870, č. 8), báseň *Tma* (Orol 1872, č. 7).

⁴⁸ FELIX, Jozef: *Literárne križovatky*. Bratislava 1991, s. 289. Felix k tomuto problému dodáva, že „ak sa totiž do roku 1848 udržala... určitá rovnováha medzi tzv. kozmopolitizmom a národovectvom, po tomto dátume sa táto rovnováha narušila v prospech tzv. národovectva a rozšírila sa teória o úpadkovom Západe“ (s. 292).

⁴⁹ ŠTÚR, Ludevít: *O národných písních a pověstech plemen slovanských*. Novočeská bibliothéka, číslo XVI. Praha 1853, s. 18.

⁵⁰ FELIX, Jozef: c. d., s. 293.

⁵¹ Frekventovanejšie sú preklady francúzskych próz zábavného charakteru: Alexander Kubíni (1751–1799) preložil Fenelonovho *Telemacha* (*Případnosti Telemacha, otce svého Uliisea po moři a zemi hledajícího*, 1796) a Marmontelovho *Bélisaira* (preklady cenzúra nepovolila vydať a zostali len v rukopisoch), Fenelonovho *Telemacha* rukopisne preložil aj Alexander Nozdrovický (*Příbehy Telemacha, syna Ulyseea*, 1778). Preklady (napriek rukopisnému charakteru) sú dokladom estetického vkusu, ktorý prevládal pri formovaní novodobej slovenskej beletrie.

⁵² Tablicov preklad vychádza oneskorene až po jeho smrti, hoci bol hotový už v roku 1827, ako o tom hovorí *Předmluva* (TABLIC, Bohuslav: *Umění básnické...* Budín 1832, *Předmluva*, s. 4).

⁵³ Preklad nebol na zásah cenzúry publikovaný. Rukopis prekladu, ktorý vznikol v prvých rokoch 19. storočia, zrejme pred rokom 1805, je nezvestný.

⁵⁴ Zoznam týchto poetík vyratúva Bohuslav Tablic v *Předmluve* k prekladu Boileauovej poetiky. TABLIC, Bohuslav: c. d., s. 3.

⁵⁵ LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav: *Dobrovského klasická humanita*. Spisy Filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě, XII, 1933, s. 24–25.

⁵⁶ TABLIC, Bohuslav: c. d., s. 3.

⁵⁷ Tamže, s. 4.

⁵⁸ To, že Horatiova autorita bola u nás vysoká, dokazujú napríklad preklady z Horatia od Michala Godru – *Opera Poetica. Exercitia prosodica Michaelis Godra... Latina et Slavica*. Banská Štiavnica 1818 a *O kunšte básniřském* (preklad vznikol v rokoch 1822–1827). Porov. BRTÁŇ, Rudo: *Bohuslav Tablic (1769–1832). Život a dielo*. Bratislava 1974, s. 271.

⁵⁹ JOHNSON, Paul: *Zrození moderní doby. Devatenácté století*. Praha 1998, s. 118.

⁶⁰ Prejavom týchto postojov v slovenskej obrodeneckej kultúre sú napríklad protifrancúzske epigramy Jozefa Ignáca Bajzu (napríklad *Francúsum králo-vraždníkem*), báseň Bohuslava Tablica *Smrt Ludvíka XVI. Krále Francouzského* (*Poezye I*, Vacov 1806, s. 39–42), výstražné kázne Michala Institorisa Mošovského a výstražné verše popredného predstaviteľa Malohontskej učenej spoločnosti Mateja Holku ale aj početné preklady: predovšetkým Tablicov preklad diela nemeckého odporcu Francúzskej revolúcie J. Jacoba Spaldinga *Určení člověka* (1820), problematiky revolúcie sa Bohuslav Tablic dotkol aj v predhovore k prekladu knihy Jana Augusta Hermesa *Kniha zpovědní, obsahující v sobě Nábožná přemýšlování, Modlitby a Písně...* (1800).

⁶¹ JOHNSON, Paul: c. d., s. 119.

⁶² O tom, že francúzska literatúra nie je literatúrou neznámou nachádzame dôkaz v Tablicovej básni *Svobodné volení* (*Poezye I*, 1806) v pasáži opisujúcej ideálnu knižnicu, v ktorej autor z francúzskych spisovateľov spomína Voltaira a Rousseaua, Ján Kollár v *Pamätiach z mladších rokov života* spomína, že si všímal francúzskych autorov Fénelona, Rousseaua, Bayleho, Diderota, Marivauxa a i.

⁶³ Podrob. FELIX, J.: c. d., s. 291.

Štúdia vznikla v rámci Grantu Univerzity Komenského UK/56/2004 „Teoretické myslenie o literatúre na Slovensku od osvietenstva po pozitivizmus“.

Ján ZAMBOR

O poetike Novomeského Nedele a Romboidu

Nedela

„Veci i vecičky sveta“

Ako svedčí hneď krátka báseň *Poézia*, akési motto knižného debutu Laca Novomeského (1904–1976) *Nedela* (1927), básnik sa programovo usiluje o „novú krásu poézie“. Podľa tejto básne uňho pôjde o poéziu uvitú ako veniec z „mnohých vecí“ zvláštneho života, „na ktoré človek nezlorečí“. Autor akoby prijímal poetistickú koncepciu poézie. S poetizmom sú básne Novomeského prvotiny viacerými nitkami spojené, vyrastajú z potreby šťastia jednotlivca, ale nie je to felicitná poézia, naopak, jeho báseň hovorí „smutne o radosti“, stáva sa „baladou o šťastí“. V jej základe je teda paradox, ako je paradoxná súčasná prítomnosť určujúcich smerových intencií v nej, proletárskej poézie a poetizmu. V Novomeského veršoch je aj nadľahčenosť, hravosť, hedonizmus, ale najmä ťarcha života ľudí z najnižšej vrstvy. Básnik v jednom významnom tematickom rozmere tejto knihy autentickej problémovej mestskej proletárskej poézie cez avantgardnú prizmu autora, ktorý bol už vtedy výraznou básnickou osobnosťou, približuje sklamané sny jednoduchých žien vrátane prostitútok. Pritom ženským postavám na autenticite pridáva, keď sú s lyrickým subjektom v intímnom vzťahu. Napriek niektorým veršom s konvenčnejším vyznením („Paláce / majú porátané dni...“, *Mesto*; „Brucháč akýsi vrávorí: / – Možno tu žiť, len treba chcieť. –“, *Jar*), sympatická je neschematickosť Novomeského sociálnej poézie. Napríklad vo *Veršoch z cudzieho mesta* nijako neidealizuje „robotníka od Champagne“, ktorého dievča sa páči lyrickému subjektu básne: robotníkov dlane sú hroziace, „divoké / a kruté, / kruté, / kruté“.

Pozornosť veciam, o ktorých autor píše v motte zbierky, manifestuje aj v *Básni*; ako svoju prednosť hodnú chvály vyzdvihuje lásku k „veciam i vecičkám sveta“. Zameranosť na veci má v autorovej tvorbe viac rozmerov. Je to programová orientácia na pozemský svet v jeho mnohotvárnosti, ustavične preukazovaná spolupatričnosť s mnohotvárnosťou života: „Vo vlaku / je vecí mnoho, ako stromov v lese: / vojaci, slúžky, dvere, v okne hrad; / zdá sa ti: vlak tak mnoho vecí neunesie / a musí – musí ťarchou pozasť“ (*Vo vlaku*). Úsilie o zachytenie mnohotvárnosti sveta má apollinairovské črty, ktoré sa okrem iného prejavujú v geografickej polypriestorovosti či priestorovej simultánnosti (o „simultánnom chápaní priestoru“ v básni *Verše z cudzieho mesta* písal Bagin, 1978, s. 62). Novomeský je od začiatku básnik reflektujúci celý svet. Ani neskôr, v čase rozdeleného sveta, keď sa o Západe malo hovoriť iba kriticky, nevylúčil zo svojej poézie záujem o celý svet a o človeka v ňom.

Poézia *Nedele* sa zakladá na silnej epickej zložke, na prítomnosti každodennej životnej empirie v básni, na konkrétnej časopriestorovej situovanosti, ktorá je jedným z indikátorov civilnosti autorovej tvorby: „Údery hodín skončili siedmy deň – / z pondelka začnem zase hľadať / svoj krásny detský sen“ (*Noc*).

Už v *Nedeli* môžeme sledovať Novomeského avantgardný posun od JA k veciam. Niekedy sa dostáva k slovu optika vecí súvisiaca s metonymickým spôsobom vyjadrenia, postup, ktorý autor v ďalšej tvorbe rozvinie. V básni *Noc* takto priblíži chladnú zvecnenosť vzťahu medzi mužským lyrickým subjektom a prostitútkou:

*Hodvábny vankúš vôňou vlasov dýcha
a krivý úsmev slečny Vandy nezmení
ten dych, tak strašne,
strašne studený.*

Zastretá lampa na veci sa smeje

*a chladnosť vecí chladného host'a
nerozohreje.*

*A veci z vecí sú mi tak dávno známe
jak telo slečny Vandy*

*z mramoru vytesané,
ktoré je večne milované,
a predsa lásku nepozná.*

Antropomorfizované motívy vankúša a lampy anticipujú obraz slečny Vandy. Podobne v básni anticipujú jej obraz antropomorfizované motívy hviezd, mesiaca a večera: „Hviezdy sú svieže, mesiac ukonaný / a večer kráča neistými krokmi“. Vlastnosti prírodného sa vzápätí už priamo vzťahujú na ľudské: „To nie sú hviezdy svieže, / to nie je mesiac vekom ukonaný, / to slečne Vande som tak blízky, známy, / to slečna Vanda je mi blízka, známa, / večer je svieža / a ráno / na smrť ukonaná.“

Pre Novomeského tvarovanie motívu prostitútky je príznačné, že k nej nezaújal moralizátorský, ale ľudský, empatický postoj.

Báseň má aj drastické expresionistické rozmery; klasicky expresionistickým obrazom je verš „výkrikom strašným trochu lásky pýta“.

Oproti symbolistickej poézii, kde sa veci či vecnosť zahmlievali (porov. Zambor, 1998, s. 12), vidíme u Novomeského posun k ich jasnej kontúrovanosti. Osobitne sa to prejavuje v určitosti konkrét v autorovej poézii (azda najfrapantnejším príkladom za všetky z básne *Noc* je „tuba salvazánu“).

Orientácia na veci, vecnosť, konkrétnosť a civilnosť je charakteristická aj pre Novomeského obraznosť. V *Básni* hneď na začiatku sledujeme, že súčasťou pomenovacieho aktu je skonkrétňovanie abstraktného, v danom prípade kategórie času. Naturifikačným a reifikáčnym prirovnaním sa skonkrétňuje čas ako všeobecná kategória a čas roka, ktorý je rokom autorovho narodenia: „Čas letí / jak vtáci nedozerní. // 1904 – / na rok ten zabudol som / jak na svoj dáždňík čierny / v Café Union“. Obrazný člen prirovnania prináša novú informatívnosť, do Novomeského básne ním vstupuje svet prírody a svet mesta a modernej civilizácie (v tomto prípade aj kaviareň s exotickým názvom).

Častým štylistickým indikátorom vecnosti v Novomeského poézii je výpočet, ktorý sa tiež objavuje už v *Nedeli* (*Vo vlaku*).

Inkoherentná tematická výstavba

Z kompozičných princípov je pre Novomeského už v prvej zbierke charakteristický princíp kontrastu a paradoxu. V *Nedeli* sa čiastočne začína uplatňovať princíp inkoherentnej tematickej výstavby inšpirovaný apollinairovskou poéziou a filmovou montážou. Niekedy autor juxtaponuje tematicky disparátne pôsobiace segmenty, hoci pri pozornejšom pohľade zistíme, že vznikli asociačnou cestou, teda je medzi nimi isté spojo, ako napríklad v záverečnom odseku básne *10. IX. 1920*, kde dva tematické segmenty spája motív listu: „Štrajk hýbe Britániou, / písal mi M. C. Biss. / Od milej mäkkých, drobných dlaní / tak čakám na dopis“.

Uvedomenie si tohto postupu je dôležité pre významovú interpretáciu Novomeského poézie. Umožňuje napríklad vidieť významovú spojitosť medzi týmito dvojveršovými odsekmi: „Snáď 19 ráz opadali kvety, / kým chlapec vravieť začal. // Úžasná sila sveta nezastaná / z detského pozdravenia“ (*Báseň*). Sloveso „vravieť“ čítame ako básnický vravieť a toto básnické prevrvenie má charakter „detského pozdravenia“. Už na začiatku *Nedele* sa teda stretáme s Novomeského charakteristickým gestom elementárnej sociability, hoci zastretým krutým poznaním. Chápanie poézie ako prívetivého, ústretového slova, ako

pozdravu, ktoré sa neskôr modifikuje najmä na pozdrav „dobrý deň“, sa teda objavuje už na začiatku autorovej básnickej cesty. Poézia ako pozdrav, v tejto básni ešte detský, sa uplatňuje napriek vedomiu, že pred ním „úžasná sila sveta nezastená“. V tej istej básni to autor vyjadril aj veršami „Tá pieseň chlapca / podobu sveta nezmenila“. To však neznamená, že básnik sa vzdáva sna o ľudskom šťastí a sna o premene sveta, takého charakteristického pre avantgardu.

Geometrizmus

Už v *Nedeli* sa najmä v štyroch básňach, v *Kruhoch*, v *Balade o šťastí*, v druhej časti *Slôh o Kláre* a v *Dvoch baladách* objavuje geometrizmus ako charakteristický výstavbový princíp Novomeského poézie („obrysovú podobnosť vecí“ v tvorbe tohto autora skúmal Kochol, 1964 a v *Romboide* čiastočne Šmatlák, 1967, s. 142–145). V prvej zbierke básnik pracuje s predstavami kruhu, polkruhu, gule, kužeľa či jednoducho oblého tvaru. Podobu kruhu má už v motte zbierky veniec z vecí, z ktorých básnik „tvorí novú krásu poézie“. Autor tým predznačuje význam tohto geometrického tvaru vo svojej básnickej tvorbe. Motív venca v rozličných významoch a obrazných konkretizáciách bude v jeho poézii častý.

V básni *Kruhy*, v ktorej je rovnako dôležitá významovo paradoxná výstavba, je súčasne stavebne relevantná vizuálna geometrická podobnosť objektov, „tieňových čiernych kruhov“, ktoré kreslí „lampa nad chodníkom“, a kruhov pod očami, ktoré „kreslí“ „tma noci“. Pritom prvé anticipuje druhé. Lampa aj tma noci sú personifikované („kreslia“). *Kruhy* pod očami sa vytvárajú ľudom, ktorí v noci bdejú. Báseň sa vyznačuje premyslenou stavebnosťou a nezvyčajnou hutnosťou.

V *Balade o šťastí* sa ako výstavbový princíp uplatňuje polkruhovú podobnosť: „železná podkova šťastia“ nad dverami – „železné šťastie“, ktoré „spadlo z kopýt koní“ – „kosáčik“ – „zelená podkova šťastia“ pod očami. Kontrast železnej podkovy šťastia nad dverami a zelenej podkovy pod očami sa zvyrazňuje zvukovou podobnosťou slov železnú a zelenú. Kontrast je aj medzi vitálnou červenou a belasou farbou v chromatických naturifikačných metaforách na začiatku básne („Slepý mak v lícach kryla, / nevädzu v očiach mala“) a zelenou v chromatickom oxymore naplnenom trpkou iróniou „zelená podková šťastia“ pod očami na konci básne. Oblúk baladického príbehu jednej ženy sa stavebne utvára geometricky a chromaticky.

Slohy o Kláre sú vystavané na asociačnom rozvíjaní kontextu na základe aktualizácie rozdielneho významu pomenovania (gaštan pečený – gaštanové vlasy) a na tvarovej geometrickej podobnosti objektov v priamom a prenesenom význame („tvrdé gule zo slonovej kosti“ – „mäkké gule prs“).

V *Dvoch baladách* kuželovitý alebo oblý tvar spája dôležité predmety: zvony, hruda, rov, „mŕtve... rady pohárov“.

Veršová výstavba

Uvoľnenosť koherentnej tematickej výstavby má na veršovej a strofickej rovine paralelu v dekanonizácii tradičného pravidelného rytmu, rýmu a strofickosti (o Novomeského rytmickej dekanonizácii v kontexte slovenskej poézie 20. storočia porov. Zambor, 1983). Stroficky pravidelnou (pravda, nekonvenčnou) básňou je iba *10. IX. 1926*, v iných stroficky organizovaných básňach sa pravidelnosť naruša. V rade básní namiesto strof nastupujú voľné odseky. Autor opúšťa princíp izosylabizmu veršov i jednotného tonického usporiadania. Rytmicke integrujúcim činiteľom nie je pravidelná jambická štruktúracia, ale jambická tendencia, niekedy výrazne oslabená. Rytmické tvarovanie básne nadobúda podobu voľnej práce s tradičnými rytmotvornými činiteľmi sylabotonickej poézie v záujme konotačného významového nuansovania textu. Niektoré básne *Nedele* nadobúdajú polyrytmický ráz.

Titulná báseň *Nedela* je výnimočne daktylská; aj tá však nie je tonicky celkom pravidelná, daktylský tok sa v nej ojedinele spestruje trochejským taktom. Jej dlhý verš

a združený rým nadväzuje na Apollinairovo *Pásmo*, s ktorým báseň, ako sa o tom viac ráz písalo, súvisí aj žánrovo, i na jeho český transfer Wolkerov *Svatý Kopeček* (porov. Turčány, 1975, s. 178–179).

Nová rytmická, rýmová a odseková organizácia sa predstavuje už v *Básni*. Odseky tu majú rozličný počet veršov. Jednotlivé verše sú rôznoslabičné, striedajú sa v rozmedzí od trojslabičného po jedenásťslabичný. Jambický spád narúša trochejský verš („v Café Union“), daktylotrochejský („Na svete boli silní i slabí“) a daktylské verše s posledným taktom zvyčajne trochejským („zošitý krásnymi mosty, / a černocho černošku miloval / na Brehu slonovej kosti“, „veci i vecičky sveta“).

Rým je nepravidelný, obyčajne viacnásobný, výrazne dekanonizovaný. V rýmových zoskupeniach sa popri eufonicky presných rýmoch konfrontujú rýmové členy s eufonickou nepresnosťou rozličného druhu a asonancie (letí – nedozerní – čierny, z Betlehema – žena, letí – nedozerní – kvety, slabí – mrakodrapy – Paríž, mosty – kosti – Moskve, chleba – treba – nedá – predsa – sveta, chlapca – zdá sa). Celkom netradične vstupuje do rýmovej trojice pomenovanie Moskve, kde je nepresnosť aj v koncovej samohláske; tento typ dekanonizovaného rýmu autor na tomto mieste nepoužil náhodne – je charakteristický pre poéziu ruskej moderny (porov. napr. Gasparov, 2001, s. 59). Ešte voľnejšie a skryto do rýmových vzťahov ako dekanonizovaný rýmový člen vstupuje rok 1904: 1904 (tisícdeväťstoštyri) – kryla – porodila. Ojedinelá je prízvuková nepresnosť v rýme: zabudol som – Union – v roku tom (prvý člen rýmovej trojice vo vzťahu k nasledujúcim dvom). Rýmová dekanonizácia literárnohistoricky súvisí najmä s Apollinairovým *Pásmom*, presnejšie s jeho Čapkovým prekladom do češtiny, a s českým apollinairovským, najmä poetistickým kontextom. Na ne sa viaže aj zapájanie exotického či nezvyčajného pomenovania do rýmového postavenia, ktoré je zdrojom rýmovej inovácie a poukazuje na zdôraznenú významovú funkciu rýmu, na „spríbuzňovanie“ na prvý pohľad disparátnych javov (porov. Turčány, 1975, s. 177 a n.). Z básní zbierky na to možno uviesť najmä tieto príklady: Biss – na dopis (10. IX. 1926), o ňu – Odeonu, máme – Jokohame, de Paris – ostali, Ria-Rai – vína daj, dlane – od Champagne (Verše z cudzieho mesta), fis / dis / cis – syfilis, ranu – salvarzán (Noc), chová – Gilbertová, malú – veronálu (*Slúžka*), apača – nepáčia, apača – zapáčia (*Rendezvous*).

Dekanonizácia pravidelnej sylabotonickej básne sa v *Nedeli* spája aj s rôznorodou dynamizáciou jej grafického obrazu; v rámci neho autor parciálne využíva postup založený na rozpise verša ako rytmického celku do viacerých riadkov a schodíkovú grafickú podobu verša.

Romboid

Konštruktivizmus

Väčšinu básní Novomeského druhej zbierky *Romboid* (1932) charakterizuje vypäté tvárne úsilie zamerané na vytvorenie básne štruktúrovanej podľa nových stavebných princípov a nadobúdajúcej platnosť relatívne samostatného umeleckého objektu. Zameranosť na samo tvarovanie básne je taká výrazná, že automaticky vzbudzuje príjemcovu pozornosť. Toto tvarovanie je neodmysliteľné od podnetov avantgardného výtvarného umenia.

V súvislosti s vymedzením Novomeského poézie sa objavujú pojmy proletárska poézia, poetizmus a konštruktivizmus. Z hľadiska výstavbových princípov, ako na to upozornil Miroslav Červenka (1964), sa najmä od básnikovej druhej zbierky *Romboid* kľúčovým stane posledný z nich. Ako uvádza tento autor, „mezi pojmy, označující nové formy a cíle moderního umění, figuruje v Devětsílu vedle ‚poetismu‘ velmi výrazně i pojem ‚konstruktivismus‘“. Kým prvý „zdůrazňuje slobodnou hru fantazie, asociativní spojování psychologických stavů a polytematičnost“, druhý „obsahuje program přesné funkční

zámernosti, metodickosti tvůrčího postupu a puristického tvaru“ (s. 73). Hoci Červenka azda až minimalizuje prítomnosť poetizmu u Novomeského, básnikov prínos (aj na pozadí poézie českej avantgardy) optimálne vidí v tom, že autor „se se zdarem pokusil o vtělení konstruktivistických principů do básnického tvaru“, pričom „oporou uměleckého experimentu“ básnika sa stal „byťostný racionalismus“ (s. 73). Presná stavebnosť a racionalizmus sú všeobecnými atribútmi konštruktivismu. Novomeský „vytváří báseň jako svéprávný útvar, který má svůj vlastní lyrický prostor a řád. Asociace jednou fixovaná nemizí ve spršce nových a nových nápadů, ale vytváří osu významového pohybu v básni (...). Střídmost a ekonomie, takto podmíněná, nemá za cíl jen básnickou zkratku a významovou kondenzaci, směřuje také k přehlednosti, obnažení pozičních vztahů, tektonice vpravdě architektonické“ (s. 75).

Pojem konštruktivismus sa vo výtvarnom umení nepoužíva jednotne (Chilvers, 2001, s. 186–188). Stretávame sa s jeho chápaním ako ekvivalentu geometrickej abstrakcie, ktorý charakterizuje konštruktívny postoj, vzdŕaľujúci ho chaosu, úzkosti, subjektivismu a problémom sveta a zameriavajúci sa na afirmatívnosť, na úsilie zmeniť svet prostredníctvom harmónie. Popri historickom konštruktivizme sa vydeľuje súčasný konštruktivismus (Caleman-ová, 1991, s. 17–18).

Geometrizmus u Novomeského neznamena elimináciu predmetov, ako je to v abstraktnom geometrizme výtvarného konštruktivismu. Je konštruktívnym premáhaním chaosu i tvarovej amorfnosti, ale nevzdŕaľuje sa reálnym problémom sveta.

Výrazná je tak ruská (sovietska) podoba konštruktivismu, ktorý chcel byť užitočný novej spoločnosti po roku 1917, a západná, odmietajúca slúžiť sociálnym cieľom a zameriavajúca sa na ciele duchovné. Ak by sme prijali široké chápanie konštruktivismu a zaradili doň aj suprematizmus Kazimira Maleviča s duchovnými i sociálnymi aspiráciami, táto veta by neplatila.

O príslušníkoch DAVu, ku ktorým patril Novomeský, ako o tvorcoch zaujatých konštruktivismom, písal Ilja Erenburg (1966, s. 6).

V Novomeského článku *Prepáči mi Martin Rázus...* z roku 1925 je kladná zmienka o maďarskom avantgardnom básnikovi a výtvarnom konštruktivistovi Lajosovi Kassákovi: „Viedeň: Kassák a ostatní aktivisti ospravedlňujú tvorivú impotenciu Maďarska“ (Novomeský: *Dielo I*, 1984, s. 68). Kunshistorik Tomáš Štrauss o konštruktivistickej poetike tohto autora píše: „V analyzujúcej čistote kresby, vydeľujúcej z neprehľadného (a náhodného) sveta vecí a tvarov ich základnú funkčnú osnovu, zmysel a štruktúru, a to v tej jasnosti a vizionárskej intenzite, že predložený obraz nemožno už v ďalšom považovať za analýzu reálne existujúceho, ale skôr za projekt síce doposiaľ neuskutočneného, ale možného a maximálneho, nachádza Kassák svoje aktívne a aktivizujúce ľudské, svetonázorové a estetické sebauskutočnenie. // Revolučné zdroje tohto revolučného prevratu vidí Kassák vo výtvarnej oblasti v estetike kubizmu“ (2003, s. 65–66).

Kubizmus so svojím iniciátorským významom pre avantgardu sa stal „podstatnou zložkou

rozličných smerov“ (Chilvers, s. 204) vrátane konštruktivismu. Niektorí autori hovoria nielen o výtvarnom, ale aj o básnickom kubizme, pod ktorým majú na mysli francúzskych básnikov z Apollinairovho okruhu. Antonio Blanch píše: „Básnici ‚novej estetiky‘ alebo ‚kubistickí básnici‘ sa usilovali vytvárať predovšetkým poéziu stavebnejšiu, a to nie podľa pravidiel už známych, ale tvorbou nových štruktúr. Báseň sa teda mení na literárne autonómny objekt“ (1984, s. 278). Tieto slová možno vzťahovať aj na Novomeského poéziu. Pravda, Novomeský v *Nedeli* a v *Romboide* nie je tvorcom čistej poézie, korešpondujúcej s kubistickými požiadavkami, akými boli niektorí francúzski básnici (Blanch okrem Guillaumea Apollinaira uvádza Maxa Jacoba a Pierra Reverdyho) a v dvadsiatych rokoch minulého storočia autori španielskej Generácie 27 či českého poetizmu. V jeho tvorbe však tiež nachádzame kubistickú

pozornosť stavbe, čistote a kráse obrazu i „radosť... z vecí a najjednoduchších predmetov“ (Blanch, 1984, s. 278–281). Dodajme, že s výtvarným kubizmom Novomeského spája aj geometrické videnie.

Pokiaľ ide o osudy maďarského a sovietskeho konstruktivismu, napriek tomu, že sa jeho stúpenci hlásili k revolúcii, veľmi skoro sa dostali do nemilosti vedúcich predstaviteľov nového politického režimu: počas maďarskej Republiky rád bol časopisecký orgán avantgardnej skupiny Ma zastavený a v Rusku bol konstruktivizmus zavrhnutý po Leninovej smrti. V oboch prípadoch si umenie konstruktivistov vyslúžilo prívlastok buržoázne (Štrauss, 2003, s. 59–60, Chilvers, 2001, s. 187).

Tento dlhší exkurz, hoci nevyhnutne kusý, som si dovoľil preto, aby bolo jasnejšie, v akom kontexte Novomeského konstruktivistická poézia vznikala.

Geometrizmus, chromatizmus

V *Romboide* sa geometrizmus uplatňuje najmä v básňach „*Pri kotrmelcoch opíc*“, *Neznáma*, *Tanec smrti*, *Púť pod telegrafom*, *Somnambul*, *Pieseň loretánskych zvonov* a *Pieseň o pohrebe samovraha*. Vo väčšine básní sa spája s chromatizmom. Báseň stavajúca na tvare a farbe je ekvivalentom avantgardného výtvarného diela.

V prvej básni je geometrický tvar kruhu, gule či elipsy prostriedkom na vyjadrenie atrakcií, ktoré pripomínajú detstvo, na vyjadrenie rozlúčky s ním i jeho trvajúcej nezastupiteľnej prítomnosti v ľudských prejavoch (predovšetkým v rozmere bláznivého prekračovania hraníc prijímaného), prostriedkom na evokáciu detstva s jeho pochybnosťou, harmóniou, slzami, prvými zážitkami zakázaného a hrami. Okrúhle tvary spojené s obrazmi detstva sa zmenili na „kosé, skrivené“, groteskné: „Kruhy sa zlomili vo štyroch uhloch. / Hľa: obraz kosý, skrivený: / *romboid* – zlamané trosky detských hier.“ Tvar s prevahou kladných konotácií je deformovaný a deštruovaný.

Radenie oblých objektov, medzi ktorými je aj kruhový pohyb („kotrmelce opíc“ a „korheľské kotrmelce Villonove“), má niekedy až podobu enumeratívnosti. Táto autorova báseň je založená na vizuálnosti, ktorá v jeho poézii dominuje; básnik však pracuje aj s auditívnymi a inými senzuálnymi polohami, vrátane synestetických. Na veršovej rovine k tomu pribúda pozornosť eufonickej výstavbe. Príznakové opakovanie samohlásky *o* v tejto básni je však vo väčšej miere vecou vizuálnosti ako eufonickosti, grafickej podoby písmena ako zvukovej podoby hlásky; pri čítaní básne sa aktivuje najmä jeho oblý tvar.

V *Neznámej* k oblému tvaru pribudol štvorec. V prvej časti, ktorá je stavebne založená na dešifrovaní dvoch metareferentov, od ich uvedenia (krvácajúca rana na šiji, krvavý veniec) postúpi k ich rozlúšteniu – k identifikácii referenta (koralový náhrdelník). Domény metaforickej štruktúry spája rovnaký geometrický tvar (kruh alebo elipsa) a červená farba. V druhej časti sa na základe svetlosti a tvarovej podobnosti (štvorce) usúvzťazňujú žienine šaty s nebom videným cez mreže väzenského okna. Autor tým dosahuje vysokú mieru objektivizácie vyjadrenia pocitov väzňa.

V *Tanci smrti* sa objavujú oblé geometrické tvary polkruhu („dúha za klobúkom“) a gule („vražedná guľka“). Podobne ako v predchádzajúcej básni je tu spolu s geometrickosťou dôležitá chromatickosť. Báseň je postavená na významovo kontrastnom prehodení motívov, v prvých dvoch dvojveršových strofách sa spájajú s rozlúčkou regrútov, v druhých s vizionárskym obrazom tanca smrti s rozmermi grotesknosti a tragickosti. Motív „V kokardách dúha za klobúkom“ sa zvýznamní v novej podobe takto: „Nad smrťou veje dúha za klobúkom“. Farebný kontrast dúhy a sivej (šedej marcovej ulice) sa premení na protiklad života a smrti; sivá („olovená“) farba ulice asociuje farbu „vražednej guľky“.

V *Púti pod telegrafom* sa stretávame s reťazou guľatých objektov: „guľka slnka“, bobky kôz, „bobky do venca“ (teda z bobkového listu), „oká ruženca“; voľne sa k nim priradujú kvapky krvi.

Dalšia z trojice väzenských básní v zbierke *Somnambul* je vlastne novou predstavovou modifikáciou motívu pomyselnej šachovnice (s geometriou štvorcov) z *Neznámej*. Kompozícia básne je založená na postupe od čistej personifikačnej metafory (hráč, chalan) k odkrytiu jej referenta (mesiac). Inak postup od metareferenta k referentu je v Novomeského poézii veľmi častý. Výtvarným prvkom sú okrem geometrickosti farby: čierna (noc, v prirovnaní káva) a modrá („modrý hráč“ – „modrý mesiac“).

V *Piesni loretánskych zvonov* autor rozohráva tvarovú kužeľovitú podobnosť medzi prsami, snežienkou a zvonmi. Snežienku a prsia metaforicky, apozične a kopulatívne stotožňuje so zvonmi z Lorety („Snežienka – zvon a prsia – zvony dva, / to je chór zvonov z Lorety“). Popri tvarovosti (vizuálnosti) však aktivuje aj zvonenie (auditívnosť). Záver tejto krátkej, stavebne koncíznej básne možno významovo interpretovať takto: raz jeden z nás bude načúvať loretánskym zvonom dievčaťa, teda dosiaľ nikým nepoznanému zvoneniu jej prs a snežienky, ktorú má na nich pripnutú.

Účinnú báseň skvelej architektiky *Pieseň o pohrebe samovraha* Novomeský vytváral s pomocou variovania tvarovo podobných oblých domén slzy a guľky v ich priamom a metaforickom význame, ich významového prestupovania, s pomocou kontrastu čiernej a bielej, bielej a sivej, využitia červenej v závere a iných prostriedkov.

V básni je zosilnená sonorita a chromatickosť. V oboch smeroch autor ide nad hranicu imitácie. Bielu farbu v syntagme „biele slzy“ použil na zdôraznenie kontrastu s „čiernou rakvou“ a „šedými guľkami“ v značnej miere autonómne; v kontexte pohrebu jej možno prisúdiť symbolickú platnosť (slzy patria dievčaťu v bielom). Podobný posun k istej nezávislosti pri použití farby a k symbolickosti sme v súvislosti so zelenou v zápornom význame registrovali už na niektorých miestach *Nedele*: „zelená rana“ (*Noc*), „lebo už pod očami nosí / zelenú podkovu šťastia“ (*Balada o šťastí*), „Dym mesta ma dnes do zelena zbil...“ (*Tuberkulóza*).

V básňach, o ktorých som hovoril, je geometrický princíp stavebným princípom celého textu. V iných básňach sa využíva parciálne. Geometrický motív venca, známy už z *Nedele*, sa v priamej alebo obraznej podobe objavuje v básňach *Púť pod telegrafom*, *Slnce na vodách* a *Čierna a biela*. Ako sme videli, niekedy sa geometrický princíp kombinuje s farebným.

Básňou s rozličnými geometrickými útvarmi je *Slnce na vodách* (ich odkrytie si vyžaduje minucióznejšiu interpretáciu). Ako výstavbový činiteľ sa tu uplatňuje aj chromatickosť. Žltá v oxymorickej syntagme „žltý stín“, opakujúcej sa v odlišných kontextoch, nadobúda symbolický význam – stáva sa farbou smrti. Toto oxymoron je súčasne príkladom Novomeského autonómnej práce s farbou.

Ukážkou práce s čisto farebným výstavbovým princípom sú básne *Čierna a červená* a *Čierna a biela*. Pre obe je príznačná redukcia farieb. Prvá báseň, viažuca sa na ostravský kraj a na baníkov, je až po záver s motívom červenej baníckej krvi monochromatická, všetkému sa prisudzuje čierna farba. V druhom texte autor báseň vytváral z dvoch kontrastov čiernej a bielej, z paralely čierneho vlakového tunela a snehu a noci a bielej ženy. Radikálna redukcia farieb sa v oboch básňach ukázala ako umelecky produktívna. Redukcia farieb na podstatné znamená vyjadrenie podstatného zo skutočnosti, ale súčasne vytvorenie básne ako novej skutočnosti.

Práca s farebnosťou rovnako ako redukcia tvarov na elementárne geometrické je u Novomeského výstavbovým prostriedkom umožňujúcim podstatné uchopenie reality a súčasne jej pretvorenie na umelecký objekt. Pre autorovu tvorbu je charakteristická avantgardná fúzia básnického a výtvarného umenia, básnik si v mnohom počína ako konštruktivistický výtvarník.

Motivický inventár

U Novomeského je priam obsedantný stredoveký topický motív tanca smrti vo vizionárskej konkretizácii. Objavuje sa nielen v rovnomennej básni, ale aj v *Slnci na vodách* („To pohreb šepce množstvo bied / pri tanci nábrežím...), v básni *Nad daktylom Otakara Březinu* („Do desu tečie mĺkva pantomíma. / Ach, to je tanec nahých tieňov večera“) a v autorovej neskoršej poézii. Súvisí s básnikovým videním tragickosti situácie tridsiatych rokov minulého storočia, najmä v jej sociálnych rozmeroch. V jeho chápaní je „vražedná“ nielen „čerň“ zasahujúca ostravský banícky kraj a baníkov, ale celá realita. Novomeský vyjadruje pocit neúnosnosti sociálnej situácie a deficitu solidarity; v básni *V obloku väznice* s „neviestkami, tulákmi, väzňami“ solidarizuje iba príroda („smútočná vľba za vysokým múrom“ a „dobré nebo“ so „žiarivým veľkým slnkom“). Základný motivický inventár viažuci sa na evokáciu dobovej reality prinášajú prvé tri strofy básne *Nad daktylom Otakara Březinu*:

*Večery smutnejšie než stehná Cigánok:
hlad vyje v hrdlách detí nárek slaný,
matere hrajú box-match so slzami
a samovrah sa vešia na štranok.*

*Do desu tečie mĺkva pantomíma.
Ach, to je tanec nahých tieňov večera.
Takýto večer zabil Jesenina,
zabije takto ľudí neveľa.*

*Gágory husieľ' gniavia prsty Cigánov
a bratstvo strún v nich neveselo stená
clivotu hluchú ako ucho Beethovena
do hodín smutného večera nad kávou.*

Proti orientácii symbolistického básnika na d'aleké, tajomné, magické mystické svety stavia Novomeský svoju prezentáciu bezprostredne ho obklopujúceho krajne problémového reálneho pozemského sveta. V zásade však nepredkladá tendenčnú, ale univerzálne ľudskú sociálnu poéziu.

Iritujúca, neraz zámerne provokatívna tendencia v *Nedeli* i v *Romboide* preráža vo vzťahu k náboženstvu. *Modlitba na ulici z Nedele* je sporom s Bohom, lyrický subjekt spochybňuje jeho dobrotu. Nadväzovanie na biblické obrazy a na náboženskú symboliku je zvyčajne kontroverzné, dokonca aj persiflážne. Autor k spomínanej tendencii došiel po etape prvotín s náboženskými rozmermi (vyslovene religiózne básne uverejnené v časopise Nový rod v rokoch 1922–1923 Novomeského *Dielo I*, 1984 neobsahuje). V nasledujúcich zbierkach sa jej vzdal. V predposlednej básni *Nedele Farby na palette* sa objaví motív „nového boha“, ktorý by mohol súvisieť s duchovnými aspiráciami charakteristickými pre významnú časť avantgardy. Autor ho však v ďalšej tvorbe nerozvinul.

Obraznosť

V citovanom úryvku si môžeme všimnúť Novomeského častý postup založený na rozličnom zvýznamňovaní motívu (rozličné zvýznamňovanie, tematizácia či obrazná konkretizácia geometrických motívov je vlastne variantom tohto postupu), konkrétne motívu hrdla: „hlad vyje v hrdlách detí nárek slaný“, „a samovrah sa vešia na štranok“ (tu je hrdlo prítomné implicitne) a „Gágory husieľ' gniavia prsty Cigánov“. V treťom prípade ide o husie gágory, teda o substantívny zoomorfný metareferent metaforickej konštrukcie, ktorým sa

metafora zexpresívňuje. Metaforická zoomorfizácia vyjadrená slovesom „vyje“ je indikátorom expresívnosti aj v prvom verši.

Na úryvku si hodno povšimnúť aj iné obrazné postupy. Nezvyčajné prirovnanie „Večery smutnejšie než stehná Cigánok“ vyvoláva otázku, prečo sú stehná Cigánok smutné. Zrejme preto, že Cigánky sa musia predávať. Obraz ráta so spoločným vizuálnym rozmerom – s tmavou farbou. Synekdochické vyjadrenie „stehná Cigánok“ je v danom prípade funkčné. Večery sú adjektívno-atributívnym metaforickým výrazom „smutnejšie“ antropomorfizované.

Verš „hlad vyje v hrdlách detí nárek slaný“ je sluchovo-chuťovou synestéziou.

Na metafore „matere hrajú box-match so slzami“ využívajúcej slangový športový výraz s významom pästiarsky zápas, ktorú čítame – vedú pästiarsky zápas so slzami, päšťami si utierajú slzy, je radikálne nové usúvzťažnenie zápasu matiek so slzami s drsným moderným športom. Metafora je aj oxymorická, pretože utieranie slz má od hry ďaleko. Markantnosť metareferenta indikuje expresívnosť tejto metafory. Obraz je súčasťou radu Novomeského metafor hry, ktoré odkazujú na český poetizmus a na greguerie priekopníka španielskej literárnej avangardy Ramóna Gómeza de la Serna, ale u slovenského autora obyčajne majú špecifickú podobu. Iné príklady na metaforu hry: „nezrazil som v karambol / tie mäkké gule pŕs / milenky svojej“ (*Slohy o Kláre, Nedel'a*), „Poštový holub s guľkou slnka hrá sa“ (*Púť pod telegrafom, Romboïd*). Metaforou hry sa môže stať nielen verš alebo sekvencia, ale aj celá báseň ako v *Somnambulovi (Romboïd)* metafora šachistu a šachovej partie.

Verše „Do desu tečie mŕkva pantomíma. / Ach, to je tanec nahých tieňov večera“ sú akoby zmodernizovaným vizionárskym obrazom tanca smrti evokujúcim tance mýtických bytostí v našom básnickom romantizme. Istú nadväznosť by sme tu mohli vidieť na Janka Kráľa, ktorého pamiatke Novomeský *Romboïd* pripísal, konkrétne na jeho baladu *Zakliata panna vo Váhu a divný Janko*. Naturifikačnosť a fluidnosť Novomeského metafory so slovesným metareferentom „tečie“, oxymorickosť spojenia „nahé tieň“ a celková vizionárskosť obrazu odkazuje na Kráľov verš z tejto skladby „Odzadu plameň čierny ako rieka tečie“, v ktorom nachádzame ten istý naturifikačný fluidný slovesný metareferent a ďalšie metaforické atribúty oxymorickosť a vizionárskosť. Predstavou nemohry, pri ktorej sa ešte explicitne zdôrazní jej mŕkvota, sa u Novomeského aktivuje aj sluchové vnímanie, a tak metafora nadobúda charakter osobitej zrakovo-sluchovej synestézie.

Tretia strofa je metaforickým blokom, ktorý na predchádzajúci text nadväzuje motívom hrdla a slovesom (predikátom) „gniavia“ asociujúcim s veršom „Takýto večer zabil Jesenina“. Z hľadiska obraznej výstavby je blok polyformný. Zoomorfizácia (už spomínané „Gágory husiel“) prechádza do viacnásobnej antropomorfizácie. Morfosyntakticky sú vyjadrené rozličným spôsobom: genitívnou metaforou („Gágory husiel“, „bratstvo strún“), slovesnou čiže predikatívnu metaforou („Gágory husiel gniavia prsty Cigánov“, „bratstvo strún v nich stená“), substantívnou objektovou metaforou („stená clivotu“), adjektívnou čiže atributívnou metaforou („clivotu hluchú“, „smutného večera“). Ďalej sa kontext rozvíja prirovnaním: „hluchú ako ucho Beethovena“. Verš „Gágory husiel gniavia prsty Cigánov“ je zrakovo-hmatovou synestéziou. Segment „stená / clivotu hluchú“ je oxymorickou metaforou.

Zo sémantického hľadiska teda v úryvku identifikujeme metaforickú antropomorfizáciu, zoomorfizáciu a naturifikáciu. Výrazná je oxymorická metafora. Niekedy metafora nadobúda vizionársky ráz. Zo senzuálneho hľadiska sa tu stretávame so synestetickou sluchovo-chuťovou, zrakovo-sluchovou a zrakovo-hmatovou metaforou. Rozličné sú metafory z morfosyntaktického hľadiska.

Tento rozbor naznačil jednak dôležitosť obraznosti v štruktúre poézie *Romboïdu*, čo ju spája s avantgardnou básnickou tvorbou, a jednak jej pestrosť zo sémantického, senzuálneho či morfosyntaktického hľadiska.

Ostatné básne *Romboïdu* umožňujú širokú škálu autorovej metaforiky potvrdiť, ale súčasne aj rozšíriť a charakteristiku zbierky z tohto aspektu spresniť.

Pri pohľade na metaforiku zo všeobecne sémantického hľadiska zistíme, že v knihe prevláda antromorfizácia a popri spomínanej zoomorfizácii a naturifikácii sa uplatňuje aj reifikácia.

V básni *V obloku väznice* zaregistrujeme účinnú zoomorfnú verbálno-predikatívnu metaforu s metareferentom „šteká“: „Hoci nám nehrá, predsa načúvame, / jak šteká ozvena vojenskej kapele.“ Zoomorfizácia je aj v tomto prípade indikátorom expresívnosti a nesie so sebou neprijemné významy. So zápornými významami sa spája i zoomorfná metafora „Chvost skalísk“ zo *Slnca na vodách*, ktorá je súčasťou obrazu vyjadreného veršami „Chvost skalísk – biely vodopád / dodrúzgaj samovraha“; obraz je zároveň zviazaný s celým textom básne. Záporné konotácie vzbudzuje i zoomorfná verbálno-predikatívna metafora „Najprv sa zvony rozbrechali“ v básni *Dve balady z Nedele*.

Naturifikačný ráz má metaforika vstupných veršov v *Tme pred putikou*: „Sčerneté diet'a na osýpky choré, / do rána, Bože, zahynie. / – Ach, to je modrých nebies more, / hviezdami kropené. // Kým nevyklíči pohreb purpurový...“

V básni *Domov* zaujme naturifikačná metafora s metaforickým výrazom „vlny“: „Životy rozšafné / vo vlnách zvonov miznú ním“. Za naturifikačno-reifikačnú by bolo možné označiť sériu metafor skamenenia v tejto básni. Naturifikačno-reifikačné je aj skonkrétnenie balád pomenovaním balvany vo verši „a balád balvany valia vlny valného Dunaja“ v *Slnce na vodách*, hoci slovo balvany má v tomto kontexte aj prenesený význam. Podobný charakter má reifikačná metafora „noše nárekov“ v *Púti pod telegrafom*.

Ako objektovú reifikačnú metaforu s metareferentom „kvetiny smútočného venca“ možno interpretovať verše „Šarvanci nezbední, / kvetiny smútočného venca / síkajú, / ach, síkajú / do tváre utopenca...“ zo *Slnca na vodách*. Metafora patrí v rámci zbierky k tým, ktorým môžeme prisúdiť atribút relatívnej odvážnosti.

V tejto básni je vzhľadom na antropomorfizáciu slnka vhodne využitá výrazne inováčná reifikácia neba: „Raz slnce, bledý samovrah, / z vysokých modrých poschodí / vrhlo sa do hlbín...“; rozvíja sa ňou druhý, metaforický významový plán básne s motívom samovraha, ktorý sa v jej druhej časti stane prvým plánom. V rámci básne by sa dalo hovoriť o simultánnosti motívov slnka a samovraha i o priestorovej simultánnosti.

Reifikačnou metaforou je usúvzťažnenie snežienky a prs so zvonmi v *Piesni loreťanských zvonov* („Snežienka – zvon a prsia – zvony dva...“) a slz s guľkami v *Piesni o pohrebe samovraha* („Padajú slzy, šedé guľky...“).

Pestrosť metaforiky zo sémantického aj iných hľadísk nachádzame už v *Nedeli*. Ako príklad možno uviesť tento odsek z básne *Noc*: „Pod ľahké kroky / veselé hviezdy belasé kvety nasypali. / Kamenné koberce belasou žiarou pláli / na našej svadobnej ceste“. Druhý verš je založený na dvojnásobnej antropomorfizácii (s atributívnym a verbálnym metareferentom „veselé“, „nasypali“) a na naturifikácii (s rozvitým objektovým metareferentom „belasé kvety“), tretí na reifikácii (so subjektovým metareferentom „koberce“) a naturifikácii (s rozvitým verbálnym metareferentom „belasou žiarou pláli“). *Romboid* je však celkove knihou obrazne nasýtenejšou.

Z oxymorických metafor *Romboidu* rozhodne stojí za uvedenie obraz z básne *Čierna a červená* „Čierny je oheň kamenný“, vzťahujúci sa na referent uhlie.

Presadzujúci sa stavebný princíp montážnosti neobišiel ani Novomeského metaforu. Poukazujú na to montážne metafory zo *Slnca na vodách* „džezuje žvatlavý džavot riav, / krok gondol klokoce tokom potokov / pod plotom topoľov“, v ktorých sa zrážajú kultúrne disparátne kontexty (džez – riava, gondola – potok).

Z hľadiska senzuálnosti charakterizuje *Romboid* prevaha vizuálnosti s výrazným zastúpením chromatickosti. K slovu sa však dosť často dostáva aj auditívnosť. V *Piesni o pohrebe samovraha* zosilnená vizuálnosť prechádza do zosilnenej auditívnosti: „Na čiernej rakve biele slzy / bubnujú temné pašie“. Prechod od vizuálnosti k auditívnosti

zaznamenávame aj v *Piesni loretánskych zvonov*. Žánrové označenie pieseň sa teda v názve týchto básní neobjavuje náhodne.

V *Slnce na vodách* od exponovanej vizuálnosti autor v druhej časti prejde k súčasnemu exponovaniu vizuálnosti aj auditívnosti. Výrazná prítomnosť oboch princípov charakterizuje básne *Púť pod telegrafom*, *Vietor nad dolinou* a *Nad daktylom Otakara Březinu*.

S auditívnymi obrazmi „šteká ozvena vojenskej kapele“ „vo vlnách zvonov“ (vo význame zvonenia) sa stretneme v básňach *V obloku väznice* a *Domov*. Verše „Životy rozšafné / vo vlnách zvonov miznú nám“ však môžeme chápať aj ako sluchovo-zrakovú synestéziu. Auditívnosť je dôležitá v *Čardáši*, kde je nápadná aj zrakovo-sluchovo-chuťová synestézia „až biele nohy pieseň osladia“.

Tendenciu k synestetickosti ako prejavu senzualnosti sme mohli sledovať už v *Nedeli*, napr. „žiarovka so svetlom zvoní“ (zrakovo-sluchová synestézia, *Nedela*) „zvuk tanga mäkký“ (sluchovo-hmatová synestézia, *Verše z cudzieho mesta*), „ústa perlia jasný smiech“ (zrakovo-sluchová synestézia, *Fiasko*), „vôňa jasných túh“ (čuchovo-zraková synestézia, *Tuberkulóza*), „cukrovej panne ťažko povedať, / že k boku jej by pritlačil sa rád; / rumeň by v lícach skryla, / aj by sa roztopila“ (chuťovo-hmatovo-zraková synestézia). V *Nedeli* sa osobitne zvýznamňujú pocity chladu a tepla, ktoré sa niekedy predstavujú ako hmatové vnemy (napr. „dievča teplých úst“ – *Vo vlaku*, „chladnosť vecí chladného host'a / nerozohreje“, „Noc nechá v hmате dotyk / na teplé biele telo“ – *Noc*, „Dnes strašne teplé boky máš“ – *Verše z cudzieho mesta*). Chlad a teplo sa stávajú významovo kontrastnými symbolmi ľudskej situácie.

Dôležitým druhom metafory z hľadiska morfosyntaktických vzťahov, ktorý sa objavuje v *Romboide*, rozvíja v Novomeského ďalšej tvorbe a je charakteristický pre avantgardnú poéziu (v súvislosti so španielskou avantgardnou Generáciou 27 o tom píše napr. Bobes-ová, 2004, s. 194), je apozíčná (prístavková, juxtapozíčná) metafora: „slnce, biely samovrah“, „Chvost skalísk – biely vodopád“ (*Slnce na vodách*), „Snežienka – zvon a prsia – zvony dva“ (*Pieseň loretánskych zvonov*), „Padajú slzy, šedé guľky“ (*Pieseň o pohrebe samovraha*). V týchto prípadoch členy nesplývavého metaforického prístavkového spojenia spája grafický operátor: čiarka alebo pomlčka (s termínom operátor pracuje v teórii metafory Herrero, 1997, s. 62; rozumie ním jazykový korelát so vzťažnou funkciou v metaforickej štruktúre; o prístavku pozri Oravec – Bajžíková, 1986, s. 157–162; *Encyklopédia jazykovedy*, 1993, s. 352–353). Tento metaforický typ si nemožno odmyslieť od širšie sa presadzujúceho avantgardného parataktického či juxtapozíčného výstavbového princípu v Novomeského poézii.

Veršová výstavba

Veršová usporiadanosť *Romboidu* pokračuje v dekanonizačných intenciách *Nedele*. Jedinou sylabicky a tonicky pravidelnou básňou je *Pieseň o pohrebe samovraha*; striedajú sa v nej deväť- a osemslabičné jambické verše, navyše usporiadané do pravidelných dvojverší. V ostatných básňach sa pravidelnosť sylabizmu alebo aj tonizmu, pravda, v rozličnej miere, narúša; menší slabičný rozptyl je v tých básňach, ktoré majú strofický charakter alebo k strofickosti tendujú. Všetky básne charakterizuje jambickosť alebo jambická tendencia. Najvýraznejšie tonické variácie na jambickej osnove, ktoré vnímame ako konotačný prostriedok významového nuansovania textu, sú v básňach *Slnce na vodách* a *V obloku väznice*. Práve v nich autor prichádza aj s najväčšou mierou inovácie v grafickej podobe básne (nápadné je najmä parciálne využívanie schodíkového verša).

Novým prvkom v prvej básni s incipitom „Pri kotrmelcoch opíc“, ktorú charakterizuje rôznoslabičnosť veršov, jambická tendencia a voľné odseky, je, že v nej ako v jedinom texte zbierky autor nepracuje s rýmom (rým je iba v citáte z riekanky „Kolo, kolo mlynské, / za štyri rýnske...“). Niekedy po rýmovanej sekvencii nastúpi záverečná nerýmovaná (*Vietor nad*

*Klin výšin syčí šípy bystriny,
džezuje žvatlavý džavot riav,
krok gondol klokoce tokom potokov
pod plotom topoľov
a balád balvany valia vlny valného Dunaja:
hujaja,
do mora,
do mora,
hujaja.*

BAGIN, A.: *Epické prvky v poézii Laca Novomeského*. In: *Literatúra v premenách času*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1978, s. 51–80.

BLANCH, A.: *La Generación del 27 y la estética cubista*. In: *Historia y crítica de la literatura española VII. Época contemporánea 1914–1939*. Barcelona: Editorial Crítica 1984, s. 278–281.

BOBES, C.: *La metáfora*. Madrid: Gredos, 2004.

ČERVENKA, M.: *Nedela, Romboid a česká avantgarda*. In: *Keď nevystačia slová. State o Lacovi Novomeskom*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964, s. 67–76.

COLEMAN, C.: *El constructivismo en España*. In: *Concepto y estructura. Structure and concept*. Barcelona: Ministerio de Asuntos Exteriores, 1991, s. 17–19.

CHILVERS, I.: *Diccionario del arte del siglo XX*. Editor de la edición española A. Colorado Castellazy. Madrid: Editorial Complutense, 2001.

Encyklopédia jazykovedy. Spracoval J. Mistrík s kolektívom autorov. Bratislava: Obzor 1993.

ERENBURG, I.: *Predisloviye*. In: *Laco Novomesky: Izbrannoje*. Moskva: 1966, s. 5–11.

GASPAROV, M. L.: *Russkij stich načala XX veka v kommentarijach*. Moskva: Fortuna Limited 2001.

HERRERO, R.: *Hacia una propuesta metodológica para la interpretación de la metáfora (Aspectos teóricos y aplicación práctica a la lírica de Vicente Aleixandre)*. In: H. Lauge Hansen, J. Jensen (Eds.): *La metáfora en la poesía hispánica (1885–1936)*. Sevilla: Alfar 1997, s. 55–70.

KOCHOL, V.: *Poézia vecí*. In: *Keď nevystačia slová. State o Lacovi Novomeskom*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964, s. 79–139.

NOVOMESKÝ, L.: *Dielo I., Dielo II.* Zostavil, textologicky upravil a úvodnú stať napísal K. Rosenbaum. Bratislava: Tatran 1984.

NOVOMESKÝ, L.: *Nedela a Romboid*. Druhé vyd. Praha – Bratislava: Nakladateľ L. Mazáč 1935.

ORAVEC, J., BAJZÍKOVÁ, E.: *Súčasný slovenský jazyk. Syntax*. Bratislava: SPN 1986.

Slovo o Ladislavovi Novomeskom (Seminár pri príležitosti 90. výročia narodenia). Bratislava 12. decembra 1994. Vydala Nadácia Ladislava Novomeského.

ŠMATLÁK, S.: *Básnik Laco Novomeský*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1967.

ŠTRAUSS, T.: *Zo seba vystupujúce umenia. Príspevok k stratifikácii stredoeurópskych avantgárd*. Bratislava: Kalligram, 2003.

TURČÁNY, V.: *Rým v slovenskej poézii*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1975.

ZAMBOR, J.: *Ivan Krasko*. In: *Portréty slovenských spisovateľov I.* Zostavil J. Zambor. Bratislava: Univerzita Komenského 1998, s. 5–14.

ZAMBOR, J.: *Volne o voľnom verši v slovenskej poézii*. In: *Voľný verš v slovenskej poézii*. Zostavil J. Zambor. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1983, s. 181–195.

Ján Stanislav – priekopník slovenskej univerzitnej slavistiky

Slovenská a slovanská lingvistika a slavistika si 12. decembra 2004 pripomína sto rokov od narodenia významného slovenského jazykovedca a slavistu, univerzitného profesora PhDr. Jána Stanislava, DrSc. Osobnosti, ktorá svojím vedeckým dielom takmer päťdesiat rokov minulého storočia rozširovala obzor bádania v slovanskej historickej a porovnávacej jazykovede, slovaktike a staroslovienistike. Profesor Ján Stanislav bol jedným z prvých predstaviteľov slovenskej lingvistiky, ktorá sa v medzivojnovom období formovala na tradíciách európskeho historizmu a mladogramatizmu. Bez vnímania základných biografických dát a súvislostí, v ktorých sa formoval vodborný a vedecký rast profesora J. Stanislava, by obraz vedeckého diela nadobúdala len enumeratívny charakter.

Životná dráha J. Stanislava sa začína 12. 12. 1904 v Liptovskom Jáne, odkiaľ po absolvovaní základnej školy (1910–1914) a gymnaziálnej maturity v Levoči a Liptovskom Mikuláši (1924) prišiel v jeseni r. 1924 na štúdium slovenského jazyka a francúzskeho jazyka na Filozofickú fakultu Univerzity Komenského. V akademickom prostredí začali vedecký profil J. Stanislava formovať vtedajší významní univerzitní profesori a vedecké osobnosti, z ktorých najväčší vplyv na mladého adepta jazykovedy mal profesor Miloš Weingart. Pod jeho vedením sa J. Stanislav už v druhom ročníku univerzitného štúdia prejavil ako ambiciózny jazykovedec: napísal rozsiahlu odbornú prácu o vplyve Vulgáty na staroslovienske preklady Pisma (Bible) a prácu o jazyku Štítnických štatútov (pamiatka z r. 1610 – právny kódex mesta Štítnik s názvom *Statuta atque leges*; odbornú úroveň týchto prác Stanislavovi učitelia zhodnotili veľmi pozitívne). Univerzitné štúdiá v Bratislave zavŕšil J. Stanislav dialektologickou dizertačnou prácou *Nárečia východnej tretiny Liptova* (1928) a na základe jej obhajoby získal aj doktorát filozofie. Absolutóriom Filozofickej fakulty UK v Bratislave sa začína významné obdobie vedeckého rastu: pod vplyvom M. Weingarta sa J. Stanislav v roku 1929 stal štipendistom Slovanského seminára v Prahe a počas letného študijného pobytu v Liptove uskutočnil rozsiahly výskum liptovských nárečí. Na získavanie nových poznatkov a oboznamovanie sa so súdobou metodológiou historickojazykovedného a dialektologického bádania mali okrem pražského pobytu veľký význam aj študijné pobyty v Belehrade a Ľubľane (1930), v Krakove (1931), znova v Prahe a v roku 1932 v Paríži. Skutočnosť, že sa J. Stanislav počas týchto pobytov oboznamoval s vedeckým dielom významných slavistov, potvrdzujú jeho vedecké práce, v ktorých sa odvoláva na poznatky a skúsenosti získané štúdiom a kontaktmi s takými významnými osobnosťami, akými boli profesori A. Pražák a F. Pastrnek v Prahe, A. Belić a S. Kul'bakin v Belehrade, F. Ramovš a R. Nahtigal v Ľubľane, K. Nitsch a T. Lehr-Splawiński v Krakove, počas parížskeho pobytu na Sorbonne to boli významné osobnosti európskej slavistiky profesori A. Meillet, A. Mazon, A. Vaillant, F. Dominoise, P. Boyer, ale aj ruský slavista B. Ungebaum, neskorší profesor slavistiky v New Yorku.

Kontakty s poprednými európskymi slavistami začiatku tridsiatych rokov 20. storočia boli dobrým predpokladom vedeckej interpretácie historických písomných pamiatok a nárečového materiálu z územia Slovenska. Už v roku 1932 vyšlo J. Stanislavovi rozsiahle dialektologické dielo *Liptovské nárečia* (564 s., 15 obrázkov a 12 máp.), ktoré je prvou slovenskou dialektologickou monografiou a autor za jej vedecký prínos v tom istom roku získal Cenu Českej akadémie vied a umení. Paleoslavistickej tematike je venovaná významná štúdia *Datív absolútny v cirkevnej slovančine* (1933), dve vydania práce *Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda* (zostavenie a preklad 1933, 1934) a zostavenie zborníka *Ríša Veľkomoravská* (1933). Klasickým príkladom, ako sa mnohé z prác J. Stanislava stali predmetom vedeckých diskusií a metodologických sporov, sú kritické stanoviská N. S. Trubeckého a Ľ. Nováka k štúdiu *Datív absolútny v cirkevnej slovančine*. Napriek diskusiám

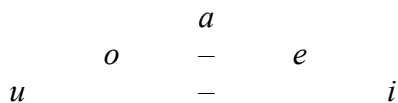
a kritickým slovám nevnášal J. Stanislav toto napätie do svojich prednášok a seminárov, ale naopak, odporúčal svojim študentom práce domácich aj zahraničných slavistov ako hodnotný študijný prameň, ako východisko konfrontácie vedeckých metód a názorov na výsledky bádania.

Na základe vedeckých prác sa J. Stanislav stal 22. januára 1934 docentom na Karlovej univerzite v Prahe a v tom istom roku sa zúčastnil vo Varšave na vrcholnom slavistickom podujatí – II. medzinárodnom zjazde slavistov (v pravidelných päťročných intervaloch sa na týchto podujatiach zúčastňoval až do konca svojho života). V novom akademickom roku 1936–1937 sa od 1. októbra stal mimoriadnym profesorom a 10. augusta 1939 riadnym profesorom Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Na jej akademickej pôde pôsobil až do posledných dní svojho života – do 29. júla 1977.

O rozsiahlom jazykovednom diele J. Stanislava sa hovorí, že z metodologického hľadiska predstavuje mladogramatický pozitivizmus. Motiváciou tohto konštatovania je skutočnosť, že vedecká profilácia J. Stanislava sa formovala na tradíciách historizmu v kontakte s českou lingvistickou školou, ktorú predstavovali starší jazykovedci J. Zubatý, O. Hujer, najmä však Stanislavov učiteľ M. Weingart. Veľký vplyv na začiatky slavistických výskumov J. Stanislava mala porovnávacia gramatika slovenských jazykov od V. Vondráka, historickojazykovedné dielo J. Gebauera, resp. kontakt s mladšími českými lingvistami F. Trávníčkom a V. Vážným (porov. R. Krajčovič, 1980, s. 193). S ohľadom na tieto kontakty a Stanislavove študijné cesty v zahraničí v tridsiatych rokoch sa už na jeho rozsiahlej nárečovej monografii *Liptovské nárečia* (1932) prejavil posun tradičných mladogramatických metód od pozitivistickej argumentácie k dôkazom, spočívajúcim na zákonitostiach jazykového vývinu. Rozvoj metodológie jazykovedného bádania podnietila autorova snaha opísať liptovské nárečia v širších súvislostiach – ako to v úvode J. Stanislav napísal – „zo širšieho hľadiska slovanského“. S ohľadom na klasickú mladogramatickú metódu by išlo o opis výsledného stavu na porovnávacom základe s ostatnými areálmi, nielen slovenskými, ale širšími – slovanskými, rešpektujúc pritom nielen výsledný stav, ale aj spoločné východisko. Takáto interpretácia by nebola možná bez rešpektovania historického kritéria, teda bez aplikácie synchronicko-diachronickej komparácie. Metodologický posun klasického mladogramatického pozitivizmu ku synchronicko-diachronickej komparácii teda už obsahuje prvky, ktoré sú na sklonku dvadsiatych rokov výsledkom intenzívneho prieniku štrukturalizmu do klasického jazykovedného bádania. Uvedomovanie si štrukturalistických metód a klasika týchto metód R. Jakobsona na *Liptovské nárečia* J. Stanislava dokazuje autorovo poďakovanie v poznámke č. 19 na s. 45 tejto práce: „Ďakujem p. Dr. R. Jakobsonovi za cenné rady a pokyny z oboru fonológie“ a terminológia, ktorá sa v monografii používa v kapitole o zvukovej rovine. Svedčí o tom tvrdenie, že „v rôznych krajoch Liptova nie je rovnaký fonematický inventár“, odkaz v opoznámke č. 19_a na separát štúdie R. Jakobsona *Z fonologie spisovné slovenštiny* (tamže) a termíny *fonéma*, *inventár foném*, *pár foném*, *protiklad*, *korelácia*, *variant*, *fonetické realizácia*, *systém*, *trojuholníkový*, *štvoruholníkový systém* a pod., ktoré sa do štrukturalisticky orientovaných jazykovedných výskumov zaviedli najmä po založení Pražského lingvistického krúžku (1926; problematike sa v osobitnej štúdii venoval R. Krajčovič, 1996, s. 108 a n.). Konštatovanie o tom, že v jednotlivých častiach liptovských nárečí „nie je rovnaký fonematický inventár“ (pozri vyššie) sa J. Stanislavovi aplikáciou synchronicko-diachronickej metódy podarilo odlíšiť štvoruholníkový systém krátkého vokalizmu vo východoliptovských nárečiach a časti stredoliptovských nárečí:

<i>a</i>	—	<i>ä</i>
<i>o</i>	—	<i>e</i>
<i>u</i>	—	<i>i</i>

oproti centrálnej časti litovských nárečí s charakteristickým trojuholníkovým systémom krátkeho vokalizmu typu

resp. štruktúru znelostne neutrálnych foném bez mäkkostnej korelácie protikladu *l* – *l'* a vývin mäkkostnej korelácie sykaviek v lokalite Švošov, kde došlo k splynutiu korelačných párov sykaviek v prospech palatalizovaného *č*, *š*, *ž*, *dž*. Tieto znaky vedeckého opisu liptovských nárečí sú prvkami štrukturalizmu, t. j. metódy, ktorá sa na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov dostávala do dominantnej pozície. Na pozadí predchádzajúcich tradícií a mladogramatizmu, ktorý formoval základy Stanislavových jazykovedných výskumov, sa však na túto problematiku treba pozeráť z pohľadu dejín vedy: charakteristické prvky štrukturalizmu – fonologické štruktúry – boli pre autora *Liptovských nárečí* východiskom bádania, v ktorom pri charakteristike nárečí uplatnil porovnávaciu metódu s prevažujúcimi znakmi mladogramatizmu. Odmeraný postoj J. Stanislava k štrukturalizmu dokazujú aj zápisky, ktoré sa stali súčasťou monografie o jeho živote: „Štrukturalistické chápanie javov ani dodnes nevymizlo z nášho prostredia. Ešte mnohí ním žijú a dýchajú...“ (I. Stanislav, 1987, s. 150).

Z rozsiahleho vedeckého diela J. Stanislava treba z priestorových dôvodov spomenúť aspoň najrozsiahlejšie či najvýznamnejšie práce. Z historickojazykovedného aj všeobecnohistorického hľadiska má veľký význam rozsiahla dvojzväzková práca *Slovenský juh v stredoveku* (1948; v reedícii vyšiel 1. zväzok r. 1999, reedícia 2. zväzku a mapových príloh sa pripravuje práve pri príležitosti 100. výročia narodenia J. Stanislava). V rozsiahlom diele *Slovenský juh v stredoveku* sa využitím najstarších miestnych názvov identifikuje pôvodná južná hranica územia Slovákov. Prvý zväzok práce je systematickým opisom slovanského osídlenia v oblasti Dunaja a Tisy, druhý zväzok je prehľadným zoznamom a registrom starých sídel doplneným o mapové prílohy. Päťzväzkové dielo J. Stanislava *Dejiny slovenského jazyka* (1 zv. 1956, 2. vyd. 1958, 3. vyd. 1967; 2. zv. 1958, 2. vyd. 1967; 3. zv. 1957, 2. vyd. 1967; 4. a 5. zv. 1973) obsahuje charakteristiku jednotlivých jazykových rovín slovenčiny z historicko-diachronického hľadiska (1. zväzok – hláskoslovie, 2. zväzok – tvaroslovie, 3. zväzok obsahuje texty, vzťahujúce sa na dejiny slovenského jazyka, resp. staršiu kultúru slovenského jazykového areálu, 4. a 5. zväzok je opisom syntaktických problémov: vo 4. zväzku je spracovaná pádová syntax, v 5. zväzku vetná, resp. súvetná syntax). Toto rozsiahle dielo je syntézou Stanislavových dlhoročných výskumov historického aj synchronického pramenného a nárečového materiálu, ktorým sa metódou faktografických argumentov (dominancoiu mladogramatického pozitivizmu) vysvetľuje súčasný stav v spisovných aj nespisovných formách slovenského jazyka. Svedectvom postupného rozširovania a prehľbovania čiastkových problémových okruhov, archívneho aj nárečového materiálu a jeho syntetizovania do podoby päťzväzkových *Dejín slovenského jazyka* sú aj vydania vysokoškolských učebných textov *Vývin slovenského jazyka* (1951) a *Slovenská historická gramatika* (1955, 1956, 1962). Opis rozsiahlej pramennej základne v týchto tituloch vyplnil asymetrickosť medzi pedagogickým pôsobením na univerzitných prednáškach a seminároch, a rozsiahlymi autorovými vedeckými poznatkami.

Dejiny slovenského jazyka boli doménou a srdcovou záležitosťou univerzitného profesora Jána Stanislava, neboli však jedinou sférou jeho vedeckých a pedagogických záujmov. Z mladších rokov života J. Stanislava sú známe tituly *Teória literatúry* (1936) a *Československá mluvnica pre odborných učiteľov a vysokoškolákov* (1938), ktorej titul podmienilo medzivojnové chápanie spoločného štátu Čechov a Slovákov, t. j. deklarovanie

jedného – československého národa, používajúceho jeden – československý jazyk, o ktorom sa tvrdilo, že má dve podoby – českú a slovenskú. Ján Stanislav v spomínanej *Československej mluvnici pre odborných učiteľov a vysokoškolákov* (mluvnica = súdobý bohemizovaný názov pre učebnicu gramatiky) definoval pojem československý jazyk a jeho vzťah k ostatným jazykom takto: „Československým jazykom rozumieme samostatnú jazykovú skupinu v oblasti západoslovanských jazykov, a je to súhrn všetkých nárečí od Chebu po Užhorod s dvoma spisovnými jazykmi – českým a slovenským. Československá jazyková oblasť delí sa dnes na dve veľké skupiny: západnú čiže českú a východnú čiže slovenskú. Súhrn českých nárečí so spisovným jazykom a jeho úlohami a službami čiže funkciami tvorí pojem českého jazyka a súhrn slovenských nárečí so spisovným jazykom a jeho úlohami a službami tvorí pojem slovenského jazyka... Rozdiely medzi českou a slovenskou skupinou nie sú také veľké ako rozdiely medzi celou československou oblasťou a medzi oblasťou lechickou, ruskou a juhoslovanskou. Väčšina rozdielov medzi češtinou a slovenčinou skrsla od XIII. storočia; niekoľko rozdielov siaha do prehistorických čias“ (J. Stanislav, *Československá mluvnica*, 1938, s. 177).

Treba si uvedomiť, že konštatovanie o spoločnom národe a jazyku bolo vo veľkej miere podmienené jednak oficiálnou štátnou politikou, ale aj vtedajšími zásadami medzinárodného práva, v rámci ktorého sa Československo mohlo vnímať len ako jeden subjekt bez ohľadu na ďalšiu vnútornú národnostnú a jazykovú štruktúru. Ak sa v *Československej mluvnici pre odborných učiteľov a vysokoškolákov* uvádza, že niektoré rozdiely medzi slovenčinou a češtinou siahajú do prehistorických čias, treba pripomenúť aj názory Jána Stanislava na praslovanskú genézu slovenčiny. Pri hodnotení teórií o pôvode slovenčiny a syntetizujúcich poznatkoch o praslovanskej genéze slovenského jazyka R. Krajčovič (1974, 1988) zaraďuje J. Stanislava – spolu s českými lingvistami F. Trávníčkom a V. Vážnym medzi predstaviteľov teórie o homogénnom praslovanskom základe slovenčiny. Podstatou tejto teórie je tvrdenie, že praslovanský základ slovenčiny tvorili okraje praslovanského západoslovanského, východoslovanského a južnoslovanského makroareálu, alebo že tento základ vznikol starším, príp. aj mladším miešaním susediacich etník a ich jazykov. Korene tohto výkladu praslovanskej genézy slovenského jazyka siahajú do Stanislavovej fundamentálnej štúdie *Pôvod východoslovenských nárečí* (1935).

Doménou celoživotného diela univerzitného profesora Jána Stanislava bola historická jazykoveda. Okrem spomenutých monumentálnych diel si zo stoviek bibliografických titulov zasluhujú pozornosť aspoň staršie práce *Pribinovi veľmoži* (1940), *Kultúra starých Slovákov* (1944), *Slovanskí apoštoli Cyril a Metod a ich činnosť vo Veľkomoravskej ríši* (1945) a posmrtno vydaná dvojzväzková učebnica *Starosloviensky jazyk* (1. zv. 1978, 2. zv. 1987). Okrem dejín slovenského jazyka a dejín slovenskej kultúry do širokého spektra vedeckých záujmov veľkej osobnosti slovenskej slavistiky 20. storočia patrila aj jazyková kultúra (práca *Slovenská výslovnosť*, 1953) a aj širšie ponímaná kultúra prejavu (posmrtno vydaná práca *Hudba, spev, reč*, 1978). Bez osobnosti Jána Stanislava nie sú od konca tridsiatych rokov až do posledných chvíľ jeho života mysliteľné univerzitné prednášky na bratislavskej Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, bez jeho účasti si ťažko možno predstaviť vedecké konferencie, slavistické kongresy či letné semináre slovenského jazyka a kultúry *Sudia Academica Slovaca*, zahraničným záujemcom o slovenský jazyk bol určený aj po nemecky napísaný učebnicový prehľad slovenskej gramatiky (*Slowakische Grammatik*, 1977). J. Stanislav netušil, že do cieľa v podobe prednášky pre frekventantov letnej školy slovenského jazyka a kultúry *Studia Academica Slovaca* mu osud 29. júla 1977 nedožičí dôjsť...

V knihe *Život v slove* (1987, s. 13) z pera Ivana Stanislava, staršieho syna univerzitného profesora Jána Stanislava, sa o tomto dni píše: „V tento deň prerušil prázdniny v rodnom Liptovskom Jáne univerzitný profesor Ján Stanislav. Krátko popoludní odišiel autobusom

smerom do Liptovského Mikuláša, kde chcel nastúpiť do bratislavského rýchlika. V Bratislave ho čakali poslucháči Letného kurzu slovenského jazyka Studia Academica Slovaca... Vystúpil po schodíkoch do vozňa. V treťom kupé našiel voľné miesto. Vyložil si kufor a kabelu na policu. Sadol si. A odpadol. Narýchlo privolaná lekárka pohotovostnej služby konštatovala smrť...”

Po 27 rokoch, ktoré odvtedy uplynuli, ale najmä pri storočnici od narodenia univerzitného profesora PhDr. Jána Stanislava, DrSc., si slovenská a slovanská jazykoveda a slavistika uvedomuje rozsah a dosah vedeckého diela veľkej osobnosti v dejinách slovenskej kultúry a zakladateľa modernej jazykovednej slavistiky. Personálnu bibliografiu Jána Stanislava tvoria významné monografie, stovky vedeckých štúdií, publikovaných v desiatkach renomovaných zahraničných a domácich vedeckých časopisov a zborníkov. Každá z nich sa stala ďalším prameňom poznania a inšpiráciou bádania popredných európskych slavistov. Najvýznamnejšie miesto v bibliografii však zaujímajú monografie, ktoré slovanská historická jazykoveda, slavistika a historiografia dodnes cituje ako výdatný prameň spoznávania kultúry, starších písomných pamiatok, vývinu jazyka a jeho súčasného stavu v nárečiach, v spisovnej aj nespisovnej podobe slovenčiny.

Literatúra

- DVONČ, L.: *Slovenskí jazykovedci. Zv. I.* Martin: Matica slovenská 1987.
- KRAJČOVIČ, R.: *Slovenčina a slovanské jazyky. I. Praslovanská genéza slovenčiny.* Bratislava: SPN 1974.
- KRAJČOVIČ, R.: *Mladogramatizmus a slovenská jazykoveda.* In. *Studia Academica Slovaca. 9. Prednášky XVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry.* Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1980, s. 183–197.
- KRAJČOVIČ, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia.* Bratislava: SPN 1988.
- KRAJČOVIČ, R.: *Roman Jakobson a začiatky fonologického výskumu v slovenskej dialektológii.* Jazykovedný časopis, 47, 1996, s. 108–112.
- STANISLAV, I.: *Život v slove.* Bratislava: Slovenský spisovateľ 1987.
- STANISLAV, J.: *Liptovské nárečia.* Turčiansky Svätý Martin: Matica Slovenská 1932.
- STANISLAV, J.: *Slovenský juh v stredoveku. Zv. I.* Martin, Matica slovenská 1948; zv. 2. Martin: Matica slovenská 1948; 2. vyd. Bratislava: Národné literárne centrum 1999.

